

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

SEVƏR ORUCOVA

DİLDƏ KONVERSIYA HƏDİSƏSİ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının 19 sentyabr 2018-ci il tarixli iclasının 6№ -li protokoluna əsasən çap olunur.

**“ Elm və təhsil”
Bakı – 2018**

Elmi redaktor

və ön sözün müəllifi: **Məsud Mahmudov**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **İlham Tahirov**
Filologiya üzrə elmlər doktoru

Gülçöhrə Ahyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevər Orucova Dildə konversiya hadisəsi
Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 168 səh.

Əsər nəzəri dilçiliyin indiyə qədər birmənalı izahını tapmamış maraqlı məsələlərindən birinə həsr olunmuşdur. Nəzəri dilçilikdə ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən "nitq hissələrinin keçidi", "transpozisiya", "transformasiya" terminləri ilə izah olunan konversiya müxtəlif sistemli dillərdə fərqli şəkildə təzahür edir. Konversiya hadisəsinin universal xüsusiyyətləri, bütün dillər üçün ümumi olan cəhətləri də var.

Tədqiqatda konversiya hadisəsi müxtəlif dil ailələrini təmsil edən dillərin materialı əsasında bütün dil səviyyələrində sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Monoqrafiyadan ali məktəb tələbələri, magistrlər, doktorantlar, müəllimlər, eləcə də dilin nəzəri məsələləri ilə maraqlanan mütəxəssislər faydalana bilərlər.

ISBN 978-9952-8175-0-7

© Sevər Orucova, 2018

ÖN SÖZ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevər Orucovanın "Dildə konversiya hadisəsi" monoqrafiyası nəzəri dilçiliyin böyük maraq doğuran aktual və universal bir dil hadisəsinə həsr olunmuşdur. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, konversiyanın bir dil hadisəsi kimi tam izahı müxtəlif sistemli dilləri əhatə edən geniş dil materialının tədqiqata cəlb olunmasını zəruri edir. İndiyə qədər konversiya hadisəsi ayrı-ayrı konkret dillərin materialları əsasında fraqmentlər şəklində araşdırılmış, digər dil ailələri ilə müqayisə və tutuşdurmalar aparılmamışdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı dilçilərin araşdırmalarında konversiyanın daha çox morfoloji aspekti tədqiqat obyektinə olmuş, dilin digər mühüm səviyyələri (fonetik, sintaktik, semantik) nədənsə unudulmuşdur. Əslində isə, konversiya təkcə morfoloji səviyyədə deyil, bütün dil səviyyələrində təzahür edən unikal dil hadisəsidir. Belə yanaşmanın nəticəsi olaraq konversiyanın linqvistik mahiyyəti, bir çox mübahisəli məqamlar yenə də izahını tapmamış, tam olaraq aydınlaşdırılmamış qalmışdır.

Məhz bu mövqedən çıxış edərək gənc tədqiqatçı müxtəlif sistemli dilləri əhatə edən german, rus, türk, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində konversiya hadisəsi ilə bağlı aparılmış araşdırmaların təhlil edilməsini, konversiya hadisəsinin əsas aparıcı xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsini, eləcə də müxtəlif morfoloji quruluşa malik iltisafı, flektiv, kök və amorf dillərdə konversiyanın təzahür özünəməxsusluqlarının aydınlaşdırılmasını tədqiqatın məqsədi kimi seçmişdir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün müəllif lazımı elmi ədəbiyyatdan və mənbələrdən səmərəli şəkildə faydalanmış, uğurlu nəticələr əldə edə bilmişdir.

Maraq doğuran məsələlərdən biri də bu dil hadisəsinin zaman-zaman müxtəlif dilçilər tərəfindən "transpozisiya" , "transformasiya" və ya "nitq hissələrində keçid" kimi adlandırılmasıdır.

Monoqrafiya müasir dilçiliyin tələblərinə cavab verir. Tədqiqatın nəticələrindən elmi araşdırmalarda, tədrisdə, dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılması prosesində faydalanmaq olar.

Sevər Orucovanın konversiya məsələsi ilə bağlı respublikamızda və eləcə də xarici elmi məcmuələrdə 10-dan yuxarı məqaləsi çap olunmuş, bir çox elmi konfrans və seminarlarda məruzələlə çıxış etmişdir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevər Orucovanın "Dildə konversiya hadisəsi" monoqrafiyasını gənc tədqiqatçının elmi uğuru kimi səciyyələndirir və ona gələcək işlərində, elmi –pedaqoji fəaliyyətində uğurlar arzulayıram.

Məsud Mahmudov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

MÜƏLLİFDƏN

Bu kitabı mənim təhsil və tərbiyəmdə böyük rolu olan əziz valideynlərim atam Arif Mahmud oğlu və anam İradə Heydər qızı Orucovlara ithaf edirəm

Dilçilikdə sözün öz morfoloji quruluşunu və fonetik tərkibini dəyişmədən, eyni şəkildə qalmaqla bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi kimi səciyyələndirilən konversiya hadisəsi hələ tam izahını tapmamış mübahisəli məsələlərdən hesab olunur. Müxtəlif dil materiallarında bu problemin izahında ayrı-ayrı dilçilər yekdil mövqedən çıxış etmirlər. Belə ki, ingilis dilində sifətləşmə geniş müşahidə olunursa, başqa dillər üçün bu səciyyəvi xüsusiyyət hesab oluna bilməz. Eləcə də, ingilis və alman dillərində artikl konversiya prosesində aparıcı rola malik olur. Digər qohum və qohum olmayan dillərdə isə, konversiya fərqli xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Məhz bu səbəbdən dildə konversiya hadisəsinin tədqiqi böyük maraq doğurur. Dildə konversiya hadisəsi dil vahidləri və kateqoriyalarının çevrilməsi və yerdəyişimi olaraq, çox geniş işlənmə arealına malikdir. Bu dil hadisəsi ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən müxtəlif cəhətdən öyrənilsə də, onun müəyyənləşdirilməsi meyarları, struktur-semantik növləri, dil səviyyələrində təzahür xüsusiyyətləri hələ də tam müəyyən edilməmiş, hərtərəfli elmi şərhini tapmamışdır. Müxtəlif dünya dillərində konversiyanın leksik-semantik, morfoloji-sintaktik, semantik-sintaktik növü ayrıca tədqiq olunsada, bəzi tədqiqatçılar onlardan yalnız biri və ya ikisi haqqında söz açırlar. Eləcə də, onların tədqiqat obyektini yalnız müəyyən konkret dildə konversiyanın adları çəkilməmiş növlərindən biri olmuşdur. Konversiya hadisəsinin tam linqvistik izahı bütün dillərin, müxtəlif sistemli dilləri əhatə edən dil materialının tədqiqatına cəlb olunmasını tələb

etsə də, indiyə qədər bu məsələyə lazımı şəkildə diqqət yetirilməmişdir. Tədqiqat işində konversiya hadisəsi müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında bütün dil səviyyələrində sistemli və hərtərəfli araşdırılmışdır. Qeyd etdiyimiz bütün bu göstərilənlər mövzunun aktuallığını şərtləndirir, mövzunun əhatəli şəkildə tədqiqini elmi zərurət kimi qarşıya qoyur.

Müəllif monoqrafiyanın çapında əməyi olan elmi redaktor və ön sözün müəllifi, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Məsud Mahmudova, rəyçilər – filologiya üzrə elmlər doktoru İlham Tahirova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülçöhrə Alıyevaya, “ Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru , filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nadir Məmmədliyə, eləcə də AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşlarına öz dərin minnətdarlığını bildirir.

I FƏSİL

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ KONVERSİYANIN TƏZAHÜR ÖZƏLLİKLƏRİ

1.1. Dildə konversiya hadisəsinə elmi-nəzəri baxış

Hər bir konkret dil müəyyən zaman kəsiyində inkişaf edir, təkmilləşir, başqa dillərlə təmas prosesində zənginləşir, sabitləşmiş normalara malik ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlir. Tarixi inkişaf boyu dilin daxili strukturu, qrammatik kateqoriya və normaları da təkmilləşir, daha dəqiq, konkret izahını tapır. Dilin inkişafı prosesində onun vahidləri və kateqoriyalarında keçid hadisəsi də geniş müşahidə olunur. Çünki istənilən müasir dil uzun sürən tarixi inkişafın qanunauyğun nəticəsi olduğundan, təkcə öz sistemində forma və tərtibatına görə müəyyən olan vahidlərlə deyil, həm də dilin vahid və kateqoriyalarının inkişafında müxtəlif keçid mərhələlərini əks etdirən, forma və tərtibatına görə qeyri-müəyyən vahidləri də qoruyub saxlayır. Dilçilikdə keçid nəzəriyyəsi əvvəlcə dilin maddi forması tarixinin, yəni onun səs, tərkib və sonluqlarının öyrənilməsi ilə bağlı meydana çıxmışdır [112, 5].

V.V. Babaytseva keçid prosesinin iki fərqli növünü müəyyən etmişdir: “Transformasiya və kontaminasiya. Transformasyon keçidə diaxron dəyişikliklər, kontaminasiyaya isə periferik, aralıq, sinkretik, hibrid kimi növlər aiddir” [63, 6]. Dilçilikdə “kontaminasiya” dedikdə bir-biri ilə daimi və ya təsadüfən bağlı olan dil vahidləri arasındakı əlaqə başa düşülür. Bir çox dilçilərin fikrincə, bu zaman dildə kəsişmə baş verməklə, bir sözün başqasına təsiri zamanı hər iki sözün əlamətini daşıyan forma meydana çıxır (J.Maruzo, B.A.Serebrennikov və b.).

İ.V.Koduxov isə keçid vəziyyətinin iki növünü qeyd edir: “Aralıq keçidi və sinkretizm keçidi. Aralıq kateqoriyası periferik və kontaminasiya keçidinin xüsusiyyətlərini daşıyır. Aralıq keçidi özünü morfologiya və sintaksisdə, leksika və fonetikada

bürüzə verir. Bu keçid növü özünü dil semantikasından leksik və qrammatik mənalarda göstərir. Aralıq keçidinə sözdüzəltmə modelinin mənasının qarışıq dil mənasını formalaşdırmaqla özlüyündə həm tipik leksik, həm də qrammatik mənanı birləşdirməsini misal gətirmək olar” [112, 4]. V.İ. Koduxovun dil sistemində sinkretizmə ən parlaq nümunəyə leksik və morfoloji omonimliyi misal göstərməsini qənaətbəxş hesab etmək olar.

“Keçid” sözünün özünün iki mənası var: transformasiya prosesi və bir-birinə qarşı duran təsnifat növləri arasında birləşdirici həlqənin mövcudluğu. Dilin inkişafının əsas qanunlarından birini analogiyaya görə dəyişmə təşkil edir və bu sistem səs forması və mənanın üst-üstə düşməsinə əsaslanır. XIX və XX əsr dilçiliyində dildə bəzi növ keçid prosesləri haqqında danışmış və onları təhlil etmişlər. L.Y.Malovitskinin fikrincə, keçid prosesini həm dil vahidi və ya vahidlərinin statusu kimi, həm də proses, dinamika kimi fərqləndirmək yaxşı olardı. Həmçinin status kimi nitq hissələrində keçid dilin strukturunda səviyyələrarası sistemlərin və dilin periferik sahələrinin mövcudluğu ilə şərtlənir [128, 17].

Hər bir dilin strukturunda səviyyələrarası əlaqələr danılmazdır və bu tarixən də belə olmuşdur. Həmçinin bu keçid dinamik keçid növü ilə bağlıdır. Dinamik keçid dilin tarixi dəyişikliklərini əks etdirir. Dildaxili və dilxarici səbəblərdən meydana çıxan dinamik keçid dildə real tarixi proseslərin əksi kimi meydana çıxır.

Dildəki keçidin bir növü də qrammatik keçiddir. Bu keçid növü bəzi alimlər tərəfindən *konversiya*, digərləri tərəfindən *transpozisiya* (O.M.Kim, V.Q.Qak və b.), bəzən isə *transformasiya* da (Y.A.Vaxek, Y.S.Stepanov, L.A.Novikov və b.) adlandırılır. Məsələn, O.M.Kim nitq hissələrinin keçidini “nitq hissələri səviyyəsində transpozisiya” adlandırır [111, 4]. Onun fikrincə, geniş mənada transpozisiya bir kateqoriyadan olan işarənin başqasına keçməsidir. O, dil strukturunun bütün səviyyələrini, əlaqələrini əhatə edir və dilin prinsipial qanunlarından biridir. Onunla fonetika sahəsinin (səslərin assimilyasiyası, dissimil-

yasiyası), morfologiya və sintaksisin (qrammatik metafora hadisəsi, tabeli mürəkkəb cümlənin hissələrinin əvəzliyə və əvəzlikli ifadələrə transformasiyası) ziddiyətləri, qarşılıqlı əlaqələri, münasibətləri müəyyən olunur [111, 5]. V.Q.Qak “*transpozisiya*” termininin izahını belə vermişdir: “Bu söz orta əsr latın sözü olan “*transpassio*” (yerdəyişmə) sözündən yaranmışdır. Mənası, bir dil formasının paradiqmatik sırada onun əks üzvü olan başqa dil forması funksiyasında işlənməsidir. *Transpozisiya* geniş mənada istənilən dil formasının köçürülməsidir. Bu zaman formalarının köçürülməsi, cümlənin kommunikativ formalarının köçürülməsi və s. baş verir” [125, 519]. Amma konkret mənada V.Q.Qak transpozisiyanı “funksional transpozisiya” adlandırır. “Funksional transpozisiya” sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi və ya onun başqa nitq hissəsi funksiyasında işlənməsidir. Bu zaman onun iki mərhələsi müqayisə edilir: 1) tam olmayan, və ya sintaktik; bu zaman yeni yaranan sözün yalnız sintaksis funksiyası dəyişir 2) tam və ya morfoloji. Əlbəttə ki, bu zaman tamamilə başqa nitq hissəsinə aid söz yaranır” [125, 520]. Əksər dilçilər funksional transpozisiyanın növlərinə affiksasiya və ya konversiyanı aid edirlər (V.Qak, E.S.Kubryakova və b.). Fikrimizcə, “*transpozisiya*” daha geniş bir termdir. Bura həm şəkilçi vasitəsilə sözdüzəltmə, həm də konversiya aiddir. Konversiyanı onun yarım-mərhələsi adlandırsaq, daha düzgün olardı.

Artıq irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, bəzən bu dil hadisəsi “*transformasiya*” da adlandırılır. “Transformasiya müəyyən qaydalar əsasında məna strukturlarının aşkar edilməsi məqsədilə dil vahidlərinin şəklini dəyişməsi vasitəsidir” [82, 217].

Bu termini yalnız sintaksisdə baş verən konversiya ilə eyniləşdirmək düzgün olardı. Transformasiya söz birləşmələri və cümlələrə aid edilərək onların qrammatik formalarının dəyişilməsinə gətirib çıxarır. Sözdüzəltmə üsulundan biri olan konversiyadan fərqli olaraq o, yeni leksik mənalı vahidlərin yaranması ilə nəticələnir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “konversiya” terminindən tək-cə dilçilikdə deyil, fərqli elm sahələrində, müxtəlif mənalarda

istifadə olunur. Məsələn, iqtisadiyyatda “vaxtı ilə buraxılmış dövlət istiqrazı şərtlərinin dəyişilməsi (faizin azalması, ödəmə vaxtının dəyişilməsi” mənasında [13, 735]. Eləcə də hal-hazırda yaşadığımız komputer əsrində tez-tez internet-marketingdə də istifadə olunur. Vikipediya bu terminin internet-marketingdəki mənası “saytda müxtəlif fəaliyyət məqsədi ilə ora daxil olan insanlarla, ümumilikdə ora məqsədindən asılı olmayaraq daxil olan istifadəçilərin say nisbəti kimi verilir” (www.wikipedia.org).

Konversiya latın mənşəli “conversio” sözündən yaranmışdır. Mənası dəyişilmə, çevrilmədir. Dilçilikdə bu hadisə vasitəsilə müəyyən söz əsasının öz fonetik və morfoloji tərkibini dəyişmədən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə yeni sözlərin yaranması başa düşülür [15, 480]. Akademik A.Axundov “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu terminin latın mənşəli olub, mənasının: “1) dəyişmə, bir haldan başqa hala keçmə 2) dilçilikdə isə substantivləşmə (isimləşmə), verballaşma (feilləşmə)” olduğunu göstərmişdir [9, 179].

“Linqvistik terminlər lüğəti”ndə bu sözün ingilis dilindəki “conversion” sözündən yarandığı göstərilir. Mənası “sözün başqa sözdəyişdirici paradigmlərə keçərək yeni söz yaradıcılığı yolu” olduğu göstərilir [60,110].

Amma V.N.Yartsevanın redaktəsi ilə işıq üzü görən “Ensiklopedik dilçilik lüğəti”ndə “konversiya” termini bu başlıqlar altında izah edilir:

1. qrammatika və leksikada konversiya
2. söz yaradıcılığında konversiya [125, 234-235].

Fikrimizcə, bu bölgülər üzrə konversiyanın izahı daha yaxşı olardı. Çünki dildə konversiyadan bəhs edərkən, biz yalnız onun söz yaradıcılığının bir üsulu kimi göstərməməliyik. Konversiya prosesi dilin bir səviyyəsində deyil, başqa səviyyələrində də özünü büruzə verir. Belə ki, haqqında danışdığımız lüğətdə konversiyanın qrammatika və leksikada izahını verən L.A.Novikov bu termini cümlə daxilində subyekt-obyekt əlaqələrinin mənaca ekvivalent olan cümlələrdə ifadə vasitəsi kimi verir, onun qrammatikada, daha dəqiq desək, sintaksisdə məlum,

məchul konstruksiyalarda özünü göstərdiyini, eləcə də bir sözün müxtəlif formaları şəklində ifadə olunduğunu qeyd edir [125, 236]. L.A.Novikov bu formaları “qrammatik konversivlər” adlandırır [138, 42]. Belə qrammatik konversivlərə biz müxtəlif dillərdə də rast gələ bilərik. Məsələn, ingilis dilində *She wrote a letter. (O, məktub yazdı.)* → *A letter was written. (Məktub yazıldı.)* və ya rus dilində *Она написала письмо. (O, məktub yazdı.)* → *Письмо было написано ею. (Məktub onun tərəfindən yazıldı.)* Göründüyü kimi, qeyd etdiyimiz misallarda ingilis və rus dillərində olan cümlələrin sintaktik quruluşunda baş verən konversiya öz əksini taparaq, qrammatik konversivlərlə ifadə olunmuşdur. L.A.Novikov “Rus dilinin semantikasi” əsərində bu məsələdən bəhs edərkən demişdir: “Konversiya dilçilik fenomeni kimi subyekt və obyekt arasında əlaqənin tədqiqi üçün diqqəti ilk növbədə sintaksisə yönəltdi” [138, 214].

L.N.Murzin sintaktik derivasiyanın bir növünün konversiya olduğunu qeyd edir və konversiyaya cümlənin yenidən düzəldilməsi prosesi kimi baxır. Bunu da o qrammatikada konversiya zamanı leksik aktantların yerlərinin dəyişməsi ilə izah edir. Tədqiqatçı “aktant” dedikdə cümlələrdəki mübtəda və tamamlıqları nəzərdə tutur. Buna misal olaraq rus dilində aşağıdakı cümlələr göstərilmişdir:

“Плотники строят дом. (Dülgərlər ev tikirlər.)

Дом строится плотниками. (Ev dülgərlər tərəfindən tikilir.)” [136, 34].

Birinci cümlə məlum növdədir, mübtəda və tamamlıq aktant sayılır. Cümlə məchula çevriləndə leksik aktantlarda mübtəda və tamamlıq yerlərini dəyişir .

Leksik konversiya qrammatikada olan konversiyadan fərqli olaraq müxtəlif sözlərlə ifadə olunur. Bu sözlər “leksik konversivlər” adlanır. Məndə eyni fəaliyyət və əlaqəni müxtəlif, əks istiqamətlərdə təqdim etməklə subyekt və obyekt rollarını dəyişirlər. Y.D.Apresyan və L.A.Novikovun əsərlərində rus dilində işlədilən leksik konversivlərlə bağlı çoxlu sayda nümunələrə rast gəlmək olar. Ümumiyyətlə, dilçilikdə “konversiv”

dedikdə subyekt-obyekt əlaqələri ifadə edən və konversiyaya məruz qalan söz və ya söz birləşmələri nəzərdə tutulur.

M.Mahmudov sözdəyişdirici şəkilçilərə münasibətinə görə mətnin formal təhlili sisteminin morfoloji blokunda nitq hissələrini dəyişən və dəyişməyən qrupa ayırır. Müəllif dəyişən nitq hissələrinə isim, səs-obraz təqlidi sözlər, sifət, say, əvəzlik, feilləri və konversivləri aid edir. Konversivlərə fonetik və morfoloji quruluşuna görə eyni olub, bir nitq hissəsindən digərinə keçən söz qruplarını aid edir [36, 193-194]. Beləliklə, M. Mahmudov formal baxımdan konversivləri isim, sifət, say, əvəzlik, feil və səs - obraz təqlidi sözlərlə bir qrupda verir və əsas nitq hissəsi hesab edir.

Y.D.Apresyan “Leksik semantika” kitabında hazır konversivlər dedikdə iki söz, söz və frazeoloji vahid və ya iki frazeoloji vahiddən ibarət leksik cütlükləri nəzərdə tutur [55, 265]. Bəzi dillərdə dilin bu səviyyələrində istifadə olunan konversivlər çox çeşidli sinonim və antonimlərin yaranmasına zəmin yaradır. Bu zaman əksərən məntiqi olaraq eyni mənəni ifadə edən leksik vahidlər qrammatik sinonimliyin yaranmasına zəmin yaradır. Q.A.Zolotova qrammatik sinonimlik dedikdə, formaların qarşılaşdırılmasında iki yanaşmanı qəbul edir: məntiqi-sintaktik və məntiqi-semantik [103, 109]. Doğrudan da, qrammatik sinonimlik hallarına biz həm sintaktik derivasiyanın bir növü olan konversiyada, həmçinin də leksik-semantik səviyyədə olan konversiya zamanı rast gəlirik.

Sintaksisdə konversiyanın mövcudluğunu L.N.Murzin onunla izah edir ki, əlaqəli mətnin qurulması üçün bəzi tələbatları ödəməklə bu dil hadisəsi mükəmməl qrammatikası olan dillər üçün vacib rol oynayır. Əlaqəli mətndə tema funksiyasının hərəkətin subyektə tərəfindən, rema funksiyasının isə obyekt tərəfindən həyata keçirilməsi vacib deyil [136, 34].

“Dilçilik ensiklopediyası”nda “konversiya” termininin izahı belə verilir: “Konversiya: 1) İkiyerli predikat arasındakı qütbləşməni bildirən semantik qarşılaşmadakı münasibətdir. Buna ekvivalentlik əlaqəsi də demək olar. Məs.:/ Əgər Zəminə Cəmindən

böyükdürsə, deməli Cəmil Zəminədən cavandır// (və əksinə). Belə ifadələr feillərdən daha çox müqayisə üçün sifətlərə aiddir. Ancaq buna bəzən feillər və isimlərdə də rast gəlmək olar. Məs.: /vermək-götürmək/, /satmaq-almaq/, /ata-oğul/ və s. 2) Söz sinfini dəyişməklə yeni sözlər düzəltmək. Bu əsas kök morfemlə olsa da, prefikslə, suffikslə və s-də ola bilər. Məs.:isimdən əmələ gələn feillər: Azərb.d. (qatıq-qatıqlamaq); ing.d. (bicycle - to bicycle (velosiped-velosiped düzəltmək); feildən əmələ gələn isimlər, zərflərdən əmələ gələn feillər. Məs.alm.d. (kurz-kurzen) (qısa-qısaltmaq) və s.“ [24, 355]. Ensiklopediyada konversiyanın leksika və söz yaradıcılığında geniş yayıldığı nəzərə alınaraq, həmin dil səviyyələrində onun izahına geniş yer verilmiş, eləcə də leksik konversiyanın Azərbaycan dilində təzahür formaları konkret nümunələrlə şərh olunmuşdur. Bu bölgədə prefiks və suffikslərlə düzəlmiş sözlər də konversiyaya aid edilmişdir.

Söz yaradıcılığı özünə aid olan xüsusi vahidləri olmayan, bazissiz dil səviyyəsi hesab olunur. Dilçilikdə ümumi olaraq qəbul olunmuş müəyyən dil normaları vardır ki, bunlardan birini də sözdüzəltmə modelləri təşkil edir. “Norma-verilmiş vaxtda, verilmiş dil kollektivində obyektiv olaraq mövcud olan sözlərin mənası, onların fonetik strukturu, sözyaratma modelləridir” [107, 5].

Sözdüzəltmə vasitələrindən biri də sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi ilə söz düzəldilməsidir. Ümumiyyətlə, bu sözdüzəltmə üsulu sözdüzəldici şəkilçisi olmayan dillərdə daha geniş yaranmışdır. Söz yaradıcılığında konversiya prosesinin tədqiqi qrammatika və leksikaya nisbətən üstünlük təşkil edir. “Böyük ensiklopediya” da qeyd edilir ki, konversiya sözün qrammatik xarakteristikasının dəyişilməsi vasitəsilə həyata keçirilən sözdüzəltmə üsuludur. Xarici uyğunluğa baxmayaraq, əsas və ondan törənən söz müxtəlif sözlərdir, onlar arasında semantik əlaqə müxtəlif ola bilər. Məhsuldarlıq əsasən sözün leksik mənası və struktur xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşır [68, 11].

“Ensiklopedik dilçilik lüğətində” bu dil hadisəsinin söz yaradıcılığı ilə əlaqəsi belə izah olunur: “Konversiya xüsusi sözdüzəldici şəkilçilər olmadan sözyaratma vasitəsi, sözdə heç bir dəyişiklik baş vermədən onun bir nitq hissəsindən digərinə keçididir. Konversiya vasitəsilə yaranan yeni söz tamamilə başqa bir qrammatik kateqoriyaya keçir, keçdiyi sözün qrammatik xüsusiyyətlərini daşıyır. Bir nitq hissəsindən digərinə keçid prosesi nitq hissələrinin bütün sistemini əhatə edir: onun mərkəzi kimi əsas nitq hissələri sistemini, eləcə də onun periferiyasını, yəni köməkçi nitq hissələri sistemini” [125, 235].

Dildə konversiya vasitəsilə bir-biri ilə əlaqəli olan sözlərin omonim statusu qazanması hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Bu məsələ ilə bağlı dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur. V.V.Babaytseva belə sözləri omonim hesab edir [61, 13], E.S.Kubryakova isə omonim hesab etmir [125, 236]. A.İ.Smirnitskinin fikrincə, omonimlik qədim ingilis dilində rast gəlinən konversiya hadisəsinə xas olmayan bir xüsusiyyət, müasir ingilis dilində isə əksinə, ona xas olan bir xüsusiyyətdir [156, 79]. Amma bunun ardınca dilçi-alim qeyd edir ki, bununla bağlı olaraq konversiyanın müəyyən edilməsində işlək söz formalarının vacib omonimlik şərti yaranır: belə ki, bir-biri ilə konversiyayla bağlı olan *love* → *to love* sözlərində tək, adlıq halda olan isimlə, feilin məsdər formasında olan sözlər səslənməsinə görə eynilik təşkil edir. Omonimlik yalnız konversiya vasitəsilə səslənməsinə görə bir-birinə bağlı bəzi söz formalarını yaxınlaşdırır [156, 80]. Y.A.Jluktenko konversiyayı xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlərə bunları aid edir: “1) konversiya vasitəsilə yaranan yeni söz izolə edilmiş halda yox, başqa sözlərlə əlaqəli şəkildə formalaşır 2) konversiya vasitəsilə formalaşan yeni söz ilkin sözün əsas forması ilə omonimlik təşkil edir 3) törəmə söz əsas sözdən fərqli olaraq başqa nitq hissəsinə aid olur” [98, 60].

Fikrimizcə, bir-biri ilə səslənmələrinə görə eyniyyət təşkil edib, semantik cəhətcə tamamilə fərqli söz cütlükləri omonimlər hesab edilir. Xüsusilə german dillərinin araşdırılması ilə məşğul

olan tədqiqatçılardan bəziləri konversiya ilə bağlı söz cütlüklərini leksik-qrammatik omonim kimi qəbul etmirlər (N.N.Amosova, T.A.Rastorquyeva), bəziləri isə əksinə çıxış edir (A.İ.Smirnitski, Y.Y. Jluktenko və b.).

İ.S.Tışlerin bu haqda fikri maraqlıdır. Tədqiqatçı belə söz cütlüklərini o zaman leksik-qrammatik omonimlər hesab edir ki, törəmə sözün semantikasını mənbə sözdən tamamilə fərqlənsin. Əks halda, o, belə sözləri omonim kimi xarakterizə etmir. [169, 51]. Doğrudan da, etimoloji cəhətdən və fonetik səslənməsinə görə eyni olub, amma mənalarda fərqlilik özünü büruzə verməyən söz cütlüklərini omonim hesab etmək düzgün olmazdı. Bu məsələ dilçilikdə hələ də mübahisəli olaraq qalır. Demək olar ki, bu məsələ hər bir konkret dildə müxtəlif şəkildə dəyərləndirilir. Məlum olduğu kimi, konversiya zamanı sözlərin leksik mənalarda fərqlilik özünü büruzə verə bilər.

“Çevrilmə sözün sintaktik funksiyasının dəyişməsi konversiya zamanı yeganə həlledici meyar sayıla bilməz. Bu yalnız sözün başqa qrammatik kateqoriyaya keçidini müşayiət edən yeganə fenomendir” [186, 132]. Nitq hissələrinin leksik mənası ilə onun sintaktik funksiyası arasında müəyyən əlaqə vardır. Hər hansı leksik mənanı ifadə edən müəyyən söz, müəyyən sintaktik funksiyanı ifadə edə bilər. Konversiya zamanı sözün sintaktik funksiyasının dəyişməsi ən əsas göstəricilərdən biridir. Söz yaradıcılığı dedikdə, biz yalnız eyni sintaktik funksiyanın ötürülməsini deyil, eləcə də sözlərin ikinci sintaktik funksiya əldə etməsini də nəzərdə tuturuq. Müasir ingilis dilində konversiya mürəkkəb bir fenomen kimi təqdim olunur. Bu zaman müşahidə olunan dil hadisəsinin bir çox növ və tiplərini müəyyənləşdirmək olar. Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığında konversiya hadisəsi daha çox Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, C.Cəfərov, M.Mahmudov, S.Abdullayeva, türk dilçiliyində F.Qəniyev, J.Quzeyev, R.Rüstəmov, rus dilçiliyində T.P.Lomtyev, L.Y.Malovitski, V.İ.Koduxov, E.P.Kaleçits, E.S.Kubryakova german dilçiliyində, xüsusilə ingilis dilində

A.İ.Smirnitski, Y.A.Jluktenko, İ.V.Arnold, P.M.Karaşuk, H.M.Rayevska və s. dilçilərin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

E.S.Kubryakova “Dilçilik məsələləri” jurnalında çap olunmuş məqaləsində müxtəlif dillərdə konversiyaya uğrayan sözlərin morfoloji əhatəsini ətraflı tədqiq etmiş, əsas və törəmə sözlərin morfoloji xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Onun gəldiyi nəticələrə görə, müvafiq təkköklü tərkiblər dörd tip morfoloji əhatədə çıxış edə bilirlər. Bu formullar vasitəsilə tədqiqatçı affiksiz sözdüzəltmənin dörd növünü müəyyənləşdirmişdir:

“1. Həm motivləşdirən , həm də motivləşmiş sözlərdə kökdən sonra hər hansı bir morfoloji göstərici gəlir. Morfoloji göstərici hər hansı bir sözdəyişdirici və ya formayaradan morfem ola bilər: “əsas+morfoloji göstərici”. Məs: rus dilində, *золот-о* → *золот-ой*

2. Motivləşdirən sözdə əsas, maddi ifadə olunmuş morfoloji göstərici əhatəsində , amma motivləşmişdə sıfır morfem əhatəsində çıxış edir. Məs, rus dilində, *нагрев-а-ть* → *нагрев*

3. Bu halda motivləşdirən sözdə əsas sıfır morfem, motivləşmişdə isə ifadə olunmuş morfoloji göstərici əhatəsindədir. Və E.S.Kubryakova buna yenə rus dilində olan bu modeli misal gətirmişdir: *обед* → *обед-а-ть*

4. Bu zaman həm motivləşdirən, həm də motivləşmiş sözlərdə əsaslardan sonra sıfır morfem gəlir. Məsələn, ingilis dilində *sail* → *to sail*” [118, 65].

Dilçilikdə bu modellərə uyğun olaraq şəkilçisiz sözdüzəltmənin müxtəlif növlərinə rast gəlmək olar. Bu modellərin hər biri dillərə görə də dəyişir. E.S. Kubryakova sözdüzəldici xarakter daşıyan morfoloji transpozisiyanı konversiya adlandırmışdır. Alimin fikrincə, müəyyən bir dilin morfoloji düzümündən asılı olaraq konversiya yuxarıda göstərilən istənilən dörd formuldan birini qəbul edə bilər [118, 66].

Onun konversiyaya aid etdiyi bu dörd sxemdən daha çox üç və dördüncüsünü konversiyaya aid etmək düzgün olardı. Belə ki, yerdə qalan sxemlər daha çox digər sözdüzəltmə vasitələrini xatırladır.

N.Q.Korleyanu “Müasir moldav dilində konversiya” adlı məqaləsində bu məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışaraq demişdir: “Moldav dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirmək üçün morfoloji vasitə yeganə vasitə deyildir. Başqa növ sözdüzəltmə vasitələri də mövcuddur. Çox tez-tez bu və ya başqa söz, heç bir morfoloji dəyişikliyə məruz qalmadan bir qrammatik kateqoriyadan başqasına keçir. Sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə belə keçidi morfoloji-sintaktik sözdüzəltmə üsuluna aiddir . Bu onunla izah edilir ki, dilin qrammatik quruluşunun inkişafı prosesində nitq hissələri sözlərin nitq hissələrinə görə yeni təsnifatına imkanlar yaradan yeni qrammatik və semantik keyfiyyətlər qazanır. Beləliklə, moldav dilində sifət leksik-semantik məna əldə edib, isim və zərfin sintaktik funksiyasını yerinə yetirə bilər, isim sifət, zərf və əvəzlik kateqoriyasına keçə bilər. Əgər sifət leksik--semantik məna əldə edərək və ismin sintaktik funksiyasını yerinə yetirərək, sonuncunun qrammatik sırasına keçirsə, onda belə proses substantivləşmə adlanır. Əgər sifət və ya isim zərf kateqoriyasına keçirsə, bu proses adverbiallaşma adlanır. Eləcə də pronominallaşma (əvəzlikləşmə), verballaşma (feilləşmə) haqqında danışmaq olar” [115, 85]. Göründüyü kimi, moldav dilçisi bu dilin söz yaradıcılığında yer alan konversiya hadisəsini əksər dilçilər kimi “morfoloji-sintaktik sözdüzəltmə üsulu” kimi xarakterizə edir. Doğrudan da, bu özünü konversiyaya məruz qalan sözlərin yeni qrammatik və semantik xüsusiyyətlər qazanması ilə bir daha sübut edir.

K.A.Levkovskayanın fikrincə, german dillərindən olan alman dilində dilçilər arasında “konversiya” kimi adlandırılan sözyaratma üsullarının birindən istifadə olunur. Konversiya affiksiz, yalnız yeganə bir paradiqmanın köməyi ilə gerçəkləşən sözyaratma vasitəsidir və bu sözyaratma prosesi zamanı elə sintetik hallar baş verir ki, nəticədə qrammatik quruluşa görə eyni əsasdan törənmiş müxtəlif nitq hissələrini fərqləndirmək mümkün olur [123, 215].

Alman dilində sözün bir leksik-qrammatik sinifdən digərinə keçməsi elə bir sözyaradıcılığı vasitəsidir ki, bu zaman

yeni sözün yaranması prosesi sözyaratma vasitəsinin iştirakı olmadan həyata keçir. Bu zaman iki linqvistik hal özünü büruzə verir: leksik və qrammatik. Birinci halda yeni mənalı leksik vahid yaranır, baxmayaraq ki, o yarandığı sözün mənası ilə bağlıdır. İkinci halda isə söz başqa nitq hissəsinin qrammatik kateqoriyasını əldə edir və digər sözlərlə uyğunluq xarakterini, eləcə də sintaktik funksiyasını dəyişir. Belə ki, infinitiv substantivləşərək qrammatik cins əldə edir və hallanır, həmçinin isim feilə çevrilərək, şəxs və zamana görə dəyişir, cümlədə feili xəbər funksiyasını həyata keçirir.

Məlum olduğu kimi, sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçməsinin, yəni konversiyanın müxtəlif növləri vardır. Bunlar leksik-semantik, morfoloji-sintaktik, semantik-sintaktik konversiyadır. Birinci halda sözlər yalnız köklərdən ibarət olub, heç bir şəkli dəyişikliyə uğramadan bir nitq hissəsindən digərinə keçir. Bu zaman söz keçdiyi nitq hissəsinin sintaktik funksiyasını daşır. Morfoloji-sintaktik konversiya zamanı isə hər hansı bir nitq hissəsi keçdiyi nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şəkilçilərini qəbul edir və ya bir nitq hissəsinə məxsus qrammatik formalar keçdiyi nitq hissəsinin morfoloji göstəricisi olmaq statusunu qazanır. Bu konversiya növü özünü ən çox rus dilində göstərir. Qeyd olunan konversiya növü F.A.Qəniyev tərəfindən morfoloji-semantik konversiya adlandırılmışdır. Həmin konversiyayı F.A.Qəniyev belə izah edir: “Bu söz formasının onun əvvəlki paradigmasından təcrid olunması yoluyla başqa nitq hissəsinə keçməsidir” [80, 32]. Məsələn, V.K.Radzixovskayanın fikrincə, müasir rus dilində nitq hissələrinin zərfə keçidi zamanı həmin nitq hissələrinin qrammatik formaları zərfin sözdüzəldici formalarına çevrilir [146, 78]. Ən çox özünü türk dillərində büruzə verən semantik-sintaktik konversiya zamanı isə sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etmiş sözlər müxtəlif nitq hissələri kimi çıxış edir.

Ümumiyyətlə, dilçilərdən bir çoxu konversiyanın sözün kökündə heç bir dəyişiklik baş vermədən onun bir söz sinfindən digərinə keçidi kimi də izah edirlər. Bunlara rus dilçilərindən

A.İ.Smirnitski, O.S.Axmanova, Y.Y.Jluktenko, O.D.Meşkov, eləcə də Azərbaycan dilçilərindən M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və başqalarını misal göstərmək olar. Azərbaycan dilçilərindən M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayevanın fikrincə, konversiya sözün öz morfoloji və fonetik tərkibini saxlamaqla bir nitq hissəsindən digərinə keçməsidir [7, 140]. Praqa dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndəsi olan Y.Vaxekin dilçilik lüğətində konversiya minimal sözdüzəldici vasitələri ilə yer alan sözlərin bir kateqoriyadan digərinə transformasiyası kimi izah edilir [72, 90].

Bəzi dillərdə, məsələn, rus və alman dillərində tam kök və söz bərabərliyindən danışmaq olmur. Bu dillərdə əsasən isim və feillərin kökündə müəyyən morfoloji göstərici olur. Deməli, konversiya zamanı belə halların baş verdiyini adi qəbul etmək lazımdır. Dilçilərdən M.Adilov, Z.Verdiyeva və F.Ağayeva konversiyanın xüsusilə artıqlı olan dillərdə yayılmasını qeyd edir. Onların fikrincə, artıqlı sayəsində bütün cümləni də ismə çevirmək mümkündür [7,140].

F.R.Qəniyev söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə keçidini də konversiya adlandırır [80, 32]. Bəzən, sintaktik quruluşda bir cümlə tipinin digərinə keçidi dilçilər tərəfindən transformasiya adlandırılır (M.Şirəliyev, L.S. Barxudarov, İ.P.İvanova, P. Rozenbaum). Cümlənin sintaktik quruluşunda baş verən konversiya zamanı tabeli mürəkkəb cümlələri tabesiz mürəkkəb cümlələrə, sadə cümlələri mürəkkəb cümlələrə transformasiya etmək olur.

Fikrimizcə, konversiyanın dil yaruslarında ən ətraflı və maraqlı izahı V.N.Yartsevanın redaktəsi ilə işıq üzünə görə “Ensiklopedik dilçilik lüğəti” ndə verilmişdir. Bu kitabda konversiyanın elmi izahı əksər dilçilər tərəfindən məqbul hesab olunur. Əgər konversiya sözünün mənası “dəyişilmə, çevrilmə” dirsə, onda onu istənilən dil vahidləri sinfinin dəyişilməsi və çevrilməsi hesab etmək olar. Amma bu sahənin əksər tədqiqatçılarının fikrincə, həmin dil hadisəsi zamanı söz öz morfoloji və fonetik tərkibini dəyişmədən bir söz sinfindən

digərinə keçir. Sözlər sözdüzəldici şəkilçiləri qəbul etməklə də bir söz sinfindən digərinə, daha doğrusu, bir nitq hissəsindən başqasına keçə bilərlər. Lakin bu hal şəkilçi vasitəsilə baş tutan sözdüzəltmə növünə aiddir və konversiyayla eyniləşdirilməməlidir. Bu cəhəti nəzərə alaraq, F.Veysəllinin prefiks və suffikslərlə, yəni şəkilçi vasitəsilə sözdüzəltmə üsulunun konversiyaya aid etməsini düzgün hesab etmək olmaz.

Konversiya bir dil hadisəsi kimi ilk əvvəl söz yaradıcılığının bir üsulu olmaqla müəyyən bir nitq hissəsinə məxsus sözün başqa bir nitq hissəsinə keçməsi prosesidir. Bu keçid zamanı da hər hansı bir nitq hissəsinə məxsus sözün bir çox halda məxsus olduğu paradiqmatik və sintaqmatik keyfiyyətlər tamlığı pozulur. Eləcə də bu dil hadisəsi özünü sintaksis və leksika kimi dil səviyyələrində də göstərə bilir. Bəzən “sintaktik transformasiya” da adlanan konversiya isə məlum növdə olan cümlələrin məchul növdə işlənərkən, leksik aktantlarının yerinin dəyişilməsi, leksikada isə əsasən feil, isim, eləcə də sifətlər arasında qütbləşməni göstərən semantik əlaqədir.

Dilin bütün səviyyələrində özünü göstərən dil vahidlərinin bir nitq hissəsindən digərinə keçidi və yerdəyişimini əks etdirən konversiyadan savayı, dildə bütün cümlənin sözə çevrilməsi və ya nominallaşması, bir cümlə quruluşundan digərinə keçid və digər hallar da konveriyaya aid edilməlidir.

1.2. German dilçiliyində konversiya

German dilçiliyində konversiyaya ən çox ingilis dilində rast gəlinir. “Müasir ingilis dilində adətən konversiya adlandırılan hadisə böyük rol oynayır” [98, 53]. Konversiya hadisəsinə ingilis dilində həm qrammatika, həm leksika, həm də söz yaradıcılığında rast gəlmək olar. German dilçiliyində konversiya hadisəsinə yanaşmalar müxtəlifdir.

Konversiyaya morfoloji sözyaratma vasitəsi kimi yanaşma ilk dəfə prof. A.İ.Smirnitski tərəfindən təklif olunmuşdur. Bu yanaşmaya görə paradiqma morfoloji kateqoriya hesab olunur.

İkinci yanaşma bir çox rus və ingilis dilçilərinə aiddir. Onlar konversiyayı funksional dəyişikliyin bir növü hesab edirlər. Onların fikrincə, bir söz eyni zamanda bir neçə nitq hissəsinə aid ola bilər (M.Orembovskaya, T.Gvarjaladze, J.Molhova, R.Qinzburq). Morfoloji-sintaktik yanaşmanın tərəfdarları olan dilçilərin fikrincə isə, bu zaman həm sözdə paradiqma dəyişikliyi, həm də onun sintaktik funksiyasının dəyişməsi baş verir. Bununla da onlar tərəfindən konversiya morfoloji-sintaktik sözdüzəltmə üsulu hesab edilir. Belə yanaşma ən çox İ.V.Arnold, A.Y.Zaqoruyko, İ.V.Vasilyenko, E.N.Bortniçuk, L.P.Pastuşenko, O.D.Meşkov, Y.U.Jluktenkonun elmi-nəzəri irsində öz əksini tapır.

E.M.Dubleneç “Müasir ingilis dili” kitabında “konversiya” termininə ingilis dilində ilk dəfə Henri Svitin 1892-ci ildə qələmə aldığı “Yeni ingilis dili qrammatikası” kitabında rast gəldiyini yazır [93, 50]. Amma bu dilçilik termininə hələ 1892-ci ildən öncə 1880-cı ildə ingilis alimi Aleksandr Beynin müəllifi olduğu “Ali qrammatika” kitabında rast gəlinir. Tədqiqatçı burada konversiyaya ötəri nəzər salır. Onun fikrincə, ingilis dili sərbəst konversiyaya, yəni ismin feilə çevrilməsinə və ya heç bir dəyişiklik baş vermədən bir sözün başqa nitq hissəsinə keçməsinə şərait yaradır [179, 252]. Tədqiqatçı konversiyaya ayrıca dil hadisəsi kimi baxmır. Konversiya dedikdə o, sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə keçməsinə nəzərdə tutur. A.Beyn burada qrammatik konversiyadan söz açmış və buna misal olaraq bu cümləni göstərmişdir: “*Prejudices are notions or options which the mind entertains without knowing the grounds and reasons of them, which are assented to without examinations.*” (Berkeley) (*Mənfi rəylər elə təsəvvür və seçimlərdir ki, ağıl, əsaslarını və səbəblərini bilmədən əyləndirir və onlarla araşdırmalarsız razılaşıır.*) Bu cümlədə təyin budaq cümləsi tamamilə feili sifətə çevrilə bilər: “*Prejudices are notions or options entertained by the mind without knowing the grounds and reasons of them, and assented to without examinations.*” (*Mənfi rəylər ağılın səbəblər və əsasları bilmədən əyləndirdiyi, araşdırmalarsız razılaşdığı təsəvvür və seçimlərdir*) [179, 192]. Daha sonralar 1892-ci ildə

ingilis alimi Henri Svit “Yeni ingilis dili qrammatikası” kitabında nitq hissələrinin konversiyası haqqında belə yazır: “Biz “The snow is white.”(Qar ağdır.) demək əvəzinə “the whiteness of the snow” (qarın ağlığı) deyiriksə, onda “white”(ağ) sifətindən, “whiteness” (ağlıq, bəyazlıq) ismini onun sonuna “- ness” şəkilçisi əlavə etməklə düzəldirik. Amma başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də biz sözü, heç bir dəyişiklik, əlavə olmadan, əlbəttə ki, vacib fleksiya dəyişikliyi istisna olaraq başqa nitq hissəsinə keçirə bilərik” [187, 38].

Müəllif konversiyanın sozdüzəltmə forması kimi müəyyən xüsusiyyətlər daşdığını desə də, onun vasitəsilə heç bir yeni sözün yaranmamasını xüsusilə qeyd edir. Onun fikrincə, baxmayaraq ki, konversiya sözün mənasında heç bir dəyişiklik yaratmır, sözün müxtəlif nitq hissələri kimi istifadəsi, təbii olaraq məna şaxələnməsinə gətirib çıxarır və bir nitq hissəsindən digərinə keçən söz keçdiyi nitq hissəsinin bütün xüsusiyyətlərini daşıyır [187, 39]. Henri Svit ingilis dilçiliyində ilk dəfə olaraq konversiyanın sözyaratma kimi əsas vasitəsinin paradiqma olduğunu göstərmişdir. Aleksandr Beyn əsərində konversiyadan söz açsa da, onu bir dil hadisəsi kimi səciyyələndirməmişdir.

Konversiya feil və isim yaratma vasitəsi kimi ilk dəfə XIII əsrdən başlayaraq ingilis dilinin xarakterik xüsusiyyəti kimi özünü göstərir. “Bu hadisə orta əsr ingilis dili dövründə flektiv sistemin düşməsi nəticəsində baş qaldırıb. Buna qədər bir-birindən səs strukturu ilə fərqlənən, məna cəhətcə yaxın isim və feillər orta əsrlərdə forma cəhətcə uyğun gəlməyə başladı. Bu isim və feillər arasında oxşarlıq, infinitivin (məsdər) suffiksəl göstəricilərinin itməsi anından mümkün olmağa başladı. Əsasən infinitiv suffiksinin itməsi nəticəsində baş verən çoxlu sayda eyniköklü isim və feillərin fonetik uyğunluğu konversiyanın inkişafı üçün sözyaratma modelinin yaranmasına zəmin yaratdı” [109, 192].

Konversiyanı yeni sozdüzəltmə metodu hesab edən T.N.Ras-torguyeva onun orta əsrlərin sonunda meydana gəldiyini, sonralar daha məhsuldar olduğunu yazır. Onun fikrincə, konversiyanın

inkişafı orta əsrdə qrammatik və leksik dəyişikliklərin, sonluq və suffikslərin ixtisarlarının və sözün morfoloji strukturunun asanlaşdırılmasının nəticəsi idi. Sonluq və suffikslərin itməsi nəticəsində çoxlu sayda isim və feillər eyniləşdi. Orta əsrlərin sonunda əsasən konversiya vasitəsilə isimlərdən feillər yaranırdı. Məsələn, bu əsrlərdə “*fire*” ismindən “*fyren*” feili, “*age*” ismindən “*agen*” feili və s. nümunələr yaranmışdır. Konversiyanın ingilis dilində istifadəsi yalnız isimlərdən feillərin yaranması ilə məhdudlaşmırdı [147, 323-324].

Doğrudan da, cütlüklər daxilində yeni əlaqələrin əsası qoyulanda əks proses də baş verir, feillərdən isimlər yaranırdı. Bu nümunələr orta əsrlərdə nadir hallarda müşahidə olunurdu, amma sonrakı dövr ərzində konversiyanın bu növünə daha tez-tez rast gəlinməyə başlandı. Məsələn, orta əsrlərdə “*breken*” feilindən “*breke*” ismi, müasir ingilis dilində “*break*” (qırmaq, sındırmaq) (feil) → “*break*” (deşik, yarıq) (isim); orta əsrlərdə “*loken*” feilindən “*look(e)*” ismi, müasir ingilis dilində “*look*” (baxmaq) (feil) → “*look*” (baxış, nəzər) (isim) yaranmışdır. N.K.Solovyova affiksasiya ilə konversiya arasında fərqi birincinin həm semantik, həm də struktur, ikincinin isə təkcə semantik xarakter daşmasında görür. O, ingilis dilində konversiyanın belə geniş yayılmasının səbəbini təsnifatlandırıcı siqnallar kimi xidmət göstərən morfoloji elementlərin olmamasında görür [159, 40-50]. E.V.Botniçuk, İ.V.Vasilenko, O.D.Meşkov, P.M.Karaşuk, T.İ.Arbekova və başqaları da bu fikrin tərəfdarları kimi çıxış etmişlər.

N.N.Amosova ingilis dilində konversiyadan feilin infinitiv, yəni məsdər forması ilə adlıq halda olan tək isimlərin tam morfoloji eyniliyinin olduğu halda əminliklə danışmağın mümkünlüyünü göstərir. Amma dilçi-alim dildəki konversiya hadisəsi ilə omonimliyin qarışdırılmamasını təklif edir və qeyd edir ki, bəzi linqvistlər bu mənada ciddi səhvlərə yol verirlər. Bu sadəcə sözlərin fonetik cəhətdən səslənməsinin üst-üstə düşməsi nəticəsində baş verən formal uyğunluqdur. Belə sözlərə tədqiqatçı “*to change*”, “*to answer*” və başqalarını misal

göstərmişdir. Bu sözlər konversiya kimi tanınan hadisənin məhsulu deyil, əvvəllər bir-biri ilə morfoloji cəhətdən fərqlənən sözlərin zaman getdikcə üst-üstə düşməsidir [54, 85]. Bunu o belə izah etmişdir: “*to change*” (orta əsr ingilis dili) sözü “*changen*” dən, o da öz növbəsində “*changer*” dən (qədim fransız) yaranmışdır [54, 86].

German dilçiliyində, xüsusən ingilis dilində konversiyanın ətraflı tədqiqi rus alimi A.İ.Smirnitskiyə məxsusdur. Məşhur alim bu dildə konversiyaya eyni bir sözün müxtəlif nitq hissələri funksiyasında işlənməsi kimi baxmır. O, bu sözlərin yalnız bir-biri ilə kökləri ilə bağlı olan ayrı-ayrı sözlər olduğu fikrini irəli sürür. Sonda alim belə qənaətə gəlir ki, konversiya elə növ sözyaratma vasitəsidir ki, bu zaman yalnız sözün paradiqması sözyaratma vasitəsi kimi çıxış edir [157, 24].

A.İ.Smirnitskinin konversiyanın müəyyənləşdirməsinə aid bəzi fikirlərini doğru adlandırmaq yanlış olardı. Bu mövcud çatışmazlıqlara Y.A.Jluktenko aşağıdakıları aid edir:

“1. A.İ.Smirnitskinin konversiyaya aid nəzəriyyəsində nəzərə alınmır ki, sözün paradiqması, bir-biri ilə əlaqənən sözlər arasında o hallarda fərqləndirici yeganə vasitə kimi xidmət göstərə bilməz ki, bu sözlərin hər ikisinin eyni paradiqması olsun. Dilçi belə sözlərə near-yaxın (sifət)→near-yaxın (zərf), fast-sürətli (sifət)→fast-cəld (zərf) və s. sözlərini misal göstərir.

2. Özünün konversiyaya aid nəzəriyyəsində A.İ.Smirnitski nəzərə almır ki, bəzi hallarda konversiya ilə bir-biri ilə bağlı sözlərin paradiqmaları olmadığından bu fikri doğru adlandırmaq olmaz. Belə sözlərə Y.A.Jluktenko: must (-malı²) → must (edilməli bir şey) → must (vacib, əhəmiyyətli); down (aşağı,zərf) → down (aşağı (istiqlalət) sifət) və s. aid edir” [98, 54].

Yuxarıda Y.A.Jluktenkonun qeyd etdiyi çatışmazlıqlar söz yaradıcılığının bir üsulu olan konversiyanın yeganə göstəricisinin paradiqma olmamasını fikrini bir daha sübut edir. Fikrimizcə, müasir ingilis dilində söz yaradıcılığının xüsusi bir növü olan konversiyanın əsas vasitəsinin yalnız paradiqma olması fikri düzgün hesab oluna bilməz. Paradiqma sözlərin morfoloji

göstəricilər, qrammatik dəyişikliklər sistemidir. Bəzən cümlə daxilində söz formalarının fərqləndirici xüsusiyyəti olmadan onu hər hansı bir nitq hissəsinə aid etmək olur.

A.Y.Zaqoruyko konversiyanın əsas vasitələrinin sözün paradiqması və onun başqa sözlərlə uyğunluq halının olmasını göstərir. *We tried maid after maid but not one of them suited. You maid me better than anyone.* (Biz qulluqçuları bir-birinin ardınca sınaqdan keçirdik, amma onlardan heç biri uyğun olmadı. Sən mənə hər kəsdən daha yaxşı qulluq edirsən.) cümlələrinə istinad müəllif qeyd etmişdir ki, “burada omonimlik təşkil edən üç “maid” sözü sintaktik funksiyalarına görə fərqlidirlər. Onlardan heç birində hansı nitq hissəsinə aid olduqlarını göstərən hər hansı bir morfoloji göstəricisi yoxdur. Omonimliyinə baxmayaraq, ilk iki söz səhsiz olaraq isim kimi müəyyən olunur, vasitəli tamamlıq funksiyasını daşıyır. Amma üçüncü “maid” sözü isə sadə xəbər funksiyasını daşıyan feildir. Bu cümlədə feil olan “maid” heç bir sözdəyişdirici morphem qəbul etməyib. Onun hansı nitq hissəsinə aid olması başqa sözlərlə uyğunlaşmasından aydın olur. Belə ki, sonuncu söz feilin xüsusiyyətlərini daşıyır, müqayisə dərəcəsinə olan zərflə müəyyən olunur” [100, 9-11].

Konversiyanın german dillərindən ən çox ingilis dilinə xas olmasının əsas səbəbi bu dildə nitq hissələrinin xüsusi göstəricilərinin olmamasıdır. İngilis dilində sözün sintaktik funksiyası morfoloji əlaməti üstələyir. Sözün qrammatik təbiəti tam şəkildə mətnə müəyyənləşir. O.D.Meşkovun fikrincə, bəzən nitq hissələri bu dildə bir-birindən ya tamamilə fərqlənmir, ya da sözyaratma affikslərinə görə fərqlənirlər [130, 120]. Bu hal konversiyanın geniş yayılmasına səbəb olmaya bilməzdi. Məhz bu yolla dilin lüğət sistemində yeni leksik vahidlər yaranır və onu zənginləşdirir. İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi, hal-hazırda “konversiya” kimi tanıdığımız dil hadisəsi german dilçiliyində maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Bu ilk əvvəl olaraq isim və feillərin, infinitivin suffikslərinin itməsi nəticəsində eyniləşməsi oldu. Məsələn:

Qədim ingilis dili

Müasir ingilis dili

Drincan (feil) drink (feil, isim) (içmək, içki)[6-187]

Drinka, drinc (isim)

Slæpan (feil) sleep (feil, isim) (yatmaq, yuxu)[6-582]

Slæp (isim)

İ.V.Vasilenko, E.N.Bortniçuk və L.P.Pastuşenko ingilis dilində konversiyanın söz yaradıcılığının bir üsulu kimi yaranmasına həm diaxronik, həm də sinxronik planda yanaşmanın tərəfdarları olmuşlar. Bu dilçilərin fikrincə, əgər onun yaranmasına diaxronik yanaşılsa, onda məsələn, “love (qədim.ing.d. “lufu”) < to love (q.i. “lufian”) ; “work (q.i. “weork”) < to work (q.i. “wyrkan”) və s. kimi konversiya ilə bir-birinə bağlanan söz cütlüklərinə yalnız ingilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində fleksiyanın itməsinin səbəb olması göstərilməlidir. Amma bu hadisəyə sinxronik yanaşılsa, dilin tarixi inkişafı zamanı sözlərdə baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmır. Bu zaman bir çox belə söz cütlükləri yalnız konversiyanın məhsulu hesab olunurlar. Belə cütlüklərdə müasir semantik əlaqə onların faktiki yaranmasından asılı deyil (fleksiyanın itməsi nəticəsində və ya konversiya nəticəsində). Amma söz yaradıcılığı haqqında dəqiq məlumat almaq üçün hər iki yanaşmanın əlaqələndirilməsi vacibdir [69, 96-97]. Fikrimizcə, bu dil hadisəsinə sinxronik planda yanaşmaq daha düzgün olardı. Dildə baş verən hər hansı dəyişikliklər onun keçdiyi tarixi inkişafın nəticəsidir. Ümumi kateqorial mənə daşayan feil sonluqları ingilis dilində zaman keçdikcə itmişsə də, bu vacib deyil. Bu feilə mənsubiyyəti göstərən sonluğun xüsusi semantik mənası yoxdur. Bu da o deməkdir ki, ümumi feillərin isimlərdən yaranması yalnız konversiya vasitəsilə ola bilər.

A.Y.Zaqoruyko, V.S.Sabelnikova və O.D.Meşkov müasir ingilis dilində konversiyaya nəinki sadə sözlərin, eləcə də və mürəkkəb sözlərin məruz qaldığını vurğulayırlar. V.S.Sabelnikova “isim+isim”, “sifət+isim”, “feil+postpozitiv” tərkibli mürəkkəb sözləri misal gətirir. Məsələn, *fingerprint*→*to fingerprint* (*barmaq izlərini çıxartmaq*), *blacklist*→*to blacklist*

(*qara siyahıya salmaq*) və s. [149, 11]. Eləcə də, bu nümunələrə *airlift* (*hava nəqliyyatı*) → *to airlift* (*təyyarə vasitəsilə daşımaq*)[6-14], *downhill* (*aşağı, aşağıya*) → *downhill* (*1. maili; 2. çətinliksiz*)[6-184] kimi sözləri də əlavə edə bilərik.

Müasir ingilis dilində konversiyanın məhsuldarlığını məhdudlaşdıran bəzi amillər də var. Bunlara aşağıdakılarını aid etmək olar:

1. Sözün leksik mənası;
2. Sözün struktur xüsusiyyətləri;
3. Yeni törəmənin dilin lüğət tərkibinə daxil olması.

Birinci amili belə sübut etmək olar ki, məsələn, ingilis dilində bütün fəaliyyət bildirən feillərdən konversiya vasitəsilə isim düzəlmir. Doğrudan da, ingilis dilində bir qrup feillər vardır ki, konversiya vasitəsilə isimlər yarada bilmirlər. Bütün bu feillər uzunmüddətli fəaliyyət bildirir. Belə ki, bu başqa qrup feillərdən fərqli olaraq müvəqqəti hərəkəti əks etdirmir. Məsələn, *to suffer* (*əziyyət çəkmək*)[5-1493], *to live* (*yaşamaq*)[5-870], *to eat* (*yemək*)[5-463] və s.

İkinci amilə isə struktur cəhətcə mürəkkəb sözlərin az bir qisminin bu dildə konversiyaya məruz qalmasını misal gətirmək olar. İngilis dilində qrammatik kateqoriyaları aydın göstərən suffikslərlə düzələn bəzi isimlər feillərə keçə bilmirlər. Belə isimlərə *-tion* suffiksi ilə düzələn isimləri misal göstərmək olar: *creation* (*yanarma, meydana gəlmə*)[5-344], *liquidation* (*ləğv etmə, aradan qaldırma*)[5-868]. Bu suffiks fəaliyyət bildirən isimlərə xasdır. Bununla belə çox güclü leksik-qrammatik yolla isim yaratma xüsusiyyətinə malikdir. Ona görə də bu şəkilçi başqa nitq hissəsinin tərkib hissəsi ola bilmir. “Əvvəllər indiki zamandan fərqli olaraq belə konversiya hallarına rast gəlmək olurdu. Məsələn, *to portion- bölmək, hissələrə ayırmaq*(1712-*ci il*), *to requisition-müsadirə etmək* (1714-*cü il*) və s.” [188, 34].

Üçüncü amil isə belə izah edilə bilinər ki, ingilis dilində konversiya vasitəsilə yaranan istənilən söz onun lüğət tərkibinə daxil olmur.

Müasir ingilis dilində əsas nitq hissələri arasında konversiya baş verdiyi kimi, həm də əsas mənalı sözlərin də sözünü və bağlayıcılara keçidi baş verir. M.P.İvaşkin qeyd edir: “Morfoloji tamlığa malik olaraq və ikili sintaktik xüsusiyyətin nəticəsi kimi *about, across, along, around, behind, by, down, in, off, on, out, over, past, round, through, to, under, up* kimi sözlər zərflərdən sözönlərə keçid zonası kimi xüsusi zona formalaşdırır” [105, 155]. İngilis dilində nəinki əsas nitq hissəsinə aid olan sözün köməkçi nitq hissəsinə məxsus bir sözə keçdiyinə, hətta bu sözün yenidən konversiyaya uğrayaraq dildə başqa köməkçi nitq hissəsi kimi işləmə bilməsinin şahidi olmaq olar. Məsələn, *before* sözü “*qarşıda, əvvəl*” [6-53] mənasını verən zərf olaraq həmçinin sözünü kimi işlənir və ən sonda isə bağlayıcıya konversiya edir.

Ümumiyyətlə, müasir ingilis dilində bütün konversiya modelləri məhsuldardır. Amma bu dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində isim→feil, feil→isim, isim→sifət, sifət→isim istiqamətində olan konversiya daha böyük rol oynayır.

Müasir ingilis dilində konversiyaya nəinki sözlər, həm də cümlələr də məruz qalır. Bu zaman sözyaradıcılığı ilə sintaksis arasında əlaqə özünü açıq büruzə verir. Sintaktik vahidin leksik vahidə keçidi zamanı fonetik və məna qovuşuqluğu müşahidə olunur. Yəni, bu zaman belə konstruksiya cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir, müəyyən və qeyri-müəyyən artikllərlə işlənir, sözdəyişdirici və sözdüzəldici morfemlərlə formalaşa bilər. Məsələn, *Johnny-come-lately (Johnny-come-latelies, Johnnies--come-lately) - 1) ən son dəqiqə və ya çox gec gələn adam 3)sadələhv insan* [5-807].

İngilis dilini lüğət tərkibi tarixin müəyyən mərhələlərində konversiya vasitəsilə formalaşmış sözlərdən ibarətdir. Bu konversiyaya həm ənənəvi, həm də təsadüfi konversiya halları aiddir. Təsadüfi konversiya halına ingilis dilində çox tez-tez rast gəlinir. Bu zaman yalnız verilən kontekstdə hər hansı bir mənanı daha aydın ifadə etməkdən ötrü isimlərdən feil və sifətlər yaranır. Məsələn, *It was washed and mended. (Bu yuyulub və*

təmir edilmişdi.) Bu cümlədə *to wash (yumaq)* feili təsadüfi, konteksdən asılı olaraq *wash (yuma)* ismindən konversiya olunmuşdur.

Sonluqlar, yəni suffikslərin itməsi bu cütlüklərdə hər iki element üçün səs formalarının qovuşması ilə nəticələnmişdir. Eyni omonimlik, eləcə də fransız dilindən götürülmüş çoxlu sayda bu dildə işlədilən eyniköklü sözlərdə də baş vermişdir. Bu sözlər öz şəkilçilərini itirib assimilyasiya prosesi nəticəsində fonetik cəhətdən eyniyyət təşkil edir. Məsələn:

Qədim fransız dili:

Eschequier(feil);

Eschec(isim);

check(feil, isim) (yoxlamaq, yoxlama) [59, 155].

Müasir ingilis dilində konversiya vasitəsilə yeni sözlərin yaranmasında ingilis mənşəli sözlərdən savayı, başqa dillərdən alınma sözlər də iştirak edir. Məsələn: alman mənşəli *blitz* ismindən *to blitz (bombalamaq)* feili [6-62]; 2) ispan mənşəli: *rumba* → *to rumba* “*rumbu, rumbu oynamaq*”[6-544]; 3) yapon mənşəli *karate* → *to karate* “*karate, karate oynamaq*”[6-340] və s.

Qədim dövrdə ingilis dilində feilin məsdər forması “*an*”, “*ian*” sonluğu qəbul edirdi. Şəxs, zaman kateqoriyalarının da özünəməxsus morfoloji göstəriciləri vardı. Eləcə də isimlərin özlərinin də müəyyən hal şəkilçiləri də vardı. Yəni, adlıq halda olan isimlərlə məsdər formada olan feillər bir-birindən fərqlənirdi. XI-XV əsrlərdə ingilis dilində isimlərdə hal şəkilçilərinin zəifləməsi və ya reduksiyası halı baş vermişdi [56, 15]. V.D.Arağinin fikrincə, sait səslərin, eləcə də vurğusuz hecaların reduksiyası prosesi təkcə orta əsr ingilis dilinin morfoloji strukturuna deyil, eləcə də onun sözyaratma sistemində öz təsirini birbaşa göstərirdi. XIV əsrdə “-n” sonluğu düşəndə və XV əsrdə sonuncu neytral səs artıq səslənməyəndə, isim və feillərin başlanğıc formaları, yəni adlıq halda, tək formada olan isimlər və feillərin məsdər (infinitiv) formaları, eləcə də sifətlər eyniləşdi. Bu zaman “forma omonimliyi”, yəni formaların səslənməsində eyniləşmə baş verdi [57, 167-168].

İngilis dilində bəzi nitq hissələrində baş verən dəyişiklikləri V.D.Araikin sxematik olaraq belə göstərir [56, 47]:

İNGİLİS DİLİNDƏ KONVERSIYANIN TƏŞƏKKÜL TARİXİ (V.D.ARAKİNƏ GÖRƏ):

Nitq hissələri	Qədim ingilis dili dövrü	Orta ingilis dili dövrü	Yeni ingilis dili dövrü
Tək adlıq halda olan isim	U A	E E	—
İnfinitiv(məsdər)formasında olan feil	An Ian	en > e en >e	—

V.D.Araikin belə şəkilçisiz, müxtəlif nitq hissələrinə aid yeni sözyaratma üsulunu konversiya adlandırır və XIV-XV-əsrlərdə aşağıdakı yeni sözlərin yarandığını göstərir: “İsim→feil istiqamətində:

a comb (daraq) → to comb (daramaq)

a land (torpaq, ölkə) →to land (sahilə yan almaq)

feil→isim istiqamətində:

to call (çağırmaq)→a call (çağırış)

to smile (gülümsəmək)→a smile (gülüş)

to stare (gözünü zilləmək)→a stare (gözünü zilləmə) ”[57, 168].

Konversiya vasitəsilə yeni sözlərin yaranması ingilis dilinin spesifik xüsusiyyəti sayılır. İngilis dilində konversiya vasitəsilə yeni sözlər yaranarkən həmin sözlərdə əsasən, aşağıdakı dəyişikliklər baş verir :

1. Yeni söz, yeni nitq hissəsində qrammatik formaların yaranmasına xidmət göstərən bütün sonluqları qəbul edir, yəni o yeni paradiqmaya aid edilir və yeni qrammatik kateqoriyalarla xarakterizə edilir. Məsələn *-pilot* (təyyarəçi, pilot, bələdçi) ismindən *to pilot* (aparmaq, pilotluq etmək, bələdçilik etmək)

feili yaranmışdır. "To pilot" feili bu nitq hissəsinə xas bütün formaları alır. Məsələn:

to pilot

pilots III şəxs indiki qeyri- müəyyən zaman forması

piloted keçmiş zaman və keçmiş zaman feili sifət forması

piloting indiki zaman feili sifət forması və cərənd

2. Yeni söz başqa sintaktik funksiya və uyğunluq əldə edir, məsələn isim qaydaya görə mübtədə, tamamlıq, xəbərin ad hissəsi, təyin funksiyalarında işlənir.

3. Yeni söz yeni leksik-qrammatik məna əldə edir. Konversiya vasitəsilə sözyaratma prosesində mövcud sözün kateqorial mənasında dəyişkənlik baş verir. Məsələn, əşyavilik mənasında olan söz hərəkət və ya proses mənasını alır.

Buna misal olaraq *car (maşın)→ to car (maşınla getmək)*, əksinə feil əsasının ismə çevrilməsinə aid isə *to find (tapmaq)→ find (tapıntı)*, *to help (kömək etmək)→help (kömək, köməkçi)* sözlərini misal gətirmək olar.

Bir çox dilçilərin fikrincə, ingilis dilində eynimənalı dil vahidlərinin iştirakı başqa dillərə nisbətən daha da üstündür. Bunu da analitik dil olan ingilis dilinin çox məhdud formayaratma imkanına malik olması ilə izah edirlər (P.M.Karaşuk, N.M.Raevska və s.). Belə bir hal omoformlar və leksik-qrammatik omonimlərin bolluğunu qaçılmaz edir. Beləliklə, ingilis dilində konversiyanın öyrənilməsi paradiqmdaxili omonimlik probleminin öyrənilməsinə gətirib çıxarır. Çünki bu zaman həm sözün əsası, kökü, həm də ki, qrammatik forması səslənməsinə görə eynilik təşkil edə bilər.

T.İ.Arbekova ingilis dilində mənbə və törəmə sözün morfoloji xarakteristikasına görə konversiyanın iki növünü fərqləndirir: konversiyanın birinci növü o zaman müəyyən edilir ki, həm əsas, həm də törəmə sözlər morfoloji cəhətcə dəyişkəndir. Bu zaman nəinki sözün leksik mənası və sintaktik funksiyası, həmçinin onun sözdəyişdirici paradiqmi dəyişir.

Buna verballaşma və substantivləşmə misal olaraq verilmişdir. Konversiyanın ikinci növündə isə həm mənbə, həm də törəmə sözlər morfoloji cəhətcə dəyişkən olmur. Bu zaman sözün təkcə leksik mənası və sintaktik funksiyası dəyişir. Bu növ konversiya əlaqələrinə sözlərin və zərflər (on, off, in və s.), sözlülər və bağlayıcılar, əvəzlilik və bağlayıcılar (who, when, why və s.) misal göstərilir [58, 43-44]. Hesab edirik ki, bu düzgün olan yanaşmadır. Çünki isimləşən və ya feilləşən sözlərin leksik mənalılarıyla bərabər, həmçinin morfoloji formaları da dəyişir. Amma ikinci növ üçün bunu demək olmaz.

Yuxarıda ingilis dilində konversiyanın söz yaradıcılığındakı rolu öz əksini tapmışdır. Artıq bildiyimiz kimi, konversiya təkcə söz yaradıcılığında deyil, həmçinin qrammatika və leksikada da öz əksini tapır. Qrammatika və leksikada konversiya qrammatik və leksik konversivlərlə ifadə olunur. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qrammatik konversivlərə məchul növdə olan konstruksiyaları misal gətirmək olar. O.Yespersen “Qrammatikanın fəlsəfi” kitabında ingilis dilində məlum növdə olan feillərin məchul növə keçdikləri zaman mübtədə ilə xəbər arasındakı əlaqələrdə transpozisiyanın həyata keçdiyini qeyd edir [95, 186]. Qrammatika, xüsusilə də sintaksisdə öz əksini tapmış və “transformasiya” adlandırılan konversiya hadisəsinə ən çox biz A.Y.Roderik, P.S.Rozenbaum, P.İofik, Y.M.Vovşin, İ.P.İvanova və başqalarının əsərlərində rast gələ bilərik. Transformasiyalar cümlənin tərkib hissələrinə təsir edərək bir cümlə quruluşunu başqasına dəyişir. Transformasiyon modelləri müxtəlif cümlələrin struktur sxemləri arasında müəyyən əlaqələr təyin edir və bu zaman bir struktur sxemi digərindən törəmə hesab edilir.

İ.P.Ivanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poçepsovun fikrincə , “The bull had a ring in his nose → There was a ring in the bull’s nose→A ring was in the bull’s nose” və ya məlum → məchul çevrilmə məsələni “John beat Peter → Peter was beaten by John” kimi cümlə üzvlərinin yeri ilə fərqlənən sintaktik strukturlar haradasa semantik və ya məna cəhətdən dəyişməzdirlər [104, 212].

Y.V.Vovşinin fikrincə, transformasiya nəticəsində yaranan transformlar semantik cəhətdən dəyişilməz olmalıdırlar [77, 16]. Əgər belə deyilsə, deməli bu cümlələr bir-biri ilə konversiya əlaqəsində deyillər. Məsələn: “*Many men read few books*→*Few books are read by many men*” [77, 130]. İlk cümlə belə tərcümə edilir: *Çoxlu insanlar az kitab oxuyurlar*. İkinci cümlə isə belə tərcümə edilir: *Bəzi kitablar insanların çoxu tərəfindən oxunulur*. Bu cümlələrdə biz Y.V.Vovşinin konversiyaya aid etdiyi semantik dəyişməzliyi görmürük. Özlüyündə semantik dəyişikliyi ehtiva edən məlum konstruksiyaların məchul konstruksiyalara bir sıra keçid halları konversiyaya aid edilməməlidir.

Artıq adını qeyd etdiyimiz “Ensiklopedik dilçilik lüğəti”-ndə L.A.Novikov tərəfindən leksikada konversiyanın izahı verilərkən onun özünü cümlənin aktual üzvlənməsində bürüzə verildiyi qeyd edilir. Bu zaman da subyektlə obyekt cümlədə öz rollarını dəyişir. Belə cümlələr eyni mənaya malik olmaqla, dilin sinonimlik vasitəsi kimi istifadə olunur [125, 19].

J.A.Roderik, P.S.Rozenbaum elementar transformasiyanın ən azı üç növünü müəyyənləşdirmişlər: 1.Birləşmə, 2.Əvəzləmə 3. Silinmə [185, 12].

Müasir ingilis dilində elementar transformasiya növlərindən biri olan birləşməyə bu dildə tez-tez rast gəlinən ixtisarı misal gətirmək olar. Məsələn: *He can not do this work.* → *He can't do this work.* (*O bu işi edə bilmir.*) Burada “not” hissəciyi ixtisar edilir və “can” modal feilinə birləşir. Eləcə də ingilis dilində əvəzlənməyə misal olaraq bu cümləni göstərmək olar: *It is difficult for me to understand the book.*→*The book is difficult for me to understand.* (*Mənim üçün kitabı başa düşmək çətinidir.*) Bu prosesi ingilis dilində baş verən aktual üzvlənmə də adlandırmaq olar. Silinmə adlanan elementar transformasiya zamanı isə ismi birləşmə və feili söz birləşmələrinin silinməsi baş verir. Yuxarıda adını çəkdiyimiz dilçilər “not” hissəciyinin “n’t” hissəciyinə transformasiyasını “konversiya” adlandırmışlar [185, 21].

O.Yespersen qeyd edir ki, ingilis dilində elə feil cütlərinə rast gəlinir ki, onlar “üzərində” və “altında”, “əvvəl” və “sonra”,

“çox” və “az”, “böyük” və “kiçik” sözlərinin bir-biri ilə olduqları eyni münasibətdədirlər. Bu zaman sintaktik və konseptual kateqoriyaları ayırmaq vacibdir. Sintaktik mənada feilin məlum və ya məchul olması yalnız onun formasından asılıdır. Bəzən ingilis dilində eyni mənə həm məlum, həm də məchul növlə ifadə oluna bilər. Məlumluq və məchulluq həm sintaktik, həm də konseptual kateqoriyadır. Bu halda ayrılıqda hər bir konkret feilin mənasından danışmağa dəyər. Bu yalnız o halda vacibdir ki, mübtədə (əgər varsa, tamamlıq) və xəbər arasındakı münasibətlərdə transpozisiya baş versin [95, 186-188].

İrəlidə də qeyd etdiyimiz kimi, söz yaradıcılığının bir növü olan konversiyadan fərqli olaraq, sintaktik səviyyədə cümlədə baş verən konversiya zamanı əsasən leksik aktantlar olan mübtədə və tamamlığın yerdəyişimi baş verir. Bu yerdəyişimə başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də rast gəlinir. Həm O.Yespersen, həm də ki, L.A.Novikovun nümunələrində “sintaktik transformasiya” kimi də xarakterizə edilən konversiya zamanı cümlədə baş verən dəyişikliyi cümlə üzvlərinin düzülüşündə baş verən dəyişiklikdən çox, cümlənin qrammatik strukturunda aktantların yerdəyişimi adlandırmaq düzgün olardı.

Müasir ingilis dilində leksikada baş verən konversiyaya ən bariz nümunə kvaziokonversivlərdir. Bu dildə baş verən belə konversiya hadisəsi M.Y.Blox tərəfindən “kvaziotransformasiya” adlandırılır [67, 86]. Bu söz latın mənşəli olub, “quasi”-xəyali, saxta, düzgün olmayan deməkdir. Amma bu konversivlə əsas növ konversivlər arasında bir sədd çəkmək yaxşı olardı [138, 220].

Bu zaman ifadə olunmuş nominativ və sintaktik funksiyasına görə bir-birini tamamlayan bəzi sözlərin bir-birini əvəzləməsi baş verir. Məsələn, ingilis dilində belə bir misala baxaq: *I have an interesting book. (Mənim maraqlı kitabım var.)* → *An interesting book belongs to me. (Maraqlı kitab mənə məxsusdur.)* Burada təsirli “have” (malik olmaq) feili təsirsiz “to belong” (məxsus olmaq) feili ilə əvəz olunmuşdur. Amma

bu zaman fikir versək, doğrudan da, görərik ki, keçid zamanı törəmə cümlə mənbə cümlə ilə semantik cəhətcə eynilik təşkil etsə də, burada müəyyən semantik fərq özünü büruzə verə bilər.

Deyənlər bir daha sübut edir ki, german dilçiliyində, xüsusilə ingilis dilində həm söz yaradıcılığında, həm də qrammatikada konversiya geniş yayılmışdır. İngilis dilində konversiya hadisəsi daha çox söz yaradıcılığında müşahidə olunur. Fikrimizcə, konversiya hadisəsinin həmin dilin leksik tərkibində, eləcə də sintaksis quruluşunda geniş tədqiqi aparılmalıdır.

1.3. Türkoloji dilçilikdə konversiya

Başqa dillərdə olduğu kimi konversiya hadisəsi türk dillərində də geniş yayılmışdır. Türk dillərini tədqiq edən dilçi alimlərdən F.A.Qəniyev, N.A.Baskakov, B.O.Oruzbayeva, İ.A.Batmanov, A.N.Baskakov, A.N.Kononov, J.M.Quzeyev, F.Zeynalov, R.Rüstəmov, R.Abdullayev və s. kimi dilçilərin əsərlərində bu problem müəyyən qədər işıqlandırılmışdır. J.M.Quzeyev konversiya hadisəsinin türk dillərində mövcud olması faktının bütün türk leksikoloqları tərəfindən qəbul olduğunu qeyd edir [90, 62]. Türk dillərində nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi türkoloji dilçiliyin aktual məsələlərindən biri olaraq qalır. Türkoloji dilçilikdə konversiyanın struktur-semantik növlərindən olan substantivləşmə, adyektivləşmə, pronominallaşma, adverbiallaşma, eləcə də köməkçi nitq hissələrinə keçid prosesi işıqlandırılıb. Başqa dillərdə olduğu kimi türk dilində də müxtəlif nitq hissələri arasında konversiya hadisəsi özünü göstərməkdədir. J.M.Quzeyev türk dillərində istənilən nitq hissəsinin, hətta modal sözlərinin konversiya əlaqəsi ilə birləşməsinin mümkünlüyünü göstərir. Amma dilçi-alimin fikrincə, başqa nitq hissələri ilə müqayisədə daha çox feil, sifət, zərf və isim bu sözyaratma vasitəsilə bir-biri ilə əlaqələnilir [90, 80].

F.A.Qəniyev tatar dilinin söz yaradıcılığında konversiyanın oynadığı rol haqqında yazır: “Sözsüz ki, tatar dilində həm sifət, həm də zərf müstəqil nitq hissələridir. Amma onlarla eyni

sırada həm isim, həm sifət mənasında olan sözlər də mövcuddur. Ona görə də tatar dilinin söz yaradıcılığı prosesini tədqiq edərkən konversiya hadisəsi nəzərə alınmalıdır. Konversiya tatar dilini zənginləşdirən orijinal sözdüzəltmə vasitələrindən biridir və german dilçiliyində olduğu kimi monoqrafik tədqiqatların obyekt olmalıdır” [80, 28].

Hələ 1936-cı ildə İ.A.Batmanov “Qırğız dilində nitq hissələri” əsərində yazır: “Nitq hissələrinin miqdarı dəyişir; bundan başqa dilin bir mərhələdən digərinə keçməsinə görə eyni əsaslar öz sintaktik funksiyalarını dəyişib, bir nitq hissəsi kateqoriyasından digərinə keçə bilər” [66, 14].

Başqa bir tədqiqatçı B.O.Oruzbayeva isə qırğız dilində sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidinin iki növünü fərqləndirir:

1. Hər hansı bir sözün müəyyən nitq hissəsinə mənsubiyyətinin yalnız etimoloji araşdırmalar nəticəsində bərpa olunduğu tam keçid;

2. Çoxmənalılığı xatırladan natamam keçid.

Bu zaman bu və ya başqa bir sözün əlaqə mətnindəki sintaktik vəziyyəti böyük əhəmiyyət daşıyır.

Müəllif qırğız dili üçün tam keçidə əsasən köməkçi nitq hissələrinə, zərfə, müəyyən qisim bəzi əsas nitq hissələrinə məxsus sözləri aid edir. İkinci keçid zamanı isə B.O.Oruzbayevanın fikrincə, sözün bu və ya başqa bir nitq hissəsinə aid edilməsi onun cümlədəki rolu ilə müəyyən edilir. Bura sifətlərin, feili sifətlərin və başqa nitq hissələrinin substantivləşməsi, adverbiallaşma, adyektivləşmə, pronominallaşma aid edilir [139, 273].

A.N.Kononov “Müasir türk ədəbi dilinin qrammatikası” əsərində substantivləşməni “leksik-sintaksis-morfoloji sözyaratma vasitəsi” adlandırır. Müəllif bunu türk dilində başqa dillərdən fərqli olaraq substantivləşmənin eyni zamanda üçüncü şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçi vasitəsilə baş tutması ilə izah edir: “Doğrudan da, bu dildə nəinki sifətlər, eləcə də say və zərflər isim sırasına daxil ola bilirlər” [113, 127].

Həmçinin A.N.Kononov qeyd edir ki, leksik-sintaktik--morfoloji sözyaratma üsulu, yəni başqa nitq hissələrinin ismə keçməsi iki vasitə ilə reallaşır:

1. İsim sinfinə daxil olmayan sözlər, müəyyən kontekstdə öz formalarını dəyişmədən əşyalıq mənasını əldə edirlər;

2. İsim sırasına daxil olmayan sözlər morfoloji yolla –III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsilə əşyalıq mənasını qazanırlar [113, 129].

Birinci yol “leksik-sintaktik substantivləşmə”, ikincisi isə “morfoloji substantivləşmə” adlandırılır. Morfoloji substantivləşmə zamanı isimləşən sözlərlə üçüncü şəxsə malik mənsubiyyət şəkilçisinin istifadəsi, daha əvvəl həmin sözlərlə işlədilib, onunla söz birləşməsi təşkil edən ismə işarədir. A.N.Kononovun ilk sinfə aid etdiyi substantivləşmə hallarına türk dilində bu sözlərdə rast gəlmək olar: (sifət→isim) istiqamətində 1) *ölü-sif. həyatı sona ermiş olan, artık yaşamıyor olan (həyatı sona yetən, artıq yaşamayan) → is. ölmüş insan, mevta (ölmüş insan, meyid)*[4-1538]; 2)*eski-sif. çoktan beri var olan, üzerinden çok zaman geçmiş bulunan (köhnə, qədim) → is. çok kullanmaktan yıpranmış, harap olmuş şey (köhnə, istifadəsi bitmiş bir şey)*[4-650]; 3)*acemi-sif. bir işin yabancısı olan, eli işe alışmamış, bir işi beceremeyen (bir işi bacarmayan), → is. bir yerin, bir şeyin yabancısı (naşı)* [4-40].

F.Zeynalov türk dillərində substantivləşmə haqqında yazır: “Türk sistemli dillərdə isimlər hal, kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyalarına malikdirlər. Məhz elə bu xüsusiyyətlər də ismi digər nitq hissələrindən fərqləndirən əlamətlərdən sayılmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal, kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyaları digər nitq hissələri ilə də işlənə bilər. Digər nitq hissələri öz əvvəlki məzmunlarını saxlaya bilmir, sintaktik vəzifəsini dəyişir və substantivləşir. Məsələn, *qırmızılar, yaxşılardan (Azərbay.), каббфнинг, кизиллар, оқлар (özbək), ақлар, йәтендәр (başqırd), кыраллар, диәләхтәр, улаханым, кырам (yakut)* və s.” [52, 77].

Bütün bunlar onu göstərir ki, sifətlər öz adi hallarında hallanmır, kəmiyyətə dəyişmir. Onlar ancaq substantivləşdikdə hal və kəmiyyət şəkilçilərini qəbul edir. Odur ki, bir çox türk dillərində olduğu kimi, tatar dilində də başqa nitq hissələrinin substantivləşməsinə ən məhsuldar sözyaratma vasitəsi hesab etmək olar. Bu dildə bütün nitq hissələri, təkcə zərflər istisna olmaqla isimləşmə xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn: *Kapa* “qara” → *кара* “*mürəkkəb*” (*sifət* → *isim*), *Ялкау* “*tənbəl*” → *ялкау* “*tənbəl*” (*sifət* → *isim*), *Уку* “*oxumaq*” → *уку* “*oxu*” (*feil* → *isim*), *Нәрсә* “*nə*” → *нәрсә* “*əşya*” (*avəzlik* → *isim*) və s. [52, 35].

Ümumiyyətlə, isimlərin adyektivləşməsi digər dillərdə olduğu kimi türk dillərində də mübahisəli məsələ olaraq qalır. F.Zeynalov bu barədə yazır: “Hələ də çox vaxt türkoloji ədəbiyyatda isimlə sifət bir-birinə qarışdırılır. Türk sistemli dillərə aid yazılmış əsərlərin çoxunda belə bir fikir müdafiə olunur ki, guya bu dillərdə isim, sifət və zərflər bir-birindən seçilmir. Bu mövqedə duran dilçilər təyin rolunda işlənən isimləri səhv olaraq sifət kimi səciyyələndirirlər” [52, 76]. Ümumiyyətlə, bu mövqeyə görə dilçiləri iki qrupa bölmək olar. Onlardan bir qrupu (F.R.Zeynalov, B.A.Serebrennikov, A.N.Kononov) sifət mənasında işlənən bəzi isimlərin elə isim olaraq qalmasının tərəfdarıdır. Digərləri isə (N.A. Baskakov, F.A. Qəniyev və s.) belə dil vahidlərinin isim deyil, sifət mövqeyində olduğunu iddia etmişlər.

N.A.Baskakov “Noqay dilinin qrammatikası” əsərində leksik-semantik sifətlərə başqa nitq hissələrindən (xüsusilə zərf və isimlərdən) az fərqlənən sifətləri aid edir. Məsələn, *яман* “*pis*”, *яхшы* “*yaqşı*”, *узак* “*uzunmüddətli*”, *узун* “*uzun*”, *эрек* “*uzaq*” və s. Dilçi – alim bu sözlərin leksik məna və sintaktik funksiya hesabına həm sifət, həm də zərflərə aid olduğunu göstərir və onları omonim nitq hissələri hesab edir [64, 136].

Ümumiyyətlə, türk dillərində bir qrup sözlər də vardır ki, onlar həm sifət, həm də zərf mövqeyində işlənilir. Amma bir çox türkdilli lüğətlərdə sifət → zərf konversiyası əks olunmayıb. Bununla belə, qırğız, qazax və türkmən leksikoloqları, həmçinin

leksikoqrafları bunu qəbul etmirlər. Eyni zamanda onların tərtib etdikləri sifət və zərf kimi işlənən sözlər yalnız sifət kimi xarakterizə edilir. Dilçilərdən J.M.Quzeyev bu sözləri həm sifət, həm də ki, zərf kimi izah edir. Məsələn, tatar dilində *жакшы кийим* “*yaxşı geyim*”, *жакшы жүр* “*özünü yaxşı aparmaq*”; *яман ер* “*pis yer*”, *яман ишле* “*pis işləmək*” şəklində xarakterizə edilir [90, 63].

N.A.Baskakov qaraqalpaq dilində konversiyalı leksik yolla sözdüzəltmə vasitəsi adlandırır və bu dildə ən çox substantivləşmənin geniş yayıldığını aşağıdakı şəkildə göstərir: “Qaraqalpaq dilinin lüğət tərkibində az fərqlənən formalara rast gəlmək olur, məsələn:

a) sifət (zərf) və feil:

кызык “*maraqlı, maraqla*”, *кызык* “*maraqlanmaq*”

b) isim, sifət və feil:

қарпы “*qoca*” (isim, sifət), *қарпы* “*qocalmaq*”

c) isim və sifət :

ағаш “*ağac*” (isim, sifət)

кюмис “*gümüş*” (isim, sifət)” [65, 205].

O, az fərqlənmə deməklə, heç şübhəsiz nitq hissələrinin bir-birinə keçməsinə nəzərdə tutur. N.A.Baskakova görə, təyin funksiyasında işlənilib, əlamət mənasını alan, yəni atributivləşən isimlərə əsasən material, forma, hər hansı bitki və ya ağac, yaş, milliyət bildirən adları aid edilməlidir. Bu dildə bu və ya başqa buna oxşar sözlərin hansı nitq hissəsinə aid edilməsi çətinlik yaradır. Ümumiyyətlə, türk dillərinə xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, sifət və zərflər eyni semantikanı, yəni, əlamətlərin semantikasını ifadə edir: sifət əşyanın əlamətini, zərf isə əlamətin əlamətlərini əks etdirir. Beləliklə, bu nitq hissələri semantik aspektdə deyil, funksional aspektdə fərqli olaraq qalır. Amma başqa türk dillərində olduğu kimi, qaraqalpaq dilində də yalnız funksional-formal deyil, həmçinin semantik-formal göstəricilər vardır ki, bunlar da sifət və zərflərə oxşar nitq hissələri kimi baxılmasına imkan verir. Belə göstəricilərdən biri də həm sifət, həm də ki zərflərə xas olan müqayisə dərəcələridir.

Həmin göstəricilər bu iki əsas nitq hissəsinin az fərqləndirilməsinə gətirib çıxarır. Məhz buna görə də funksional göstəricilərə ehtiyac duyulur.

A.N.Kononov özbək dilində adverbiallaşmanı leksik--morfoloji-sintaktik yolla zərflərin yaranması və ya başqa nitq hissələrinin zərfə keçidi adlandırır, leksik-morfoloji-sintaktik yolu iki hissəyə bölür: leksik-sintaktik və morfoloji. Leksik-sintaktik adverbiallaşma dedikdə müddət bildirən isimlərin, başqa konteksdə substantiv mənalarını saxlayaraq əsas konteksdə zərf mənasını əldə etməsi başa düşülür. Morfoloji yolla adverbiallaşma isə müddət bildirən isimlərin, sifətlərin, başqa nitq hissələrinin üçüncü şəxs mənsubiyyət sonluğunun *-(c)u* köməyilə zərf cərgəsinə daxil olmasıdır: *Кеча-си* (gecə), *бир куну* (bir dəfə), *охирү* (axırı ki) [114, 293].

A. Axundovun semantik-sintaktik konversiya adlandırdığı hadisə Azərbaycan dilində düzəltmə isim və sifətlər kimi omonimlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Eyni ilə bir qrup sözdüzəltmə şəkilçilərin köməyilə digər türk dillərində də belə konversiya hadisəsinə rast gəlinir. Şəkilçilərdən *-лы/лу* noqay dilində həm sifət, həm də isim yaratma xüsusiyyətinə [64, 137], qırğız dilində *-lɒq* həm isim, həm də sifət yaratma xüsusiyyətinə, *-sɒz* sözdüzəltmə şəkilçisi isə həm sifət, həm də zərf yaratma xüsusiyyətinə malikdir [66, 34].

B.A.Serebrennikov *-çi⁴* şəkilçisi haqqında yazır: “Güman ki, *-çi⁴* sifətin affiksi olmuş və bir şeyə qarşı həvəs, meyl, vərdiş bildirmişdir: şor. *Uruşçı* “dalaşqan”, *terçi* “tərli”, azərb.“inadçı” və s. Sonra bu affiks müvafiq semantik dəyişikliklə isimlərin sırasına keçmişdir” [44, 130]. Qırğız dilində sifət sırasına daxil olmuş çoxlu isimlərə rast gəlmək olar ki, onlar kəmiyyət və hal, kimi ismə məxsus xüsusiyyətlərini itirib, təyin kimi cümlə üzvü funksiyası daşıyıb keyfiyyət mənasını əldə edir. Bu sifətlər bəzi sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranmışdır. Məsələn, *сансыз-санатсыз* (sonsuz sayda), *ата-аналы* (valideynləri olan), *ак шашлы* (ağ saçlı) və s [44, 134].

Türk dillərində çoxlu sayda köməkçi nitq hissələri vardır ki, onlar sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə nəinki tam keçidini göstərir, həmçinin çoxlu sayda leksik mənalı vahidlərin qrammatikləşməsini açıq-aydın əks etdirir. Bu dillərdə xüsusilə qırğız dilində çoxlu sayda müstəqil mənalı sözlər vardır ki, öz leksik müstəqilliyini itirib, köməkçi nitq hissələri sırasına daxil olubdur. Elə bu səbəbdəndir ki, F.Zeynalov türk dillərində müxtəlif nitq hissələrindən təcrid olunmuş köməkçi nitq hissələrindən biri olan qoşmaların həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işləndiyini qeyd edərək onları leksik-qrammatik omonimlər hesab edir [53, 296]. Lakin belə sözlər tamamilə eyni olsa da, leksik-qrammatik təbiəti tam mənası ilə uyğun olan sözlər deyil. Odur ki, F.Zeynalovun müstəqil mənalı sözlərdən yaranan qoşmalar kimi xarakterizə etdiyi sözlər, R.Rüstəmovun fikrincə, əsas nitq hissələrinin semantik və qrammatik transformasiyası nəticəsində törənmişdir [43, 37]. J.M.Quzeyev isə türk dillərində konversiya vasitəsilə yaranan qoşmalara aşağıdakıları aid edir:

1. Sifət → qoşma: kab-bal. *Жууукъ* “*yaхın*” — *жууукъ* “*təxminən*”, qırğız dil. *Башка* “*başqa*” — *башка* “*savayı*”

2. Say → qoşma: kab- bal. *Къадар* “*bir neçə, çoxlu*”—*къадар* “*qədər, kimi*”

3. Zərf → qoşma: qırğız dil. *Мурун* “*əvvəlcə, qabaqca*” — *мурун* “*əvvəl, qabaq*” və s.” [90, 82-83].

Yuxarıdakı nümunələrdən bir daha türk dillərində əsas nitq hissələrindən konversiya vasitəsilə köməkçi nitq hissələrinin yarandığını görmək olar.

F.A.Qəniyev tatar dilində törəmə qoşmalarının isim, zərf və feillərdən yarandığını deyir. Onun fikrincə, tatar dilində elə isimlər vardır ki, müəyyən sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul etməklə onların zərfə keçidi müşahidə olunur. Xüsusilə, ismə aid olan sözlər hal şəkilçiləri qəbul etməklə qoşma kimi də çıxış edə bilirlər. Məsələn, *астында* “*altında*”, *турасына* “*qabaq*” və s. [80, 124].

Müasir türk dillərində hətta qoşmaların adyektivləşməsinə də rast gəlinir. N.A.Baskakov tərəfindən bu proses qoşmaların atributivləşməsi adlandırılır və dilçi – alim buna noqay dilində bu cümləni misal göstərir: “*Як субъеклерининь териси астындакы этлери тыртысын-тыртысын козлагадылар. (Almacıq sümüyünün altındaki əzələlər əsəbi halda hərəkətə gəldi)*”[64, 281-282]. Amma burada dilçi alimin atributivləşmə adlandırdığı hadisənin sifətə keçidlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu sadəcə olaraq qoşmaların təyin funksiyasında işlənməsidir. Bütün bunlardan görmək olar ki, türk dillərində qoşmalara keçidin əsasında müəyyən bir nitq hissəsinə aid sözün semantik və qrammatik baxımdan başqa nitq hissəsi rolunda çıxış etməsi durur. Ümumiyyətlə, A.Baskakovun “Qaraqalpaq dili” kitabında da adyektivləşmə “atributivləşmə” hadisəsi kimi səciyyələndirilir [65, 187].

Türk dillərində feil formalarının substantivləşməsi, adyektivləşməsi və adverbiallaşması haqqında dilçilərdən M.Əsgərovun apardığı tədqiqatlar da təqdirəlayiqdir. Onun fikrincə, türk dilində bəzi şəkilçilər qəbul etmiş feil formaları digər nitq hissələri sırasına daxil olub, onların xüsusiyyətini qəbul edir. Belə feil formalarından biri olan substantiv-adyektiv-adverbial feil forması hərəkət məzmununa malik olan sözləri ikinci dəfə okkazonal olaraq həm mücərrəd əşya, həm ismi, həm də feili əlamət kimi təqdim edir [28, 64]. Başqa dillərdə olduğu kimi, türk dilində də feili sifət həm isimləşmə, həm adyektivləşmə xüsusiyyətinə malikdir. Eləcə də feili bağlamaların da zərflə doğru inkişafı konversiyanın türk dillərində çox yayılmış nümunələrindən biridir.

Göründüyü kimi, türk dillərinə nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi çox geniş yayılmışdır. Eləcə də tabeli mürəkkəb cümlələrin türk dillərində keçdiyi təkamül proseslərindən biri də onların sadə cümləyə çevrilməsidir.

1.4. Rus dilçilyində konversiya

Tipoloji cəhətdən flektiv dil olan rus dilində konversiya hadisəsi ingilis dilində olduğu kimi geniş vüsət almışdır. Konversiya hadisəsi nəinki bu dilin söz yaradıcılığı sahəsində, həmçinin qrammatika və leksikasında da ətraflı tədqiq edilmişdir. Belə dilçilərdən V.V.Vinoqradov, A.M.Peşkovski, E.S.Kubryakova, E.P.Kaleçits, T.P.Lomtyev, E.T.Çerkasova, O.M.Kim və başqalarının adlarını çəkmək olar. Amma bu hadisə rus dilində “konversiya” dan çox “nitq hissələrində keçid prosesi” kimi xarakterizə edilir. Nitq hissələri sahəsində keçid probleminin müasir rus dilində araşdırılması böyük elmi əhəmiyyət daşıyır [108, 7]. S.Q.İlyenkonun fikrincə, qrammatik keçid hadisəsi, eləcə də substantivləşmənin müəyyənləşdirilməsi, dil öyrənlərə onun bir dinamik hadisə kimi başa düşmələrinə kömək edir, onlara dil kateqoriyalarına daha dərindən diqqət yetirməklə rus dilinin üslubi normalarını daha effektiv mənimsəmələrinə imkan yaradır [106, 30]. Nitq hissələri sahəsində keçid faktları ona görə baş verir ki, ayrı-ayrı sözlər həm onların özlərində, həm də onlarla bağlı olan sözlərdə səs və məna dəyişmələri əsasında tədricən bir kateqoriyadan digərinə keçir. Verilmiş söz üçün keçidin qurtardığı, artıq onun yeni bir kateqoriyaya keçməsi hallarında da bu proses dil üçün daimidir. Gözümüzün önündə keçid baş verərkən, biz sözü hansı nitq hissəsinə aid etməkdə çəşbaş qalırıq [141, 142].

Dilçilərdən bəziləri rus dilində əsasən adverbiallaşmanın yayıldığını xüsusi olaraq qeyd edirlər (A.M.Peşkovski, V.V.Babaytseva). Müasir rus dilində bir nitq hissəsində digərinə keçid zamanı nitqdə sözün funksiyası dəyişir, yeni qrammatik keyfiyyət qazanır. Bu zaman söz əvvəlki əlaqələri itirərək, başqa sözlərlə yeni əlaqələr yaradır. Bu dildə əsasən semantik imkanlar nitq hissələrində keçidə şərait yaradır. Nitq hissələrində keçid yeni keyfiyyət elementlərinin daimi və davamlı toplanması yoluyla baş verir. Eləcə də, bu zaman əvvəlki keyfiyyət elementləri tədricən yox olub gedir. Nitq hissələri sahəsindəki

konversiyayı V.N.Miqirin “transformasiya” adlandırır, sözdüzəltmə və nitq hissələrinin transformasiyasından istifadə baxımından müasir rus dilindəki nitq hissələrini üç hissəyə bölür: 1) yalnız sözdüzəltmə əsasında yaranan nitq hissələri: yeni formaların yaranması da daxil olmaqla feillər (məsdər, feili sifət, feili bağlama, xüsusi formalar) 2) həm sözdüzəltmə, həm də transformasiya əsasında yaranan nitq hissələri: isimlər, sifətlər, zərflər 3) yalnız transformasiya əsasında yaranan nitq hissələri: saylar, əvəzlik, modal sözlər, nida, sözlünü, bağlayıcı, ədat, köməkçi feillər [132, 136]. Alim müasir rus dilində nitq hissələrində keçid zamanı elementar proseslərin baş verdiyini də xüsusi olaraq qeyd edir. Onun fikrincə, bu proseslər, nitq zəncirinin bir nöqtəsində baş verir və morfoloji səviyyədə özüylə ellipsisi (əlamətin itməsi), həmin səviyyədə interpozisiyanı (nitq hissələrinin müxtəlif əlamətlər kompleksinə yeni əlamətin girişi), eləcə də əvəzətməni (əlamətlərdən birinin digəri ilə əvəzi) təqdim edir [132, 147]. Amma fikrimizcə, V.N. Miqirin tərəfindən bir dil səviyyəsində baş tutan bu zəncirvari prosesləri elementar adlandırmaq düzgün olmazdı. Çünki eyni dil vahidlərinin keçdiyi bu qədər dəyişkən inkişaf yolu öz-özlüyündə elementarlığı deyil, mürəkkəbliyi əks etdirir. Amma dilçi-alimin bu bölgədə adlarını çəkdiyi nitq hissələrinin yalnız transformasiya, yəni konversiya vasitəsilə yaranması fikrini bölüşürük.

E.F.Vorno, M.A.Koşeyeva, İ.A.Potapova və başqalarının fikrincə, konversiya vasitəsilə yeni sözlərin düzəldilməsi ingilis dilinə xasdır. Rus dilində müvafiq sözdüzəltmə üsulu yoxdur. Yalnız bəzi hallarda məsdər formasında olan feillə adlıq halda olan ismin formalarının üst-üstə düşməsinə aid halları misal gətirmək olar. Məsələn, rus dilində “*нечь*” (feil) - “*нечь*” (isim), “*мечь*” (feil) - “*мечь*” (isim), “*сечь*” (feil) - “*сечь*” (isim). Rus dilində isimdən düzələn feillər qeyri-müəyyən formada həmişə morfoloji olaraq yaranır: *радио-радиловать*, *толпа-толтиться*, *экран-экранизировать* və s. [79, 66]. Müasir ingilis dilində olduğu kimi rus dilində də əksər

dilçi-alimlər konversiya dedikdə mənbə sözlə törəmə sözün tamamilə üst-üstə düşməsi fikrini vurğulayırlar. E.P.Kaleçitsin fikrincə, nitq hissələrində keçid prosesində “konversiya” terminindən istifadə etmək olmaz. Rus dilində keçid hadisələri konversiya hadisəsi ilə eyniləşdirilməməlidir. Rus dilində dil vahidlərinin keçidi zamanı tamamilə başqa leksik-qrammatik kateqoriyalar formalaşır. Rus dilində baş verən konversiya hadisəsi morfoloji-sintaktik sözdüzəltmə ilə oxşarlıq təşkil edir. A.İ.Smirnitskinin konversiya nəzəriyyəsini əsas götürsək (paradiqma müxtəlifliyi), qeyd etməliyik ki, rus dilində nitq hissələri sahəsində paradiqma müxtəlifliyi hər zaman mümkündür. Belə ki, sifətlərin substantivləşməsi, eləcə də feili sifətin adyektivləşməsi zamanı paradiqmalar təkrarlanır. Bəzi sözlər isə tamamilə paradiqmaya malik deyillər. Məsələn, zərf və sözlüləri [108, 12]. Gördüyümüz kimi, bu dildə də konversiyaya məruz qalan bəzi sözlərdə paradiqmalar təkrarlandığından, təkcə onlar konversiyanın göstəriciləri sayılmamalıdır.

Eləcə də E.P.Kaleçits rus dilində nitq hissələri sahəsində keçidi iki qrupa ayırır: “I qrup keçid. Sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi. Bura substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşma, pronominallaşma, müstəqil mənalı sözlərin sözlünə keçidi, isimlərin bağlayıcıya keçidi.

II qrup keçid. Eyni nitq hissələri daxilində keçid hadisəsi. Bura sözlərin bir leksik-qrammatik sıradan digərinə keçidi aiddir” [108, 13]. E.P.Kaleçitsin bölgüsündəki ikinci qrup keçidi A.İ.Smirnitski də qeyd edir. Onun fikrincə, rus dilində elə konversiya hadisəsi vardır ki, bu hala ingilis dilində rast gəlinmir. Bu da ingilis dili ilə müqayisədə rus dilinin qrammatik quruluşunun xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Rus dilində konversiyaya görə eyni bir nitq hissəsinə malik sözlər əlaqələndirilir. Məsələn, *внук*— *внука* (*внучка*), *супруг*—*супруга* (*жена*), *Александр*—*Александра* və s. Burada konversiya qrammatik cinsdən asılı olaraq isimlərin paradiqmalarının müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Bu ingilis dilində yox dərəcəsidir [156, 81]. V.V.Passek də rus dilində olan belə sözləri konversiya

ilə əlaqələndirir və onu paradigmaların müxtəlifliyi ilə bağlayır [140, 147]. Belə sözlər arasında leksik məna fərqlinin olduğu da qeyd olunmalıdır. Leksik-semantik sözdüzəltmə slavyanşünaslıq üçün xüsusi maraq kəsb edir, hansına ki, eyni nitq hissələri daxilində konversiya kimi baxmaq olar. Bu zaman yeni sözün yaranmasının formal göstəricisi yalnız onun uyğunluğunun dəyişməsidir, yəni, leksemlərin paylanması (“paradigmatik konversiya”nın vacib göstəricisi olan morfemin paylanmasından fərqli olaraq) [134, 46]. Eləcə də, E.S.Kubryakova rus dilində eyni nitq hissəsi daxilində rast gəlinən belə misalları konversiya üçün tərtib etdiyi struktur sxemin üçüncü növünə aid edir [118, 68]. Doğrudan da, biz əgər söz yaradıcılığında konversiya hadisəsinin ən əsas amillərindən birini paradigmaların dəyişilməsi hesab ediriksə, onda belə halı bu dildə konversiya adlandırmalıyıq. Bu zaman dildə eyni nitq hissələri daxilində sözlər tamamilə başqa leksik-qrammatik sıraya keçirsə, bu da yeni qrammatik kateqoriya, eləcə də yeni leksik məna deməkdir. Bütün bunlar da konversiya hadisəsinin əsas cəhətlərindən biridir.

“Ensiklopedik dilçilik lüğəti”ndə dilçilərdən E.S.Kubryakova sözdüzəltmədə konversiyanın izahını belə verir: “Dar mənada konversiya yalnız mənbə və törəmə sözün tam üst-üstə düşməsi hadisəsi, geniş mənada isə yalnız bu sözlərin əsaslarının üst-üstə düşməsi hadisəsi adlanır (rus dilində *золот-о—золот-ой* və *ya соль—сол-и-ть*)” [125, 235]. Həmçinin o bu mövqedən çıxış edərək belə qənaətə gəlir ki, iki növ şəkilsiz sözdüzəltmə üsulunu fərqləndirmək lazımdır:

1. Tam şəkilsiz sözdüzəltmə;
2. Morfoloji əsası olan şəkilsiz sözdüzəltmə.

Birinci növ sözdüzəltmə zamanı mənbə və törəmə sözlərin əsasları tamamilə eynidir. İkinci növdə isə törəmə sözə yeni əsas, yaradıcı element mövcuddur. Məsələn, *золот-о—золот-и-ть*. Bütünlükdə vahidlərin transpozisiyası ilə bağlanan sözdüzəltmə münasibətlərinin həyata keçirilməsinin müxtəlif struktur növləri həm əsas, həm də törəmə sözlərin tərkibində

xüsusi morfoloji göstəricilərinin vacibliyi, qeyri-vacibliyi, həmçinin bu morfoloji göstəricilərinin funksional statusunun spesifikasından yaranır. Buna görə də island və rus dili kimi dillərdə feilin ad hissəsi adətən “tərkib+sıfır olmayan göstərici”ilə təqdim olunur, istənilən nitq hissələrindən feillərin yaranması I və III struktur növlərinin reallaşdırılması ilə əlaqədardır [118, 64-65]. Yada salaq ki, E.S. Kubryakovanın təqdim etdiyi konversiya sxemlərində birinci struktur növdə rus dilində əsasən sifətdən feil yaranırdı. Üçüncü struktur növdə isə adlıq halda, kişi cinsində olan isimdən feil yaranır. Rus dilində bir-biri ilə bağlı belə sözlərə nəzər yetirildikdə, bəzi morfoloji göstəricilər müşahidə olunur. Amma ingilis dilindən fərqli olaraq bu dildə bəzi nitq hissələri müəyyən morfoloji göstəriciyə malik olsa da, onların əsasları eynidir. Rus dilində belə halların, yəni sadə sözlərin kök və morfoloji göstəricilərdən ibarət olması adi bir haldır. A.Axundov aqlütinativ dillərdən fərqli olaraq, rus dili kimi dillər üçün kök=söz bərabərliyinin doğru olmadığını göstərir [11, 29]. Doğrudan da, bu dildə söz əksər hallarda kök və şəkilçinin birləşməsinə bərabərdir. Məsələn, *сум-а* (*güic,qüvvə*), *книг-а* (*kitab*) və s. E.S.Kubryakovanın rus dilində belə sxemləri konversiyaya aid etməsi təbiidir. Çünki belə sözlərdə morfoloji göstərici olmasına baxmayaraq, həmin sözlər sadə olaraq qalır. Bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi flektiv dillərin tipoloji xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

V.V.Babaytseva E.S.Kubryakovanın müəyyənləşdirdiyi birinci, yəni mənəbə sözlə törəmə sözün tam üst-üstə düşməsi ilə baş verən konversiya hallarını müasir rus dilinin sinxron sisteminin müxtəlif mənşəli funksional omonimləri adlandırır. O, bu məsələdən danışarkən deyir: “Belə omonimləri funksional adlandıraraq, biz onlara yalnız səslənməsinə görə üst-üstə düşən, başqa nitq hissələrinə aid etimoloji qohum olan sözlər adlandırırıq” [61, 14]. Göründüyü kimi, V.V.Babaytseva belə keçid hallarını sözdüzəltmə vasitəsi hesab etmir.

Rus dilçiliyində konversiya hadisəsi ən çox “keçid” termini adı altında verilir. V.V.Vinoqradov rus dilində feili sifət→sifət,

sifət→isim, isim→əvəzlik, sifət→əvəzlik, say→əvəzlik istiqamətində keçidin baş verdiyini yazır [75, 305-309]. Rus dilçiliyində əksər dilçilərin əsərlərində konversiya hadisəsi “morfoloji-sintaksis sözdüzəltmə üsulu” kimi təsvir edilir (E.P.Kaleçits, E.S.Xmelyovskaya və s.). E.S.Xmelyovskaya bu hadisəni “morfoloji-sintaksis sözdüzəltmə vasitəsi” hesab edərək yazır: “Morfoloji-sintaksis sözdüzəltmə vasitəsi-transpozisiya, yeni sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə keçidi vasitəsilə yeni leksik vahidlərin yaradılmasıdır” [170, 102]. O, substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşma, pronominallaşma, eləcə də əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə keçməsinə bura aid edir. Ümumiyyətlə, rus dilində sözün bir leksik-qrammatik sinifdən digərinə keçməsinin iki növünü müəyyənləşdirmək olar: ayrı-ayrı formanın keçidi və bütün paradigmanın keçidi. Ayrı-ayrı formanın keçidində onun tam leksikallaşması baş verir və söz yeni nitq hissəsinin bütün göstəricilərini alır. Məsələn, “Войти в пустую комнату и стараться впустить” (Boş otağa girib, boş-boşuna çalışmaq). Bu cümlədə “пустую” sifəti leksikallaşaraq, cins, say və hal kimi sintaksis mənanı itirir, dəyişməz sözə çevrilir. Eyni zamanda bu vaxt o daha əşyanın keyfiyyətini bildirmir, feilə qoşulub, tərz-i-hərəkət bildirən zərfə çevrilir, sözünü ilə birlikdə eyni leksik vahid təşkil edir. Amma bütün paradigmaların (burada, söz bütün formaları ilə birlikdə) yeni leksik-qrammatik sıraya keçidi zamanı isə yeni nitq hissələrinin sözdəyişmə formalarını saxlayaraq ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin əldə olunması baş verir. Məsələn, sifətlər substantivləşərək daimi cins mənasını, başqa sifətlərlə təyin olunmaq qabiliyyətini alır. Məsələn, передовой рабочий (qabaqcıl işçi), новая столовая (yeni yemək otağı), вкусное мороженое (dadlı dondurma).

O.M.Kim qeyd edir: “Rus dilçiliyində nitq hissələrinin transpozisiyası ilə bağlı məsələlərə “morfoloji-sintaktik sözdüzəltmə vasitəsi” çərçivəsində baxılırdı. V.V.Vinoqradov tərəfindən elmə daxil edilən bu termin, prinsip baxımından nitq hissələrinin transpozisiyasının mahiyyətini düzgün əks etdirir”

[111, 25]. Bura o, sözün həm morfoloji paradigma, həm də sintaktik funksiyasının fərqliliyini müşayiət edən kateqorial mənasının dəyişilməsini aid edir. Rus dilində konversiyanın aid edildiyi morfoloji-sintaksis sözdüzəltmənin özlüyündə həm sinxron, həm də diaxron sözdüzəltmə prosesini birləşdirməsi daha qabarıq görünür. Sinxron sözdüzəltmə prosesinə yalnız bu dildə substantivləşməni aid etmək olar. Başqaları fərqli şəkildə xarakterizə edilir. Məsələn, “*вечером (at belində), вечером (axşam)*” kimi zərflərə düzəltmə zərflər (*вечер-ом, вечер-ом*), “*направо (növbəti səhər), сверху (yuxarıdan)*” kimi zərflərə isə ön və son şəkilçili zərflər kimi baxılır. Müasir rus dilində isimlərin adverbiallaşma zamanı biz söz cütlüklüklərin sonunda hal şəkilçilərinə rast gəlirik. Bu dildə adverbiallaşma zamanı başqa nitq hissələrinin qrammatik formaları zərflərin morfoloji göstəricilərinə çevrilir. V.V.Vinoqradov isə bu sözdüzəltmə üsulunu “morfoloji sözdüzəltmə” adlandırır. Onun fikrincə, müəyyən hal şəkilçili isimdən zərf yaranması prosesi çevrilmə ilə müşayiət olunur. Yəni, fleksiya şəkilçiyə dəyişilir, məsələn *авансом, рядом (рядком, рядышком)* və s. Eləcə də, hal şəkilçili sözlü isimlərdən zərflərin yaranması zamanı yalnız fleksiyanın şəkilçiyə deyil, eyni zamanda sözlünün ön şəkilçiyə çevrilməsi baş verir, məsələn, *до зарезу, по отвала, в прикуску* və s. [74, 3-4]. Əgər isimlərin adverbiallaşması zamanı isimlərə malik morfoloji göstəricilər zərfin morfoloji göstəricilərinə çevrilirsə, deməli sözün qrammatik xüsusiyyətlərində, paradigmalarında da dəyişiklik yaranır. Bu da konversiya deməkdir. Müasir rus dilində, eləcə də adlıq haldan başqa bütün hallarda olan, sözlü keyfiyyət bildirən sifətlərin zərfə keçidi baş verir. Məsələn, *добела (tərtəmiz, ağarıncaya qədər), насыхо (qururu)* və s.

“Nitq hissələrinin sistemliyi nitqlə bağlılıqda, nitq hissələri sisteminin tarixi inkişafının qanunauyğunluğunda, funksional hadisə olan bir nitq hissəsindən digərinə keçiddə aşkar olunur” [146, 75]. Doğrudan da, nitq hissələri bir sistem təşkil etməsəydi, onda heç bir keçid hadisəsindən danışmaq belə

olmazdı. Müasir rus dilində istənilən nitq hissələrinə keçid baş verə bilərmə, yoxsa burada bir məhdudiyət var? Dil materialının, nitq hissələrinin tərtibatının leksik istiqaməti, morfoloji formalarının sintaktik cərgədə aydın təyin olunması belə düşünməyə əsas verir ki, bir nitq hissəsinin digərinə keçidin yalnız müəyyən, məhdud yolları var. Məsələn, rus dilində başqa dillərdə olduğu kimi, sifətlər asanlıqla substantivləşir. Buna görə də, onlarda yalnız cins, say, hal formasının morfoloji əhəmiyyətini dəyişdirmək lazım gəlir.

Rus dilində nitq hissələri arasında baş verən konversiya zamanı yer alan mürəkkəb dəyişikliklər üzündən, bu dildə yalnız bəzi nitq hissələrinin müəyyən nitq hissələrinə keçidi özünü büruzə verir. Bunlardan ən çox yayılanları aşağıdakılardır:

1. Sifətlərin ismə keçidi (sifətlərin substantivləşməsi), məsələn: *хороший человек* (yaxşı insan) – *хороший* (yaxşı), *спальная комната* – *спальная* (yataq otağı) və s.

2. Feili sifətlərin sifətə keçidi (feili sifətlərin adyektivləşməsi), məsələn, *любимые песни* (sevimli mahnılar), *бывшие работнику* (keçmiş işçilər) və s.

3. Müxtəlif nitq hissələrinin zərfə keçməsi (isim, sifət, feilin adverbiallaşması), məsələn, *шагом* (addımla), *быстро* (sürətlə), *не спеша* (tələsmədən), *молча* (susaraq) və s.

Əksər dillərdə olduğu kimi, rus dilində də sözlərin morfoloji mənsubiyyətini təyin etməkdən ötrü onun cümlədə sintaktik funksiyasını müəyyən etməyə lazım gəlir. Sintaktik düzülüş fonunda sözün morfoloji quruluşu daha da aydınlaşır. Məsələn, bu dildə sözün ismə keçidini (substantivləşməsini) ilk əvvəl bu sözlərin mübtədə, və ya tamamlıq kimi sintaktik funksiya daşması və özündən əvvəl təyinlə işlənmək qabiliyyəti ilə müəyyən etmək olar.

Müasir rus dilində sifət ismə keçərkən, artıq o sifətlə ifadə olunmuş təyin olması imkanını itirir və başqa sifətlərlə təyin olunmağa başlayır. Cins əlamətləri ilə fərqlənən əvvəlki sifət, ismə keçid zamanı bu əlamətləri itirir, özü müəyyən cinsə məxsus söz sırasına daxil olur. Bu ya kişi *портной* (dərzi),

зодчий (*metar*), ya qadın *мостовая* (*səki*), *занятая* (*vergül*), ya da ki, orta cinsdə *насекомое* (*həşərat*), *жаркое* (*qızartma*, *qovurma*) ola bilər. Bu da isimləşən sifətlərin böyük qrammatik sərbəstlik qazanmasında irəli gəlir.

Müasir rus dilində isimlərin sifətə keçməsi, yəni adyektivləşməsi mübahisəli bir məsələdir. V.K.Radzixovskayanın fikrincə, əlavə funksiyasında isimlər öz əlamətlərini zəiflədir: студент *Иванов*, в городе *Москве*. Substantivləşmiş sifətlər morfoloji-sintaktik yolla (ismin sifətə sonrakı keçidi yoluyla) yenidən sifətlər formalaşdırır. Məsələn, *животный мир* burada sifət “*животное*” ismiylə motivləşdirilmişdir. Burada isim sonradan yenidən sifətə keçir [146, 78].

Müasir rus dilində həmçinin əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə keçidi də mümkündür. Məsələn, *Сын шагает впереди*. (*Oğul öndə gedir*.) (*впереди-zərf*), *Впереди армии шагает капитан*. (*Ordunun qabağında kapitan gedir*.) (*впереди-sözünü*), *Верю в силу бога*. (*Allahın gücünə inanıram*.) (*в силу-sözönlü isim*), *Она так сделала в силу привычки*. (*Mən vərdişimdən belə etdim*.) (*в силу-sözünü*) və s. E.T. Çerkasovanın fikrincə, bu və ya başqa tam mənalı sözlərin sözönlərə keçməsi bu sözlər üçün adi olan sintaktik əlaqələrinin xarakterinin dəyişilməsi ilə əlaqədardır [173, 18].

L.İ.Raxmanova və V.N.Suzdaltsevanın fikrincə, nitq hissələri qrammatik anlayış olduğundan, onları müəyyən edən prinsiplər də qrammatik olmalıdır. Onlar ilk əvvəl bu prinsiplərə sözün sintaktik xüsusiyyətlərini, ikincisinə isə sözlərin morfoloji əlamətini və kateqorial mənasını aid edirlər [148, 258]. Bunları qeyd etməkdə məqsədimiz odur ki, rus dilində nitq hissələrində keçid proseslərində əsas sözlə törəmə sözün tamamilə üst-üstə düşməsi zamanı, məsələn *морозженое* (*dondurma*) sözü, nitq hissəsinə görə həm isim, həm də sifətdir. Onun isim olmasını sintaktik xüsusiyyətlərinə görə müəyyən etmək olar. Bu söz cümlənin qrammatik tərkibinə daxildir, cümlədə baş üzv olan mübtədə funksiyasını daşıyır, morfoloji olaraq da dəyişilməzdir. İsim olaraq onun qrammatik kateqoriyasını daşıyır: adlıq halda,

orta cinsdədir, sifət və sayla da işlənə bilər. Həm də sifət olaraq bu söz, cümlə üzvünə görə təyindir. Bütün bu deyilənlərdən belə başa düşmək olar ki, doğrudan da, *морозное* sözü həm isim, həm də sifət kimi təyin olunmalıdır. Amma müasir rus dilində belə söz cütlüklərinin bir-biri ilə diaxronik cəhətdən bağlı olması daha çox işıqlandırılır, keçidin hansı istiqamətdə baş verməsi də elmi əsərlərdə öz əksini dəqiq olaraq tapmır.

“Morfoloji-sintaktik” sözdüzəltmə vasitəsi adlandırdığımız bu hadisə həm morfoloji paradigmatda, həm də sözün sintaktik funksiyasının dəyişilməsi ilə müşayiət olunur. Morfoloji-sintaktik vasitənin sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi kimi izahı zamanı faktiki olaraq sözün yalnız forması, uyğun sintaktik funksiyası nəzərə alınır. Bu zaman törəmə sözlərin tam strukturu arxa planda qalır. O.M.Kim qeyd edir: “Nitq hissələrinin transpozisiyası hadisəsi nə nitq hissələrinin morfoloji xüsusiyyəti, nə onun paradigmatik sxemi, nə də morfoloji kateqoriyaları sistemi ilə bağlıdır. Bu hadisə onun söyləmədəki semantik komponent qismində davranışı ilə bağlıdır” [111, 12]. Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilçi-alim nitq hissələrinin transpozisiyası sxemində nitq hissələrini müəyyən edən əsas xüsusiyyətin onun kateqorial mənasının olduğunu hesab edir. Rus dilində nitq hissələrinin keçidi zamanı bir çox hallarda paradigmatların təkrarlanmasına rast gəlinirsə, əlbəttə ki, kateqorial mənanın dəyişilməsi ən əsas göstərici sayılmalıdır. Məsələn, V.V.Vinoqradov rus dilində sifətlərin feili sifətlər hesabına yarandığını göstərir. Onun fikrincə, sifətə keçid zamanı feili sifət vaxt, şəkil, növ mənasını itirir və sırf keyfiyyət mənası qazanır. Ən çox “-инн-, -енн-, -т” şəkilçili bitmiş tərzdə olan feillərdən formalaşmış keçmiş zaman məchul növdə olan feili sifətlərdən sifətlərin yaranması geniş yayılıb. Belə feili sifətin sifətə keçidinin şərtləri bunlardır: a) vaxt mənasının itirilməsi b) bitmiş tərz mənasının itirilməsi c) feillə idarə olunmaq qabiliyyətin itməsi. Məsələn, *путник, измученный долгой дорогой* və *измученный вид*. Birinci halda zaman mənası (keçmiş zaman), tərz (bitmiş), feilin idarəetmə

qabiliyyəti (feili sifət ismin birgəlik halını idarə edir) iştirak edir; ikinci halda *измученный* sözü təmiz keyfiyyət bildirən təyindir və burada hər üç göstərilən qrammatik məna itmişdir [75, 303]. “Feili sifətlərdən bir sıra sifətlər yaranır ki, bəzi hallarda onların mənşəyi məlum olmur, başqalarında isə yalnız elmi təhlillə müəyyən edilir. Birinci hala “*печеный, жареный, вареный*” və s. ikinci hala isə “*литой, налитой, снятой*” sözlərini misal gətirmək olar” [141, 147]. Göründüyü kimi, rus dilində nitq hissələrində keçid zamanı kateqorial mənada ciddi dəyişikliklər baş verir və bu zaman nitq hissələrində müxtəlif istiqamətdə keçid baş verir. Bu isim→zərf, isim→sözünü, isim→modal söz, sifət→isim, feil→ədat, feil→modal sözü, zərf→isim və s. ola bilər.

Müasir rus dilində keçidin əlamətləri, fikrimizcə, kateqorial mənənin, leksik mənənin, morfoloji əlamətlərin, morfoloji tərkibin, qrammatik paradigmanın, sözdüzəltmə imkanlarının, fonetik xüsusiyyətlərin dəyişilməsidir. Bu dildə nitq hissələrində keçid zamanı kateqorial və leksik mənənin dəyişməsi tez-tez rast gəlinir. Belə ki, keçid zamanı köhnə kateqorial mənənin yenisiylə yerdəyişimi baş verir. Məsələn, bu dildə zərfə keçid zamanı isim əşyavilik mənəsinə itirib, əlamət mənəsinə alır. Sifətə konversiya zamanı feili sifət əşyaları xarakterizə edən fəaliyyət mənəsinə itirib, daimi əlamət mənəsinə verir. Məsələn, *смеющийся человек* (*gülən insan*) və *смеющийся день* (*işıqlı gün*). Birinci misalda feili sifət insanı xarakterizə edən bir fəaliyyətdir, ikinci misalda isə o sadəcə günə aid daimi əlamət mənəsinə verir, burada heç bir fəaliyyət mənəsi yoxdur. Eləcə də, burada leksik mənənin dəyişilməsi müşahidə olunur. Birinci misalda *смеющийся* sözü “*gülmək*” mənəsinə verirsə, ikinci misalda artıq sifətə keçən söz “*işıqlı*” mənəsinə verir. A.Ələkbərovun fikrincə, müasir rus dilində sifətlərin miqdarı ən çox feili sifətlərin hesabına artır. Feili sifətlər sifətləşərkən feilə xas olan zaman, tərz, növ, idarə kateqoriyalarını itirir və sırf keyfiyyət bildirən mənələr qazanır [26, 62].

Eləcə də, rus dilində törəmə bağlayıcı və bağlayıcı sözlər bəzi sözlərin ikili və ya üçlü funksiyada işlənməsi buna nümunə göstərilə bilər. Artıq əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, bu dildə elə sözlərə rast gəlmək olar ki, onlar tarixən əsas nitq hissəsi funksiyasını daşısa da, zaman keçdikcə bu sözlərin tam olaraq köməkçi nitq hissəsi olan sözönüyə keçidi baş vermişdir. Müasir rus dilində baş verən adyektivləşmə hadisəsinin tarixi çox qədim olsa da, son zamanlar baş verən adyektivləşmənin nəticəsi olan bəzi sözləri misal gətirmək olar. Məsələn, *брейующий полет* (*aşağı səviyyədən uçuş*) , *ведущий специалист* (*aparıcı mütəxəssis*) və s.

Müasir rus dilçiliyində “sintaktik derivasiya” adlandırılan konversiya və eləcə də leksikada yer alan konversiya, nitq hissələri sahəsində olan konversiya hadisəsindən daha çox rast gəlinir və dilçilər tərəfindən elə “konversiya” kimi də xarakterizə olunur. L.N.Murzin tərəfindən *sintaktik derivasiyanın* bir forması hesab edilən konversiya [136, 33], Y.S.Stepanov tərəfindən “sintaktik transformasiya” adlandırılır. O, sintaktik transformasiyanın bir növü olan verballaşmaya məchullaşma və konversiyayı aid edir və konversiya zamanı cümlədə söz sırasının mühüm rol oynadığını qeyd edir. Məsələn, *Иван брат Олега.* → *Олег брат Ивану.* və s. [165, 194-195].

Doğrudan da, bu halı sintaksisdə yer alan konversiya hadisəsi adlandırma bilərik. Çünki belə hallarda cümlədə üzvlərin yerdəyişimi baş verir, eləcə də burada mənbə və törəmə cümlələr mövcuddur . Bu zaman yeni yaranmış cümlədə xəbərin forması da dəyişə bilər. Məsələn: *В комнате холодно* → *Холодно в комнате*. Birinci cümlədə xəbər (*холодно*), hal, vəziyyət bildirdiyi halda , ikinci cümlədə isə (*в комнате*) yer bildirir. Xəbərin bir kateqoriyasından digərinə keçidi, belə hallar üçün səciyyəvi bir haldır [165, 200].

Rus dilində qrammatikada konversiya ən çox özünü məchul növdə göstərir və bir sözün formaları ilə ifadə olunur. Bu zaman konversiya cümlələrdəki subyekt-obyekt əlaqələrini ifadə edir. T.P.Lomtyev qeyd edir: “Denotat statusuna malik

olub və təbii dillərin cümlələri ilə ifadə olunan obyektlər arasındakı əlaqəni biz ekstensial əlaqə adlandırırıq” [126, 112]. F.Veysəlli sözün denotasiyasının onun başqa yardımçı mənalardan (emosiya, başqa təsir) fərqli olaraq məfhumu mənasının olduğunu qeyd edir [51, 117]. Qrammatika və eləcə də leksikada konversiya konversivlərlə ifadə olunur. Ən sadə qrammatik konversivlər məlum və məchul növdə olan olan feillərdir. Məsələn, rus dilində belə cümlə növlərinə diqqət yetirək: *Рабочие строят мост.* (Fəhlələr körpü tikirlər.) *Мост строится рабочими.* (Körpü fəhlələr tərəfindən tikilir.) Birinci cümlə məlum növdədir. Cümlənin iki iştirakçısı var: “*строят*” hərəkətinin subyekti (*Рабочие*) və elə həmin hərəkətin obyektini (*мост*). Birinci cümlədə cümlənin mübtədası “*Рабочие*”, tamamlığı isə “*мост*” ismidir. İkinci cümlədə isə mübtədə və tamamlıq yerlərini dəyişib. Bu yalnız cümlədə yerdəyişimi deyil, həmçinin onun məntiqi strukturunda da müəyyən dəyişimdir. T.P.Lomtyevin fikrincə, belə cümlələrdə konversiyaya uğramış əlaqə, parafrazların bu iki cümlələr tərəfindən ifadə olunmuş məntiqi valentliyini dəyişmiş [126, 114]. Müasir rus dilində qrammatikada baş verən konversiya hadisəsini “sintaktik derivasiya” adlandıran L.N.Murzin ilk, məlum növdə olan cümləni mənbə cümlə, məchul növdə olan cümləni isə törəmə cümlə adlandırır. Bu konversiya zamanı cümlə üzvlərinin sırası dəyişir. Alimin fikrincə, rus dilində cümlədə tez-tez tamamlıq mövqeyində olan subyekt çıxarılır, nəticədə məlum və məchul konstruksiyaların əlaqəsi pozulur. Məsələn, *Мне грустно*→*Я грущу*, *Сказка рассказана*→*Старик рассказав сказку*. Belə proseslər “geri konversiya” adlanır [136, 35]. Belə cümlələrdə tamamlıq olmadığından heç bir subyekt-obyekt əlaqəsindən danışmaq olmaz. Bu zaman geri konversiya, konstruksiyanın forma və semantikasını arasında ziddiyyətə səbəb olur. Yəni, formasına görə konstruksiya konversiya, mənasına görə isə bilavasitə səciyyəsi daşıyır. Diqqət yetirsək, asanlıqla görmək olar ki, müasir rus dilində məlum konstruksiya məchula çevrildə, bu cümlələr arasında əlaqələr, istiqamət

istisna olmaqla, eynidir. Bu əlaqələr zamanı obyektlər bütün xüsusiyyətlərini saxlayır. Məsələn, *Это книга восхищает его.* (Bu kitab onu valeh edir.) → *Он восхищается этой книгой.* (O bu kitaba valehdir.) Burada hər iki cümlədə heyran olan obyekt “o” dur, “bu kitab” isə heyranlıq predmetidir.

Müasir rus dilində, eləcə də leksikada konversiya hadisəsi, sintaksisdə olduğu kimi geniş vüsət almışdır. “Leksik konversiya hələ kifayət qədər tədqiq olunmamış kateqoriyalar sırasına aiddir” [138, 217]. Amma L.A.Novikovun bu fikri ilə razılaşmaq olmur. Demək olar ki, araşdırmaya cəlb etdiyimiz dillərdən ən çox rus dilində bu sahə ətraflı tədqiq olunmuşdur. Leksikada olan konversiya zamanı əvvəlkindən fərqli olaraq konversivlər eyni sözün müxtəlif formaları kimi yox, müxtəlif sözlər şəklində olur və bu sözlər bir çox hallarda sinonim olurlar. Rus dilçiliyində 60-ci illərdən sonra leksik sinonim kimi tanıdığımız sözlər daha sonra konversiv kimi tanındı (Y.S.Apresyan, L.A.Novikov, Y.D.Lomtyev). Buna əsas səbəb həmin illər ərzində nəzəri semantikanın inkişafı olmuşdur. “Müasir rus dilində cümlə daxilində mənasına görə uyğun olan sözlər aşağıdakı kimi çıxış edə bilər:

1. Özlərinin eyni olan əsas mənalarında (*отнять--отобрать*);

2. Özlərinin eyni olmayan əsas mənalarında (*взять--достать*);

3. Əsas olmayan mənaları səviyyəsində bir-birinə uyğun gəlir (*взять-купить*)” [120, 104].

Bu nümunələrə aid söz cütlükləri rus dilində leksik konversivlərə ən bariz nümunədir. Buna başqa misallar göstərmək olar. Məsələn, *выйти (çıxmaq)-исстратить (xərcləmək)*; *У нас вышли все деньги.* (Bizdən bütün pullar çıxdı.) — *Мы истратили все деньги.* (Biz bütün pulları xərclədik.); *приобретать (əldə etmək) - появляться (meydana çıxmaq)*, *Слово приобретает новое значение.* (Söz yeni məna əldə edir.) — *У слова появляется новое значение.* (Sözün yeni mənası meydana çıxır.)

Konversivlərin semantik təyini məntiqi vurğuda fərqi ötürməkdən ibarətdir. L.A.Novikov tərəfindən leksik konversivlər belə qruplaşdırılır: “Feil konversivlər, isim konversivlər, sifət konversivlər. Feil konversivlər özləri bu yarımnövlərə bölünür:

- 1) növ (feil) formalı;
- 2) səbəb-nəticə əlaqəli feillər (xəbərlər);
- 3) fəaliyyət mənalı feillər (xəbər) və bu fəaliyyətin obyektini;
- 4) aktantlara münasibətdə müxtəlif istiqamətli feillər;
- 5) həm mənbə, həm də konversiyaya uğramış ifadələrin tərkibinə daxil olmuş feillər” [138, 219].

Yuxarıda çəkdiyimiz misallar feil konversivlərinə aiddir. Rus dilində isim konversivlərinə bu misalları nümunə gətirmək olar: *муж (ər)—жена (arvad), изобретатель (ixtiraçı)—изобретение (ixtira)* və s. Eləcə də, bu dildə sifət konversivlərə ən bariz nümunə bu cütlüklər ola bilər: *моложе (kiçik)—старше (böyük), дороже (baha)—дешевле (ucuz)*.

Deməli, müasir rus dilində həm qrammatika, daha dəqiq desək sintaksisdə, həm də leksikada konversiya hadisəsi baş verir. Bu hadisə konversivlərlə ifadə olunur. Daha dəqiq konversivləri belə xarakterizə etmək olar. Konversivlər eyni hadisə və situasiyanı müxtəlif nöqtəyi- nəzərdən, bu hadisənin müxtəlif iştirakçıları tərəfindən təsvir edən dil formalarıdır. Konversivlər bəzən eyni yox, müxtəlif əlaqələri də ifadə edir. Bu onunla sübut edilir ki, onlardan çoxu dildə antonimlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bunu sifət konversivlərinin təmsalında asanlıqla görmək olar. Eləcə də məlum-məchul əlaqəli feil (xəbər) cütlükləri də passiv konversivlərdir.

A.İ.Moiseyev cins və qohumluq bildirən terminlərin konversivlərinin özəl xüsusiyyətlər daşdığını göstərir. Bunu onunla izah edir ki, həmin terminlər müəyyən vəziyyətlərin iştirakçıları arasında əlaqəni müxtəlif tərəfdən, hər bir iştirakçı tərəfindən göstərir [135, 13].

L.A.Novikovun fikrincə, müasir rus dilində “kvaziokonversiv” adlanan xüsusi növ konversivi fərqləndirmək olar. Belə

konversivlər öz mənalarına görə tamamilə üst-üstə düşür. Məsələn, *Атака застала нас врасплох. (Hücum bizi pis vəziyyətə saldı.)—Мы не ожидали атаки. (Biz hücumu gözləmərdik.)* Bu cümlələrdə *застать* (*tutmaq, tapmaq*) və *не ожидать* (*gözlətməmək*) sözləri kvaziokonversivlərdir. Onlarda bəzi oxşar semantik xüsusiyyətlər olsa da, onlar tamamilə üst-üstə düşür. Amma bu konversiv də eyni hadisəni müxtəlif nöqtəyi -nəzərdən izah edir, göstərir [138, 123]. Müasir ingilis dilindən fərqli olaraq rus dilindəki kvaziokonversivlər arasında bəzən tam oxşar semantik əlaqə haqqında danışmaq qeyri-mümkündür.

Müasir rus dilində cümlələrin sintaktik quruluşlarında da konversiya hadisəsinə rast gəlmək olar. Rus dilində zaman və ya səbəb mənalı sözönlü-hal konstruksiyalı sadə cümlələrin zaman və ya səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə keçidi baş verir [96, 205]. Məsələn, *По мере приближения к источнику воды, желание пить становилась сильнее. → По мере того как я приближалась к источнику воды, желание пить становилась сильнее.* Göründüyü kimi, konversiya hadisəsi müasir rus dilində nitq hissələri sahəsində olduğu kimi, leksika və sintaksisdə də geniş vüsət almışdır.

1.5. Azərbaycan dilçiliyində konversiya

Konversiya hadisəsi daha çox flektiv dillərə məxsus olsa da, bu dil hadisəsinə müəyyən qədər Azərbaycan dilində də rast gəlinir. Ana dilimizdə qrammatik və leksik mənalar ən çox sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsilə reallaşır. Azərbaycan dilində sözlər bir nitq hissəsindən digərinə keçə bilir. Xüsusən bütün nitq hissələrindən olan hər hansı bir söz isim kimi işləyə bilər. Y.Seyidov eyni sözün bir və ya iki (daha artıq) nitq hissəsinə aid ola bilib-bilməməsi məsələsinin dilçilik əsərlərində möhkəm kök saldığını, qrammatika kitablarında dil materiallarının təsvir və izahında da praktik tətbiq tapdığını yazır [45, 115]. “Bəzən tarixən müəyyən söz yaxud ifadə

mənaca, ya tamam dəyişmiş olur, ya ikinci mənə kəsb edir; beləliklə də bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçid əmələ gəlir” [20, 47]. S.Abdullayeva bu barədə yazır: “Konversiya Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır. Bu proses sözün çoxmənəlilik və bəzi formaların öz paradiqmalarından ayrılması nəticəsində baş verir. Konversiya nəticəsində omonimliyin müxtəlif növləri omoformlar, omoqraflar və omonimlər yarana bilər” [5, 35]. Azərbaycan dilçiliyində konversiya hadisəsi ya leksik-qrammatik hadisə [10, 66], ya da söz yaradıcılığının morfoloji-sintaktik tipi adlandırılır [41, 105].

B.Xəlilov nitq hissələrinin bir-birinə keçməsinə yeni mənə kəsb etmək hesabına sözyaratma hesab edir [33, 200].

Azərbaycan dilində konversiya zamanı sözlər semantik inkişaf əlaqədar yeni mənələr qazanırsa, bu dil hadisəsini söz yaradıcılığının bir üsulu adlandırmaq olar. Keçid zamanı sözlər yeni qrammatik xüsusiyyət, yeni mənə əldə edir. Belə sözlər yazılışı və deyilişi cəhətdən eyni olsa da, mənə və vəzifələrinə, aid olduqları nitq hissələrinə görə fərqlənilirlər. Məsələn, *bərk (sifət)—bərk (zərf), xeyli (say)—xeyli (zərf), kimi (qeyri-müəyyən əvəzlik)—kimi (qoşma)* və s. S.Cəfərovun fikrincə, feillərdə çoxmənəlilikdən keçərək omonimləşmə prosesi ilə yeni leksik vahidlərin yaranması o zaman fəal bir şəkildə özünü göstərir ki, hərəkətlə onu icra edən əşya arasında olan münasibət, yəni hərəkət ilə materiyanın vəhdəti formal cəhətdən öz varlığını bu məfhumların şüurumuzda fərqləndirilərək abstraklaşdırıldığı bir dövrdə də saxlanmış olsun. İstər əşyanı, istərsə də ona xas olan hərəkəti ifadə edən forma–söz öz vəhdətini (eyniliyini) mühafizə edir. Bunu da eyni fonetik tərkibə malik olan sözün müxtəlif şəraitdə həm əşyanı, həm də hərəkəti bildirmək xüsusiyyətini mühafizə etməsi ilə izah etmək olar. Məsələn, *saç(maq)-feil, saç(isim), köç(mək)-feil, köç-isim, düz(mək)-feil, düz-isim, sifət, zərf* və s. [18, 13]. Doğrudan da, belə omonimləşmə öz mahiyyəti etibarilə bir vəhdət təşkil edən əşya və hərəkət məfhumlarının qədim ifadə formasının indiyə kimi mühafizə olunması ilə əmələ gəlmişdir. S.Cəfərov Azərbaycan dilində leksik-semantik konversi-

yanın ən çox substantivləşmə, atributivləşmə (adyektivləşmə), adverbiallaşma növlərinin geniş yayılması fikrinin tərəfdarıdır.

A. Axundov əvvəl bu hadisənin Azərbaycan dilində beş növdə olduğunu qeyd edirdisə də [10, 67], sonralar konversiyanın dilimizdə yalnız dörd növünün olduğunu göstərir, ilk bölgədəki morfolji-semantik növü ikinci bölgüyə daxil etmir və konversiyanın bu növlərini göstərir: “1) sintaktik konversiya 2) morfoloji-sintaktik konversiya 3) semantik-sintaktik konversiya 4) semantik konversiya” [11, 160].

A. Axundovun ikinci bölgüsü daha məqbul hesab edilməlidir. Birinci bölgədə adını çəkdiyi morfoloji-semantik konversiyanı alim hər hansı bir nitq hissəsinin sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərək, başqa bir nitq hissəsinə keçməsi kimi izah edir. O, buna misal olaraq *gözəl* sifətinin *-lik*, *bax* feilinə *-ış* şəkilçisi əlavə edilməklə *gözəllik* və *baxış* kimi düzəltmə isimlərinin yaranmasını nümunə göstərir [10, 68]. Əlbəttə ki, bu proses heç vaxt konversiya adlandırılı bilməz. Çünki “konversiya semantik inkişaf əlaqədar müəyyən sözün heç bir sözdüzəldici vasitənin köməyi olmadan başqa nitq hissəsinə keçməsi prosesidir” [5, 13]. Bu sadəcə olaraq dildə sözlərə sözdüzəldici şəkilçi əlavə etməklə, onlardan düzəltmə nitq hissələrinin yaradılmasıdır. Növbəti dörd növ belə izah edilir:

“Sintaktik konversiya bütün nitq hissələrinə aid sözlərin heç bir dəyişikliyə uğramadan başqa nitq hissəsinə keçməsidir. Morfoloji-sintaktik cəhətdən konversiya zamanı isə hər hansı bir nitq hissəsinə mənsub söz başqa nitq hissəsinə keçərkən həmin nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şəkilçisini də qəbul edir. Yəni, substantivləşmə zamanı hal, cəm, mənsubiyyət, verbəlləşmə zamanı isə inkarlıq, növ, zaman və s. şəkilçilərini qəbul edir. Alimin fikrincə, sintaktik konversiyaya nisbətən burada konversiya dərəcəsi daha yüksəkdir. Semantik-sintaktik konversiyaya ən çox substantivləşmə və adyektivləşmə hadisəsi aid edilir. Bu zaman bəzi sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etmiş sözlər həm isim, həm də sifət kimi işlənir” [10, 66-67]. Azərbaycan dilində belə sözlərə ən çox “-çit⁴”, “-li⁴” kimi

sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etmiş sözləri aid etmək olar. M.Hüseynzadə bunun haqqında belə deyir: “Fikrimizcə, bu şəkilçilərlə əmələ gələn sözlər, əsasən, peşə və sənət bildirən düzəltmə isim olur. Lakin bunlar, bir tərəfdən, tərkib daxilində özlərindən sonra gələn isimləri bu və ya başqa cəhətdən təyin etdikləri üçün morfologiyada da sifət hesab oluna bilər. Digər tərəfdən də, müasir ədəbi dilimizdə *tərbiyəçi, təşkilatçı, təsərrüfatçı, əlaçı, dilçi, tənqidçi, döyüşçü* kimi bir çox yeni sözlər yaranmışdır ki, bunların məzmununda sifət əlamətləri çox aydın hiss edilir. Buna görə də bu şəkilçilərlə düzələn sözləri yalnız düzəltmə isim kimi qəbul etmək doğru deyildi. Eləcə də “-li⁴” şəkilçisi həm düzəltmə sifət, həm də isim əmələ gətirir” [32, 86]. F.Zeynalovun fikrincə, “-çi⁴” şəkilçisi əvvəl sifət düzəldən məhsuldar şəkilçi olmuş, indi isə onun vasitəsilə yaranmış sözlər xalis ad kimi işlənərək isim kateqoriyasına daxil olur. Türk dillərinin müasir səviyyəsində bu şəkilçilər əsasən isimlərə aid edilməlidir. Məsələn, *işçi, odunçu, qəzetçi, dilçi, futbolçu, ipəkçi, tütünçü və s.* Həmçinin “-li⁴” şəkilçisi ilə düzələn sifətlər asanlıqla substantivləşərək isim kateqoriyasına keçir. Məsələn, *dəliqanlı və s.*” [52, 81-82]. Doğrudan da, Azərbaycan dilində bu şəkilçilər vasitəsilə yalnız düzəltmə isim deyil, eləcə də düzəltmə sifətlər də yaranır: *şikayətçi (sif.şikayət edən, is.şikayətə gələn)*[3-222], *budkaçı (sif. budkada şey satan, is.budka satıcısı)*[1-354]. Araşdırmalar nəticəsində görmək olar ki, “-çi⁴” şəkilçisi əvvəlcə sifətin şəkilçisi olmuş, bir şeyə qarşı meyl, həvəs bildirmişdir. Sonra isə bu şəkilçi semantik dəyişikliklə isim sahəsinə keçmişdir. Bu qrup düzəltmə sözlərə həmçinin “-ma²”, “-i⁴” şəkilçiləri ilə düzələn sifət və isimləri də (*qazma, süzmə, diri* və s.) aid etmək olar. “Düzəltmə sifətlərin bir qismi substantivləşərək, tamamilə isimlər qrupuna keçmişdir. “-ma², -ici⁴, -i⁴” şəkilçiləri vasitəsilə feillərdən düzələn *qazma, süzmə, satıcı, qurucu, diri, ölü* kimi sifətlər tamamilə substantivləşmə nəticəsində sifətlərdən ayrılımışdır” [14, 61]. Belə sözlər sifətdən ayrılıb substantivləşsə də, dildə həmin şəkilçiləri qəbul etmiş sifətlərlə omonimlərdir.

Semantik konversiya isə tamamilə onomastika sahəsinə aid edilir. Semantik konversiya zamanı müəyyən nitq hissəsinə aid söz həmin nitq hissəsi ilə bütün semantik və qrammatik əlaqələrini itirərək yeni bir nitq hissəsinə keçir. Alimin fikrincə, “bu zaman əsasən feillər və sifətlər substantivləşir [10, 69-70]. Bu zaman çoxlu insan adları dilimizdə baş verən semantik konversiyanın məhsuludur. Məsələn, belə adlara *Solmaz*, *Sevər*, *Sevil* kimi substantivləşən feilləri, *Sadiq*, *Şirin* və s. kimi substantivləşən sifətləri aid etmək olar. Misallardan da görüldüyü kimi, Azərbaycan dilində hər dörd növ konversiya geniş yayılmışdır.

C.Cəfərov qeyd edir ki, mübtəda isimlə deyil, başqa nitq hissələri ilə ifadə olunduqda həmin nitq hissələri ismi, təyin sifətlə deyil, başqa nitq hissələri ilə işləndikdə onlar sifəti, eləcə də zərflilər zərflərlə deyil, başqaları ilə ifadə olunduqda zərfləri xatırladır [17, 7]. Fikrimizcə, bu doğru yanaşmadır. Belə ki, məhz bu zaman nitq hissələrində keçid baş verir. Nitq hissələrində keçid baş verdiyindən sözlər keçdiyi nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini daşıyır. Bəzi dilçilər müasir Azərbaycan dilində müəyyən bir nitq hissəsinin başqa bir nitq hissəsi vəzifəsində işləmə bildiyini qeyd edir və bununla da həmin vəzifədə işlənərək onun ilk mənsub olduğu nitq hissəsinin funksiyasını saxladığını vurğulayırlar. Belə bir araşdırmaya Q.Talıbovun əsərlərində rast gəlinir. Onun fikrincə, sifət zərf vəzifəsində işləndikdə öz leksik mənasını (sifətliyini) saxlayır [47, 184]. Bəzi hallarda bu fikir özünü doğrultmur. Çünki biz *pis insan – pis oxumaq* birləşmələrini müqayisə etsək, burada adverbiallaşma baş vermişdir və keçid zamanı ismə aid olub əlamət bildirən sifət, tərz mənasını ifadə edən zərfə konversiya etmişdir.

“Müasir Azərbaycan dilində öz müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna görə qruplaşan söz sinifləri nitq hissələri adlandırılır” [32, 16]. Sözü müstəqil mənası dedikdə dilçilikdə leksik-qrammatik məna başa düşülür. Hər hansı bir söz ifadə etdiyi leksik məna ilə yanaşı, qrammatik

mənaya malik olur. Qrammatik mənə qrammatik formalarla meydana çıxır. Qrammatik formalar birliyi hər bir dilin qrammatik kateqoriyalar sistemini təşkil edir. Yəni müasir Azərbaycan dilində nitq hissələrinin təsnifində həm morfoloji, həm də sintaktik prinsiplər nəzərə alınır və bu dildə konversiya vasitəsilə başqa qrammatik sıraya daxil olan söz özünəməxsus morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə malik olur. Məsələn, substantivləşmə zamanı sifətlər artıq cümlədə mübtədə və tamamlıq kimi sintaktik funksiya daşıyır, eləcə də yeni morfoloji xüsusiyyət kimi o artıq ismə məxsus sözdəyişdirici şəkilçiləri qəbul edir. Eyni zamanda substantivləşən sifətlər əlamət və keyfiyyət mənasıyla yanaşı, əşya və şəxs mənasını da ifadə edir. Yəni nitq hissələrinin təsnifində əsas hesab edilən xüsusiyyətlər özünü yaranan yeni sözdə bürüzə verirsə, deməli tamamilə başqa bir nitq hissəsinə keçid baş verir. “Ümumiyyətlə, hər bir nitq hissəsi özünün əsas kateqorial xüsusiyyətlərini yalnız təhkim olduğu cümlə üzvü vəzifəsində işlədikdə tam bürüzə verə bilir” [17, 4].

Dilçilərdən bir çoxu hər hansı bir nitq hissəsinin başqa cümlə üzvləri vəzifələrində işlədikdə ona xas əlamətlərdən ən azı birində müəyyən dəyişiklik baş vermə fikrinin tərəfdarıdır (Ə.Dəmirçizadə, C.Cəfərov və s.). Bu fikir təqdirəlayiqdir. Məsələn, isim təyin vəzifəsində işlədikdə biz əşya məzmunun əlamət məzmunu ilə qarışdığına şahidi ola bilərik.

Azərbaycan dilinin omonimlər lüğətində dilimizdəki omonimlər aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə müəyyən edilir: “1) dil vahidlərinin omonimlik xarakterinə; 2) qrammatik formaların uyğunluğuna; 3) mənşəyinə; 4) əmələ gəlmələrinə; 5) morfoloji quruluşuna; 6) omonimlərin tərkibcə bölgüsünə; 7) mənalarına görə” [31, 24]. Bəzən dilçilik ədəbiyyatlarında konversiya nəticəsində mənalarına görə funksional, bəzən də leksik-qrammatik omonimlərin yaranması barədə fikirlər də əks olunur. “Funksional omonimlər müxtəlif nitq hissələrinə aid edilir, sintaktik funksiyası da müxtəlif olur. Leksik-qrammatik omonimlərə təsadüfi uyğunluq ilə üst-üstə düşən müxtəlif nitq

hissələrinə məxsus sözlər də aid edilir” [31, 25-31]. Y.Seyidov bu münasibətdə qeyd edir: “N.K.Dmitriyev türk dillərində bir sıra sözlərin nitq hissələri baxımından ikili, hətta üçlü xüsusiyyətini qeyd edir: “Türk dilində xeyli söz qrupları var ki, öz mahiyyətinə görə bir nitq hissəsi çərçivəsinə sığmır, iki, yaxud hətta üç kateqoriya arasında keçid qütblərində dayanır: 1) isim-feil, 2) feil-isim, 3) isim-sifət, 4) sifət-isim, 5) sifət-zərf, 6) isim-sifət-zərf, 7) zərf-sifət-isim. Burada yalnız eyni sözlər deyil, omonimlər də (məs.: iç-iç) nəzərdə tutulur ki, bu cəhətin həmin məsələyə dəxli yoxdur” [45, 116]. Burada alim keçid prosesinin müəyyən məna çalarlığı ilə bir-birinə bağlı olan söz qrupları arasında olduğunu, müəyyən təsadüfi fonetik uyğunluğu olan omonim sözlərdə isə heç bir konversiya hadisəsinin baş vermədiyini demək istəyir. Amma müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, bir-birindən leksik və qrammatik mənalarına görə fərqlənən leksik-qrammatik omonimlər arasında da tarixən nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi ilə yaranan sözlərə də rast gəlmək olur. Məsələn: *sifət-isim-ağ-ağ*, *göy-göy*, *sifət-zərf-təzə-təzə* və s. Bu sözlər Azərbaycan dilinin omonimlər lüğətində də leksik-qrammatik omonimlərə aid edilir [31, 31]. S.Cəfərov bunun haqqında yazır ki, isimlərin atributivləşməsi yolu ilə əmələ gəlmiş bəzi sifətlərin dilimizdə yenə də substantivləşərək yeni isimlər əmələ gətirdiyi də müşahidə edilir: məsələn, *ağ-vaxtilə yas mənasında (isim)*, *ağ-əşyanın rəngi(sifət)*, *ağ-bez(isim)*, *Göy- səma (isim)*, *göy-əşyanın rəngi (sifət)*, *göy-göyərti(isim)* [19, 144].

Amma burada biz müəyyən təzadlı fikirlərə də rast gələ bilərik. Məsələn, V.Aslanovun fikrincə, omonimlər yalnız fonetik cəhətdən üst-üstə düşən deyil, həmçinin eyni nitq hissələrinə aid sözlər hesab edilir. Əgər səslənməyə görə tamamilə eyni olan sözlər, başqa nitq hissələrinə aiddirsə, onda omonimlər deyil, omoformlar alırıq. Bu prinsipə əsaslanaraq, türk dillərində çox az omonim, amma çoxlu sayda omoformlar var [12, 213]. V.Aslanova görə, yazılı abidələrimizdə daha çox müxtəlif nitq hissələrinə aid omoformlara rast gəlinir. O, belə

omoformlardan biri olan “göy” sözünü belə izah edirdi: “Göy//gög sözünə qalsa, metonomiya nəticəsində “mavi” rənginin adı, astronomik söz olan “səma” adına köçürülüb. Bu onunla izah edilir ki, o, yəni səma mavi rəngdədir. Burada biz artıq omonim deyil, omoformlardan danışırıq. Birinci halda “gög” sifət kimi, ikincidə isə isim kimi çıxış edir” [12, 217]. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində nitq hissələrində keçid prosesi hələ tarixən əvvəlki illərdə vüsət almış və dilimizə bu prosesin nəticəsi kimi bir çox yeni mənalı sözlər daxil olmuşdur. Amma bu söz cütlüklərin omonimlərə aid edilib - edilməməsi hələ də öz həllini tapmamışdır. Belə sözlər, fikrimizcə, leksik-qrammatik omonimlərə aid edilməlidir. Leksik yolla omonimlər nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi ilə də əmələ gəlir. Söz bir nitq hissəsindən başqasına keçəndə əksərən öz fonetik formasını saxlayır, lakin əvvəlki leksik və qrammatik mənalərini ya qoruyub saxlayır, ya da itirir. Dilimizdə əsasən sintaktik, semantik-sintaktik konversiya nəticəsində leksik-qrammatik omonimlər yaranır.

Buna görədir ki, S.Abdullayeva konversiyada həm semantik, həm də funksional amillərin nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayır, fikirlərini konkret misallarla əsaslandırmağa çalışır [5, 19].

Azərbaycan dilində konversiyanın struktur-semantik növlərindən ən çox substantivləşmə tədqiq edilmişdir. Bu istiqamətdə B.Məmmədov, M.Adilov, Ə.Cavadovun tədqiqatları daha maraqlıdır. Substantivləşməni semantik sözdüzəltmə üsulu hesab edən M.Adilov və Ə.Cavadov Azərbaycan dilində onun çox geniş yayıldığını, sözün substantivləşməsi zamanı əşyalıq mənası kəsb etdiyini, ismin bütün morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini qəbul etdiyini qeyd edirlər [6, 88]. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində substantivləşmə hadisəsi flektiv dillərə nisbətən geniş yayılmışdır. Bu da Azərbaycan dilinin aqlütinativ quruluşa malik olması, ismin qrammatik kateqoriyalarının geniş işlənməsindən irəli gəlir. Müasir Azərbaycan dilində sifət, say, feili sifət, zərflərin substantivləşməsinə aid

istənilən sayda misallara rast gəlmək olar. Müasir Azərbaycan dilində hətta müxtəlif söz qruplarının da substantivləşməsinin şahidi olmaq olar. Məsələn, dilçilərdən K.Hacıyev qeyd edir: “Başqa nitq hissələri kimi vokativ sözlər də bir sıra hallarda kökdən və şəkilçilər vasitəsilə substantivləşir. *De, deyib, deyə, deyə-deyə* sözləri ilə işlənəndə vokativ söz kökdən substantivləşir: *Heç kəsin toyuğuna ömrümdə “kiş” demədim. (B.Vahabzadə)* Müəyyən üslubi məqamda cəm şəkilçisi vasitəsilə vokativ sözlər substantivləşir: *O qulaqlarını çəkib tez-tez dedi: Kiş-kişlər olsun, kiş-kişlər olsun (İ.Ələkbərzadə)*” [29, 129]. M.Adilov və Ə.Cavadov substantivləşməni belə qruplaşdırırlar: “daimi və müvəqqəti substantivləşmə. Daimi substantivləşmə müəyyən sözün məlum olan hallarda substantivləşməsi, mətn və ya şəraitlə müəyyənləşən sözlərin yaranması halı isə müvəqqəti substantivləşmə adlanır” [6, 89]. Amma C.Cəfərovun fikrincə, substantivləşmə özü keçid prosesidir, keçid prosesinin isə tam və müvəqqəti növü ola bilməz. Bu prosesin özü tamamilə müvəqqəti halı əks etdirir [17, 9]. Substantivləşmə Azərbaycan dilində bəzən leksik-sintaktik-morfoloji üsul adlandırılır. Bu üsulla müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərin zahiri formalarını dəyişmədən isim qrupuna keçdiyi qeyd olunur [42, 92].

Bəzən Azərbaycan dilində konversiya yalnız nitq hissələrinin müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsi ilə məhdudlaşdırılır. Amma konversiyayı nitq hissələrinin müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsində işlənməsi kimi sintaktik hadisə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Azərbaycan dilində leksik-qrammatik hadisə adlandırılan konversiyanın bir çox özəllikləri də vardır. Belə ki, sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi zamanı sözlər keçdikləri nitq hissəsinin qrammatik göstəricilərini qazanır. Eləcə də, belə sözlər cümlədə başqa nitq hissələri ilə birgə ahəng yaradır. Buna Azərbaycan dilində ən çox sifət, say və əvəzliyin adverbiallaşmasında rast gəlinir. Belə ki, bu zaman sözlər isimdən ayrılaraq feildən qabağa keçib, əşyaya deyil, hərəkətə aid olur. Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında eyni sözün müxtəlif nitq hissələrinə aid edilməsi faktları ən çox

bu nümunələrdə öz əksini tapır: 1) *daş, dəmir-isim, sifət* ; 2) *axşam, gecə, səhər-isim, zərf* ; 3) *az, xeyli-say, zərf* ;4) *deməli-feil, modal söz* və s.

Artıq irəlidə qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan dilçilərindən bəziləri bu sözlərdən bir qisminin yalnız bir nitq hissəsinə aid edilməsinin tərəfdarıdır. Məsələn, Y. Seyidov *yaxşı, pis* sözlərini yalnız sifətə, *az, çox, xeyli* sözlərini saya, *ora, bura* sözlərini əvəzliyə, *əvvəl, sonra* sözlərini zərfə, *demək, deməli* sözlərini isə feilə aid edir. Alim bütün bunları nitq hissələrinin təşəkkül tarixi ilə izah edir. O qeyd edir: “Dildə kök sözlər çətin yaranır. Bu çətinlik başqa sözyaratma vasitələri hesabına ödənilir: əcnəbi dillərdən söz alınır—bu daha çox isimlərdə olur; şəkilçilər vasitəsilə sözləri əlaqələndirmək yolu ilə yeni sözlər (düzəltmə və mürəkkəb sözlər) alınır; söz formaları substantivləşmə, atributivləşmə, adverbiallaşma yolu ilə öz rollarını dəyişərək, əsillərindən uzaqlaşıb yeni mövqə qazanır və bu mövqedə sabitləşir” [45, 124-125]. Y.Seyidov burada belə sözləri yalnız əvvəl hansı nitq hissəsində işlənirdisə, elə o cür də adlandırır. Sadəcə olaraq belə prosesin müəyyən nitq hissəsində sabitləşən sözlərin konkret nitq şəraitində başqa nitq hissələri sahəsinə aid mövqedə istifadə məcburiyyətindən irəli gəldiyini göstərir. Eləcə də, Ə.Dəmirçizadə, Z.Tağıyev, A.Həsənov, B.Xəlilov, F.Zeynalov Azərbaycan dilində işlənən *daş, dəmir* kimi sözlərin təyin funksiyasında işlənəndə belə, yenə isim olaraq qəbul edirdilər. Ə.Dəmirçizadə *daş ev, daş divar* kimi birləşmələrdə “*daş*” sözünün təyinedici olsa da, yenə isim olaraq qalmasını, eləcə də “*Yaxşı şagird yaxşı oxuyur.*” cümləsindəki “*yaxşı*” sözlərinin hər ikisini sifət olmasını qəbul edir [20, 45-46]. Halbuki birinci halda o vəzifəcə təyin, ikinci halda isə zərflikdir

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz alimlərin konversiyanın struktur-semantik növlərindən biri olan adyektivləşməni sifətləşmə deyil, sadəcə olaraq, isim və ya başqa nitq hissələrinin təyin funksiyasında işlənməsi kimi qəbul etməsi onların tam olaraq sifətin qrammatik xüsusiyyətlərini qəbul etməməsi və əvvəlki

nitq hissəsinə məxsus bəzi qrammatik göstəricilərinə mənsub olması ilə izah edirlər. Doğrudan da, bu belədir. Məsələn, *dəmir qapı* misalına baxaq. Burada *dəmir* sözüünə hal şəkilçisi artırmaq olar. Bu sözün əvvəlinə sifətin üstünlük dərəcəsinə bildirən *ən, daha* və s. ədatlarını artırmaq olmur. Sifətlərin özünəməxsus morfoloji əlamətinin olmaması onları isimlərlə eyniləşdirməyə heç də əsas vermir, çünki isimlər əşya və əşyalıq bildirən sözlər olduğu halda, sifətlər həmin əşyaların əlamətini, keyfiyyətini və s. bildirir. Azərbaycan dilində konversiya hadisəsi sözlərin tam olaraq mənsub olduqları nitq hissələrindən kənara çıxmasına gətirib çıxarmır. Nitq hissələri sahəsində keçid hadisəsini “sintaktik derivasiya” və ya “sintaktik konversiya” adlandıran C.Cəfərovun fikrincə, bu zaman sözlərdə həm mənsub olduqları nitq hissəsinin xüsusiyyəti, həm də özləri üçün ikincidərəcəli hesab olunan üzvün əsas ifadə vasitəsi hesab olunan nitq hissəsinə aid xüsusiyyətlər özünü büruzə verir [17, 8]. Substantivləşmə zamanı həmişə xalis isim alınmır. İsimləşən söz öz əvvəlki nitq hissəsinə məxsus əlamətlərini saxlayaraq, əlavə olaraq əşyalıq xüsusiyyəti kəsb edir. F. Zeynalov Azərbaycan dilində konversiya zamanı xalis bir nitq hissəsinə məxsus sözün yaranmadığını deyir. Bunun yalnız okkazional xarakter daşıdığını göstərir [52, 123].

Müasir Azərbaycan dilində biz nəinki əsas nitq hissələrinin bir-birinə konversiya etdiyinin, həmçinin feil formalarının ismə, sifətə, zərfə keçdiyinin də şahidi ola bilərik. Bu sahədə M.Əsgərov, İ.Əhmədov, C.Cəfərovun araşdırmaları maraq doğurur. Konkret şəkilçilər vasitəsilə düzələn bu feil formaları hərəkət məzmununa malik olan sözləri ikinci dəfə həm mücərrəd əşya, həm ismi, həm feili əlamət kimi təqdim edə bilər, həm də bu mənələrdən yalnız birini və ya ikisini yarada bilər [28, 63]. M.Əsgərov okkazional olaraq müxtəlif nitq hissələrinin xüsusiyyətlərini daşıyan feil formalarından: substantiv, adyektiv, adverbial, substantiv-adyektiv, substantiv--adyektiv-adverbial feil formaların adlarını çəkir və onları feillərdə ikinci təqdimat kateqoriyaları hesab edir [28, 92].

Bildiyimiz kimi, feillərin hamısı deyil, yalnız müəyyən şəkilçiləri qəbul etmiş qismi - feili sifətlər adyektivləşir. Həmçinin feili bağlamalarının bir tərəfdən əsas nitq hissəsi olan zərfə, digər tərəfdən köməkçi nitq hissəsi olan qoşmaya çevrilməsi halları həmin kateqoriyanın özünün daimi inkişaf prosesi keçirmiş olduğunu sübut edir. İ.Əhmədovun fikrincə, Azərbaycan dilində feili bağlamaların zərfləşməsi nəticəsində müxtəlif mənalı (tərzi-hərəkət, zaman, məqsəd, səbəb, kəmiyyət, dərəcə, qarşılaşdırma) zərflər yaranır. Feili bağlama zərflərinin əksəriyyəti tərzi-hərəkət zərfləri kimi çıxış edir [25, 24].

Biz konversiyaya tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin sadələşərək ara cümləyə keçməsinə də aid edə bilərik. Çünki bu zaman da dildə müəyyən çevrilmə baş verir. Bu çevrilmə cümlənin quruluşca daha da sadə quruluş almasına gətirib çıxarır. Ə.Əbdullayev bu haqda danışıqda yazır ki, zaman keçdikcə, danışıqda bu cəhət daha da inkişaf edir; baş cümlə olmaq keyfiyyəti yavaş-yavaş azalır, münasibət ifadə etmək keyfiyyəti çoxalır və nəhayət, üstün gəlir. Beləliklə, baş cümlə əvvəlcə ara cümlə keyfiyyəti alır, sonralar isə vahid forma qazanıb, ara sözə çevrilir. Daha sonra isə həmin söz nitq hissəsi kimi də keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qalır və digər nitq hissəsinin xasiyyətini kəsb edir; yəni o modal sözə, ədata və ya digər nitq hissəsinə, hətta ən kiçik morfemə belə keçə bilər [1, 401]. Belə konversiya hallarına budaq cümlənin transformasiyaya uğraması zamanı da rast gələ bilərik. Ən çox Azərbaycan dilində şərt və qarşılaşdırma tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə transformasiyaya uğrayaraq, ara cümlə vəziyyətinə keçir. Ə. Əbdullayev bu səpkidə cümlələrə misal olaraq aşağıda qeyd etdiyimiz ara cümlələri göstərmişdir: “*qısa desək, yumşaq desək, başqa cür desək, başqa cür demiş olsaq, başqa sözlə desək, belə demək olarsa, vicdanla desək, təbiri caizcə və s.*” [400]. Çoxlarımız tərəfindən istifadə etdiyimiz modal sözləri Z.Əlizadə onların müxtəlif nitq hissələrindən törəmələrinə görə aşağıdakı qruplara bölür:

1. Adlardan törəyən modal sözlər;

2. Feildən törəyən modal sözlər .

Eləcə də o, adlardan törəyən modal sözlərin özlərinin də isimlərdən, sifətlərdən, saylardan, əvəzlilərdən, zərflərdən törəndiyini yazır [27, 70]. Z.Əlizadə isimlərdən törəyən modal sözlərə *qərəz, gərək, güman, həqiqət* və s, sifətdən törəyənlərə *sözsüz, şübhəsiz, müxtəsər* və s, əvəzlikdən törəyənlərə *nə isə, belə, elə, mənəcə, sənəcə* və s, zərflərdən törəyənlərə *doğrudan, yəqin* və s, saylardan törəyənlərə *bir, bircə, üçüncü* və s. modal sözləri misal gətirir [27, 71]. Nitq hissələrindən əmələ gəlmiş modal sözlər artıq ismə, feilə, sifətə, zərflə xas olan əşyalılıığı, əşyanın əlamətini, əlamətin əlamətini, hərəkətin tərzini və s. ifadə etmək qabiliyyətini itirir. Daha doğrusu, bu nitq hissələrinin semantik xüsusiyyətləri itirilmiş olur. Yəni başqa nitq hissələrindən yaranan modal sözlər semantik, sintaksis və morfoloji cəhətdən nə isim, nə sifət, nə də ki, feil ola bilməz.

Konversiya başqa dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də nəinki morfolojiyada nitq hissələri sahəsində keçid kimi başa düşülür, eləcə də bu hadisənin sintaksis və leksikada rast gəlinəndi də dilçilər tərəfindən işıqlandırılır. Amma ingilis və rus dillərindən fərqli olaraq bu barədə dilçilik əsərləri və məqalələrə az rast gəlmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi, F.Veysəlli bu dil hadisəsinin leksikada izahını ikiyerli predikat arasındakı qütbləşməni göstərən semantik qarşılaşmadakı münasibət olduğunu vurğulayır. Bunu o ekvivalentlik əlaqəsi də adlandırır. “Azərbaycan dilində əksər dillərdə olduğu kimi cümlənin sintaktik strukturunun aparıcı komponenti predikatdır. Predikat leksemin bir neçə başqa elementlərlə qarşılıqlı əlaqə əlamətinə görə onlar sıfır yerli (avalent), bir yerli (monovalent) və çoxyerli (polivalent) predikatlara bölünür. Müxtəlif dil materiallarının təhlili göstərir ki, sıfır yerli predikatlar atmosfer vəziyyətini, bir yerli predikatlar hərəkəti, əlaməti, çoxyerli predikatlar isə digər münasibətləri ifadə edir ” [50, 20]. F.Veysəlli yazır ki, iki ifadə məhz o zaman məntiqi cəhətdən ekvivalent olur ki, onların denotasiyası eyni olsun. Bəzən onlara sinonim kim yanaşırlar, ancaq sinonimlə ekvivalentlik fərqləndirilməlidir./x *ordəkdir//*,

/ördək quşdur//. Burada */ördək/* ümumi */quş /* denotasiyasının bir qismidir (hiponim), yəni aid olan anlamdır (hissənin bütövə aid olması) [49, 111]. Buradan belə başa düşmək olur ki, iki ifadə, cümlə eyni mənaya malikdirlərsə, onlar məntiqi cəhətdən ekvivalentdirlər. Burada ekvivalent cümlələr dedikdə dilçi – alim antonimlərin yer aldığı cümlələri nəzərdə tutur. Azərbaycan dilində semantik qarşılaşmalar içərisində başqa dillərdə olduğu kimi antonimlər xüsusi yer tutur. Ekvivalentlik yaradan ifadələrin yerini dəyişəndə eyni əlaqələr ifadə olunur. Sözün onun konversivi ilə leksik əvəzi sintaktik transformasiya ilə bağlıdır. Bu zaman cümlənin leksik aktantları olan mübtəda və tamamlıq yerlərini dəyişir. Məsələn, Azərbaycan dilində leksikada baş verən konversiya hadisəsinə belə cümlələri misal olaraq göstərmək olar:

Anar Nigarın qardaşıdır. → Nigar Anarın bacısıdır. Və ya Qardaşı bacısından yaşıdır. → Bacısı qardaşından cavandır. Birinci cümlədə leksik konversivlər “*qardaş-bacı*” kimi qohumluq bildirən sözlər, ikinci cümlədə isə “*yaşlı-cavan*” kimi sifətlərdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində başqa leksik konversivlərə də rast gəlmək olar, məsələn, “*aşağı-yuxarı*”, “*qarşı-arxa*”, “*valideyn-uşaq*”, “*ata-oğul*”, “*satmaq-almaq*” və s. Göründüyü kimi, ekvivalent adlandırdığımız ifadələr, rus dilində olduğu kimi, isim, feillər, həmçinin sifətlərə aid olur. Eləcə də Azərbaycan dilində leksik konversivlərə sinonimləri də aid etmək olar. Bəzən müəyyən ifadəni qüvvətləndirməkdən ötrü hər hansı bir sözün əvəzinə onun sinonimi olan söz və ya hər hansı frazeoloji ifadədən istifadə olunur. Sinonim cərgəyə daxil olan sözlərin semantikasi ya tipikləşdirməyə, ya təzad yaratmaya, ya da ki, ifadəni qüvvətləndirməyə şərait yaradır. Sözün öz sinonimi ilə əvəziylə yer alan leksik konversiyaya müxtəlif misallar gətirmək olar. Məsələn, *Oyunda mən ona qalib gəldim → Oyunu mən qazandım.* Burada “*qalib gəlmək*” ifadəsi “*qazanmaq*” sinonimi ilə əvəz edilib. Amma rus dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində leksik konversiya zamanı subyekt və asılı sözlərlə birlikdə olan obyektin avtomatik yerdəyişimi o qədər də yer

almayıb. Ümumiyyətlə, dilçilik ədəbiyyatlarında bu haqda məlumatlara rast gəlmək olmur. Leksik konversiya dedikdə daha çox antonimlərin yer aldığı ifadələr diqqəti çəkir.

Qrammatikada baş verən konversiya hadisəsi özünü passiv, yəni feilin məchul növündə büruzə verir. Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid kitablarda feilin məchul növünə həsr olunmuş bölümlərdə konversiya termininə rast gəlmək olmur. Bu da aqlütinativ dillərə aid olan Azərbaycan dilində cümlədə söz sırasının həm rus, həm də ingilis dilinin söz sırasından fərqlənməsi ilə izah oluna bilər. Feil aktiv, yəni məlum növə, passiv, yəni məchul növə çevrildə , subyekt (mübtədə), obyektə (tamamlıqla) yerlərini dəyişir. Azərbaycan dilində tamamlıq mübtədan sonra yer aldığından məlum növdə olan cümlə məchula keçərkən ekvivalent cümlələrdə subyekt-obyekt əlaqəsində digər dillərdə olduğu kimi çox da böyük dəyişiklik baş vermir. Məlumdan məchula keçid zamanı məlum növdə tamamlıqla ifadə olunan *patiens* və ya *resipient* passiv konstruksiyada mübtədə yerini tutur, *agens* isə öz növbəsində mübtədə mövqeyini tərk edib, *agentiv* tamamlıq kimi meydana çıxır. V.Sultanov qeyd edir: “Korrelyasiya təşkil edən aktiv və passiv konstruksiyaların sinonimliyi nisbidir və mətn daxilində biri digərini çox zaman əvəz edə bilmir” [46, 21].

Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilində bütöv cümlənin bir cümlə üzvü yerində işlənməsi barədə yazır: “Bütövlükdə başqa bir cümlənin mübtədası vəzifəsində işlənən cümləyə çevrilmiş mübtədə deyilir. Çevrilmiş hər hansı bir üzvün mübtədasına keçid mübtədə deyilir, məs: *Bizim hər gün yeni bir qələbə qazandığımız dünyaya məlumdur.* Bu cümlədə *bizim hər gün yeni bir qələbə qazandığımız* ifadəsi çevrilmiş mübtədə, çevrilmiş mübtədanın tərkibindəki *bizim* mübtədası isə keçid mübtədədir ki, yiyəlik şəkilçisi vasitəsilə çevrilmiş mübtədanın ayrılmaz bir hissəsi olmuş və keçid xəbərə bağlanıb birləşmə yaratmışdır” [21, 47]. Dilçi-alimin “çevrilmiş mübtədə” adlandırdığı hal Azərbaycan dilində bütöv bir cümlənin feili

sifətə çevrilərək, onun da daha sonra isimləşməsini bir daha sübut edir.

M.Şirəliyevin fikrincə, bağlayıcısız analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlə, bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümləyə keçə bilər [176, 140]. Doğrudan da, dilimizdə belə hala rast gəlmək olur. Məsələn, *O inanmırdı, nə vaxtsa belə bir hadisəylə üzləşəcək.* → *O inanmırdı ki, nə vaxtsa belə bir hadisəylə üzləşəcək.* Bu zaman cümlənin sintaktik quruluşunda da konversiya baş verir.

Azərbaycan dilində konversiya hadisəsi öz əksini daha çox morfolojiyada tapır. Nitq hissələri arasında keçid prosesi dilçilikdə hərtərəfli tədqiq olunmuşdur. Sintaksis və leksikada baş verən keçid hadisəsi o qədər də işıqlandırılmamışdır.

1.6. Müxtəlif sistemli dillərdə konversiyanın özəllikləri

Göründüyü kimi, konversiya özünəməxsus, dilin demək olar ki, bütün səviyyələrində öz əksini tapmış dil hadisələrindən biridir. Bu dil hadisəsi söz yaradıcılığının əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edərək, müxtəlif sistemli dillərdə yeni sintaktik funksiyaya məxsus və morfoloji paradigması ilə fərqlənən sözlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bununla belə, sözlər sinfini dəyişməklə substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşma, verbalaşma, konyuksionallaşmaya məruz qalır. Söz yaradıcılığında konversiya haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu dil hadisəsi aqlütinativ dillərdən olan türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində özünü ən çox leksik-semantik səviyyədə büruzə verir. Dilimizdə, eləcə də digər türk dillərində ən çox bir və ya iki köklü sözlərin konversiyaya məruz qalıb, başqa nitq hissəsinə keçməsinin şahidi olmaq olur. Ana dilimizdə hətta zaman keçdikcə tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin sadələşərək ara cümləyə keçməsinin şahidi ola bilərik. Eləcə də bu prosesin davamlı olaraq modallaşma ilə nəticələnməsi dilçilərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində konversiya söz yaradıcılığının üsullarından biri kimi dilçilər tərəfindən hər hansı bir sözün öz

fonetik və morfoloji tərkibini dəyişmədən başqa söz sırasına daxil olması kimi xarakterizə edilir (A.Axundov, M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva). Amma F.Veysəlli bu hadisənin Azərbaycan dilində suffikslə də reallaşmasını qeyd edir [24, 354]. Bununla belə bu məsələ hələ də mübahisəli olaraq qalır. Bəzi türk dilləri, məsələn, özbək, türk, tatar dillərində eləcə də, flektiv dillərdən olan rus dilində bu dil hadisəsi morfoloji-sintaksis sözdüzəltmə üsulu da adlandırılır. Türk dillərindən fərqli olaraq ingilis və rus dillərində bu sözdüzəltmə vasitəsilə dilin lüğət tərkibi zaman keçdikcə zənginləşmişdir. Bu da həmin dillərdə nitq hissələrinə məxsus morfoloji göstəricilərinin olmasından, yaxud azlığından irəli gəlir.

İngilis dilində konversiya hadisəsi zamanı əsas sözdüzəltmə vasitələri paradiqma və onun başqa sözlərlə uyğunluğudur. Rus dilində isə kökün söz olması üçün bir çox hallarda morfoloji göstəricilərə ehtiyac duyulduğundan geniş mənada yalnız söz əsaslarının üst-üstə düşməsi də konversiyaya aid edilir.

Həm türk dillərində, həm rus və ingilis dillərində konversiyanın ən çox substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşma kimi növləri çox geniş inkişaf etmişdir. Bəzən türkoloqlar tərəfindən okkazional xarakter daşması qeyd olunan konversiya hadisəsi bəzi mübahisəli məsələlərə gətirib çıxarır. Bu məsələ bildiyimiz kimi, ən çox eyni sözün həm isim, həm də sifət kimi və ya eyni sözün həm sifət, həm də zərf kimi işlənməsində meydana çıxır.

İngilis və rus dillərində konversiya hadisəsinə xəbər sintaqmasının nominativ sintaqma keçidini də aid etmək olar. Məsələn, ingilis dilində *She loves children. (O uşaqları sevir.)* → *Her love for children (Onun uşaqlara sevgisi)* və ya rus dilində *Она любит детей. (O uşaqları sevir.)* → *Ее любовь к детям (Onun uşaqlara sevgisi)*.

Nəinki söz yaradıcılığı, eləcə də qrammatika, daha dəqiq desək, sintaksisdə, həm də leksikada konversiya hadisəsinin baş verməsi müxtəlifsisitemli dillər üçün xarakterik bir xüs-

siyyətdir. Sintaksisdə öz əksini tapan konversiya zamanı cümlədə subyekt və obyekt yerlərini dəyişir. Dilin bu səviyyələrində yer alan konversiya hadisəsi ən çox özünü ingilis və rus dillərində büruzə verir. Adlarını sadaladığımız flektiv dillərin qrammatikasında eyni sözün müxtəlif formaları kimi özünü göstərən məlum konstruksiyanın məchul konstruksiyaya çevrilməsi sintaksisdə baş verən konversiyaya ən bariz bir nümunədir. Məlum növdə olan cümlələrin məchul növdə olan cümlələrə keçidi zamanı rus və ingilis dilində cümlə sırasında baş verən böyük dəyişikliyi nə Azərbaycan, nə də başqa türk dillərində müşahidə etmək olmur. Çünki bildiyimiz kimi, qrammatik konversiya zamanı mübtədayla tamamlığın yerdəyişimi baş verir. Dilçilərdən G.Buranov bu münasibətlə qeyd edir ki, SVO (yəni mübtədə+xəbər+tamamlıq) kimi üçüzvlü struktur rus, ingilis və türk dilləri sistemi üçün ümumi xarakter daşıyır. Bu dillərdə obyektə vasitəli tamamlıq təşkil edir və onun iştirakı aktiv-passiv transformasiyanı mümkün edir [70, 186].

G.Buranovun fikirlərində müəyyən çatışmazlıqlar var. Çünki həm rus, həm də ingilis dilində nəqli cümlələrdə tamamlıq cümlənin sonunda, türk dillərinin əksəriyyətində isə ortada gəlir. Bu zaman bu dillərdə subyektlə obyektin yerdəyişimi zamanı baş verən dəyişiklik arasındakı fərqi təsəvvür etmək çətin deyil. Həmçinin türk qrupu dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində belə konstruksiyaların sinonimliyi nisbidir və mətn daxilində məlum və məchul konstruksiyalarının bir-birini çox zaman əvəz edə bilmir.

Ekvivalentlik əlaqəsi ilə bir-birinə bağlı olan cümlələrdə leksik konversiya hadisəsinə də rast gəlinir. Sintaktik transformasiyanın nəticəsi kimi dildə yer alan leksik konversiya hadisəsi zamanı rus dilində subyekt və özündən asılı olan sözlərlə birlikdə obyektin cümlədə yerdəyişimi baş verir. Bu dəyişiklik həmçinin sözünü seçimi və hal sonluqlarında da özünü göstərir. Məsələn, *Рустам дал Андрею книгу.* → *Андрей взял книгу у Рустама.* Bu cümlədə *давать (vermək)* – *взять (almaq)* sözləri leksik konversivlərdir. Leksik

konversiyaya məruz qalan cümlədə subyekt və obyekt yerini dəyişib, həmçinin biz yerini dəyişən dil vahidlərinin hal sonluqlarında baş verən dəyişikliyi də görə bilərik. Belə nümunələri ingilis dilində də göstərmək olar. Eyni cümləni ingilis dilinə tərcümə etsək, belə alınar: *Rustam gave Andrey the book.* → *Andrey took the book from Rustam.* Göründüyü kimi, cümlədə subyektlə obyekt yerini dəyişsə də, ingilis dilində yiyəlik haldan başqa digər halların sözlülər vasitəsilə reallaşdığından bəzi hallarda onların cümləyə əlavə olunmasının şahidi oluruq. Eləcə də, dilin bu səviyyəsində baş verən konversiya hadisəsinə ingilis dilində ən bariz nümunə kvazitransformasiya halı ola bilər ki, bu hadisəyə rus dilində də rast gəlmək olar. Amma belə hallarda semantik əlaqədə müəyyən dərəcədə fərq özünü büruzə verir.

F.Veysəlinin “ikiyerli predikat arasındakı qütbləşməni bildirən semantik qarşılaşmadakı münasibət” kimi xarakterizə edilən konversiya hadisəsi [24, 354], L.A.Novikovun “leksikada baş verən konversiya hadisə” si kimi xarakterizə etdiyi konversiyayla eyniyyət təşkil edir [125, 234]. Rus və ingilis dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində belə konversiyanın mövcudluğu, məzmunca söz qruplarından sayılan sinonimlərdən çox antonimlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Struktur cəhətcə Azərbaycan dilində daha çox isim, sifət və feil konversivlərə rast gəlmək olar. Məsələn, *itirmək-tapmaq (feil konversiv)*, *kişi-qadın (isim konversiv)* və s. Amma sifət konversivləri həm rus dilində, həm də ki, Azərbaycan dilində müqayisə xarakteri daşıyır. Məsələn, *Stol stuldan böyükdürsə, stul stoldan kiçikdir.* Rus dilində belə hallarda sifət müqayisə dərəcəsində olur. Məsələn, *Я старше брата* → *Брат моложе меня.*

İngilis, rus, həm də türk və Azərbaycan dillərində ən çox cümlələrin sintaktik quruluşlarında baş verən konversiya geniş yayılmışdır. Həmin dillərdə baş verən bu keçid hadisəsi transformasiya adlandırılır.

Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, flektiv dillər olan rus və ingilis dillərində dilin lüğət tərkibi nitq hissələrinin

bir-birinə keçməsi ilə zənginləşmişdir. Konversiya bu dillərin söz yaradıcılığının əsas üsullarından biri sayılır. Ekvivalentlilik əlaqəsinin əsas sayıldığı sintaktik və leksik konversiya da bu dillərin qrammatik quruluşunda özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Eləcə də, bu dillərdə konversiyaya aid edilən nominallaşma, cümlələrin transformasiyası da geniş yayılmışdır. Azərbaycan dili də daxil olmaqla türk dillərində söz yaradıcılığında konversiyanın oynadığı rol danılmazdır. Amma bu dillərdə sintaktik transformasiyanın nəticəsi olan leksik və sintaktik konversiya flektiv dillərdə olduğu kimi dilin qrammatik quruluşunda əhəmiyyətli rol oynamır. Bu sahənin ətraflı araşdırılmasına hələ də böyük ehtiyac duyulur.

II FƏSİL

DİL SƏVİYYƏLƏRİNDƏ KONVERSIYA

2.1. Fonetik səviyyədə konversiya

Dil sisteminin yarım sistemləri olan müxtəlif səviyyələrdə konversiya hadisəsi geniş müşahidə olunur. Bu səviyyələrdən biri də fonetik səviyyədir. Fonetik səviyyədə konversiya haqqında danışdıqda ilk əvvəl önə çəkiləsi məsələlər hərf və səs tərkibi eyni olan sözlərdə vurğunun fərqlənməsi, eləcə də fonetik hadisələr içində önəmli yerlərdən birini tutan səslərin əvəzlənməsi və onların yerdəyişiminin müxtəlif sistemli dillərdə konversiyaya aid edilib-edilməməsi problemidir.

Ə.Dəmirçizadə bu barədə yazır: “Azərbaycan dilində səsdüşümü, səsartımı olduğu kimi, səslərin dəyişilməsi və əvəz olunması hadisələri də vardır. Unutmamalı ki, bu hadisələr yalnız sözlərə şəkilçi artırıldığı zaman deyil, bir sözdən yeni mənalı başqa bir söz düzəltmə zamanı da özünü göstərir, məsələn:

u → a → uzun → uzanmaq

q → l → alçaq → alçalmaq

l → a → sarı → saralmaq” [22, 123].

Akademik Axundov hesab edir ki, Azərbaycan dilində flektiv dillərdə olan fonetik əvəzlənmə yoxdur. Onun fikrincə, başqa türk dillərində olduğu kimi, ana dilimizdə də leksik mənalıların ifadə olunmasında dilimizdə monosemantik affikslər, sözdüzəldici şəkilçilər əsas rol oynayır [8, 206]. Ana dilimizdə səslərin əvəzlənməsi adlandırdığımız hadisə əslində özlüyündə flektiv dillərdə rast gəlinən fonetik əvəzlənmə deyildir. Yuxarıdakı misallardakı sözləri quruluşlarına görə daha dərinədən təhlil etsək, onları kök və şəkilçiyə ayıra bilərik. Bununla da belə hadisələr daha çox şəkilçi vasitəsilə sözdüzəltməyə yaxınlaşır. Azərbaycan dilində başqa dillərdə rast gəlinən fonetik əvəz-

lənmənin olmaması haqqında A.Axundovun fikrini qəbul etmək düzgün olardı.

Amma bu hal bəzi flektiv dillərdə fərqli olur. German dil qrupuna daxil olan ingilis dilində həm sait, həm də samitlərin əvəzlənməsi sözlərdə qrammatik dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Həmçinin bu fonetik hadisə dilin söz yaradıcılığında əhəmiyyətli rol oynayır. Germanşünas A.İ. Smirnitski 1953-cü ildə dərc olunmuş məqaləsində belə bir sualı ortaya qoyur: “Konversiyanın səslərin əvəzlənməsi ilə əlaqəsi mümkündürmü ? ” [157, 28]. Məqalədə dilçi tərəfindən müxtəlif növlü səs əvəzlənməsi nümunələri verilmişdir. Amma o belə nümunələrdən yalnız sonu kar [s] kimi səslənən, “*ev, bina*” kimi tərcümə edilən “*house*” ismi ilə, son samiti [z] kimi səslənən, “*mənzillə təmin etmək, yerləşdirmək*” kimi tərcümə edilən “*to house*” oxşar söz qruplarında konversiya halının olduğunu göstərir. Yəni, A.İ.Smirnitskinin fikrincə, bu zaman sözdüzəltmə vasitəsi yalnız sözün paradiqmasıdır. Səslərin əvəzlənməsi (samit səslərin) qismən bir-birinə müvafiq olan isim və feilin fərqlənməsinə xidmət göstərsə də, yenə də o paradiqmadan savayı xüsusi bir sözdüzəltmə vasitəsi deyil. Bu onunla izah edilir ki, belə əvəzlənmələr yalnız əsasların şəkillərinin dəyişilməsinin bir anıdır və bu da verilən söz cütlüklərinin birinin paradiqmasının xarakteristikasına daxildir. Yəni, qısaca, belə sözlər morfoloji olaraq yalnız öz paradiqmaları ilə fərqlənir. Belə ki, burada eyni bir sözün paradiqmasında istifadə olunan əvəzlənmə kimi hallar yoxdur [157,29]. A.İ.Smirnitskinin konversiya halına aid etdiyi söz cütlüklərinə ingilis dilində istənilən qədər rast gəlinir. Məsələn, *to use (istifadə etmək)-use (fayda), to advise (məsləhət vermək)- advice(məsləhət)* və s. Belə hal dilçilərdən A.İ.Smirnitski və V.V.Passek tərəfindən konversiya halına aid edilsə də, azərbaycanlı dilçilərdən olan M.Zeynallı və K.Gözəlova, eləcə də rus dilçilərindən A.Kunin belə halları ayrıca sözdüzəltmə modellərinə aid edirlər [188,75; 181,41]. Fikrimizcə, nəinki belə, hətta digər səs əvəzlənməsi hallarını ayrıca sözdüzəltmə vasitəsi kimi xarakterizə etmək daha düzgün

olardı. Dilin əsas funksional-struktur vahidi olan hər bir söz müəyyən səs kompleksindən ibarətdir. Əgər konversiya zamanı söz bir nitq hissəsindən digərinə keçirsə, onda onun səs tərkibində dəyişiklik olmamalıdır. Məsələn, Q.N.Babiç konversiyaya məruz qalan sözləri müxtəlif nitq hissələrinə aid iki fonetik cəhətcə eyni söz hesab edir [62, 46].

Amma yuxarıdakı hallarda bunun əksinin şahidi olmaq mümkündür. Belə ki, bəzən Azərbaycan dilində bir sıra vurğu vasitəsilə fərqlənən morfoloji omonimləşmiş söz qruplarına rast gəlmək olur. A.Axundov sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici şəkilçi ilə omonimlik münasibətində olduğu hallarda sözdəyişdirici şəkilçilərin vurğu qəbul etməsini göstərir [8, 279]. Məsələn, -ma² inkar şəkilçisi ilə düzələn, vurğusu son hecanın üzərinə düşən *asma*, *basma*, *doğma* sözləri ilə, feili isim şəkilçisi ilə yaranan, ancaq vurğusu ilk hecaya düşən, ad bildirən eyni adlı sözlər və s. Həmçinin dilçilərdən İ.Məmmədovun fikrincə, ana dilimizdə omonimləşmənin bir yolu da şəkilçilərdə qrammatiklikdən (sözdəyişdiricilikdən) leksikliyə (sözdüzəltməyə) keçmə təşkil edir. Məsələn: yatacaq (qəti gələcək zaman şəkilçisi) - yatacaq (isim düzəldən şəkilçi), süzmə (isim düzəldən şəkilçi)-süzmə (feilin inkar şəkilçisi)” [39, 44]. Bu söz cütlüklərinin yalnız müəyyən bir qismini konversiyaya məruz qalan söz cütlüklərinə aid etmək düzgün olar. Həmin sözlər etimoloji olaraq eyni sözlərdir. Bu zaman qrammatika, eləcə də, leksikada formaların mənələrindən biri müəyyən inkişaf mərhələsində əsas mənadan əlaqəsini kəsərək omonim səciyyəsi daşıyır. Etimoloji cəhətdən eyni olmayıb, yalnız qrammatiklikdən leksikliyə keçmənin nəticəsi olan, təsadüfi fonetik uyğunluq konversiyaya aid edilə bilməz.

L.A.Pokrovskaya qaqauz dilində vurğunun nitq hissələri arasında bir fərqlənmə vasitəsi olduğunu qeyd edir və onun vasitəsilə aşağıdakı nitq hissələrini fərqləndirir:

“1. Omonim isim və zərfləri, məsələn, *авуám* “*axşam*” (isim) - *ávuam* “*axşam*” (zərf), *сáбáа* “*səhər*” (isim) - *сáбáа* “*səhər*” (zərf) və s.

2. Zəifləmiş mənalı sifət və zərflər; birinci halda – *жа*,
-*жә* affiksləri vurğulu,
ikinci halda isə vurğusuz olur, məsələn, *гөзәлжә*
“*olduqca gözəl*”; *гөзәлжә*
“*gözəlcə*”

3. Keçmiş zaman şəkilçili feillər və feilin hekayə şəklini
qəbul etmiş ad bildirən

sözlər. Məsələn, *йазды* “*o yazdı*”- *йәзды* “*yay idi*”;
варды “*o getdi*”-*вәрды*
“*var idi*” [142, 80].

Y.Seyidov bu bərdə yazır: “L.A.Pokrovskaya xeyli əvvəl
-1964-cü ildə çap etdirdiyi “Грамматика гагаузского языка”
əsərində maraqlı bir faktı qeyd edir. Yazır ki, qaqauz dilində
vurğusu son hecəda olan *ахшам* və *гесә* isimləri vurğusu birinci
hecaya keçəndə zərf olur. Başqa türk dillərinə aid əsərlərdə belə
faktlar qeyd edilmir, Azərbaycan türk dilində belə proses
yoxdur” [45, 116].

Müasir ingilis dilində də bir qrup söz cütlükləri vardır ki,
səslənməsinə görə eyni olub, vurğunun yeri ilə fərqlənirlər. Bunlar
əsasən vurğusu ilk hecaya düşən isim və sifətlər və vurğusu son
hecaya düşən feillərdir. Məsələn, *'present (hədiyyə)-to pre'sent*
(təqdim etmək), *'absent (iştirak etməyən)-to ab'sent (bir şeydən*
yayınmaq, boyun qaçırmaq) və s. Bu hallar bəzi dilçilər tərəfindən
konversiya halına aid edilsə də (E.N.Bortniçuk, İ.V.Vasilenko,
L.P.Pastuşenko), bir sıra dilçilər tərəfindən vurğunun yerinin
dəyişilməsinin konversiyaya aid edilməsi təkzib edilir (A.İ.Smirm-
itski, M.Zeynallı və s.). A.İ.Smirmitski belə halın konversiyaya aid
olmamasını onunla izah edir ki, “vurğunun yerinin dəyişilməsi eyni
sözün formaarını fərqləndirmək üçün deyil, müxtəlif sözləri
fərqləndirmək üçün istifadə edilir ki, bu da konversiyaya ziddir”
[157, 17]. Həmçinin german dillərindən biri olan ingilis dilində
sözlərdə vurğunun yerinin dəyişməsi haqqında K.Gözəlova və
M.Zeynallı yazır: “Bu konversiyaya çox oxşayır. Amma bunun
bəzi əlavə xüsusiyyətləri var. Vurğunun yerini dəyişməklə bir nitq
hissəsi digərinə çevrilir. Sözlərin quruluşu eyni qalır” [188, 72].

Amma yuxarıda adı çəkilən dilçilərdən fərqli olaraq E.N.Bortniçuk, İ.V.Vasilenko, L.P.Pastuşenkonun fikrincə, konversiya zamanı törəmə sözdə vurğunun yeri dəyişmir. Amma bəzi hallarda bu baş verə bilər. Əgər isim və ona omonim olan feilin müxtəlif vurğu sistemləri varsa, deməli bu isimlər feillərdən yaranmışlar. Belə sözlərə *conduct, conflict, contrast, convert, export, import* və s. sözləri misal göstərmək olar [69, 100]. İngilis dilində nəinki sadə, hətta mürəkkəb sözlərdə də vurğunun yerinin dəyişməsinə rast gəlmək olar. Belə mürəkkəb feillər iki vurğu qəbul etsə də, ona uyğun mürəkkəb isimlər bir vurğu qəbul edir və o da ilk hecaya düşür. Məsələn, *to 'black 'out (kölgədə qoymaq, ört-basdır etmək) — 'blackout (huşunu itirmə, tutqunlaşdırma) [6-61], to 'over 'flow (daşib tökülmək) —'overflow*

1) *daşqın, sel* 2) *artıqlıq, çoxluq, bolluq* [6-441]. E.N.Bortniçuk, İ.V.Vasilenko, L.P.Pastuşenko belə söz cütlüklərinin eyni sözdən yarandığını qeyd edirlər. Onların fikrincə, lüğətlərdə tez-tez belə sözlərin müxtəlif vurğu sistemi ilə verilməsinin şahidi olmaq olar. Bu da dildə yeni sözün yaranması və inkişafı ilə əlaqəlidir [69, 99].

Fikrimizcə, ingilis dilində vurğunun yerinin dəyişilməsi ilə sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi özlüyündə konversiyanı əks etdirir. Çünki sözlərə nəzər saldıqda görürük ki, onlar etimoloji olaraq eyni olan sözlərdir. Bu tipli söz cütlükləri nəinki fonetik səviyyədə, hətta leksik-semantik səviyyədə konversiyaya məruz qalır. Belə ki, bu sözlər bir kökdən ibarət olur və başqa bir nitq hissəsinə keçməklə həmin nitq hissələrinin qrammatik xüsusiyyətlərini qazanır. Konversiya prosesində həmin sözlər bəzən fərqli leksik mənalar əldə etmiş olur. Bunu yuxarıdakı nümunələr bir daha təsdiq edir.

Sözün bir nitq hissəsindən digərinə transformasiyası zamanı onun fonetik xüsusiyyətlərinin də dəyişməsinə vurğulayan V.N.Miqirin qeyd edir ki, rus dilində müstəqil mənali sözlərin modal ifadələrə keçidi zamanı onların fonetik tərkibi ixtisara məruz qalır. Məsələn, *молвит—мол, не бойся—небось,*

видишь—ишь. Bəzən vurğunun dəyişilməsi də müşahidə edilir: *'наголову—на'голову, 'насмeртъ—на 'сmeртъ, бe'гом—'бeгом, 'нехотя—не хот'я* və s. Bəzi " - т " sonluqlu feili sifətlərin adyektivləşməsi zamanı vurğu əsasdan sonluğa keçir. Digər hallarda əsas sözlərin köməkçi sözlərə keçidi müstəqil vurğunun itməsi ilə müşayiət olunur [132, 163]. Amma V.N.Miqirin və E.S.Kubryakovanın konversiyaya aid etdikləri, motivləşmiş sözün sıfır morfem şəklində konversiya növü böyük rus dilçisi V.V.Vinoqradov tərəfindən konversiya yox, morfoloji sözdüzəltmə vasitəsinin “fonetik-morfoloji-suffiksiz növü” adlandırılır. Tədqiqatçı bu sözdüzəltmə üsulu üçün samit əsasının əvəzlənməsi və ya yumşalması, eləcə də vurğunun köçürülməsi hallarının xarakter olduğunu qeyd edir [74, 3].

V.V.Vinoqradov, E.S.İstrina, S.Q.Barxudarov rus dilində feili sifətlərin sifətlərə keçidi zamanı vurğunun yerinin dəyişməsinin yalnız leksik mənanın fərqliliyinin göstəricisi deyil, eləcə də feili sifətin sifətdən də fərqlənməsinin göstəricisi olduğunu göstərirlər. Məsələn, *приб'лиженный (feili sifət) — прибли'женный (sifət), ун'уженный (feili sifət) — уни'женный (sifət)* və s. [76, 522]. Bu dildə fonetik səviyyədə konversiya özünü nəinki adyektivləşmədə, eləcə də adverbiallaşmada da açıq-aydın göstərir. Belə ki, feili bağlamaların adverbiallaşması zamanı, vurğu əvvəlkindən fərqli olaraq əsas üzərinə, feili bağlamalarda isə fleksiya üzərinə düşür. Məsələn, *'молча (dinməz-söyləməz)— мол'ча(susaraq)*.

Dillərin tipoloji təsnifi zamanı diqqəti çəkən dil qruplarından biri də kök və ya amorf dillərdir. A.Babayev “köksözlü dillər” adlanan bu tip dilləri 2 qrupa bölür:

“1) Çin-tay dilləri qrupu; 2) Tibet-Birma dillər qrupu.

Bu dillərdə sözlər şəkilçi və qoşmalardan məhrum, köklərdən ibarətdir. Amorf dillərdən ən çox çin dili geniş areala malikdir” [16, 447]. Göründüyü kimi, belə dillərdə şəkilçi çox az olduğundan sözlərin mənası onun cümlədəki vurğusu ilə, qrammatik əlaqələr də ən çox fonetik və sintaktik vasitələrlə həyata keçirilir.

V.İ.Qorelov çin dilində konversiyayı “morfoloji transpozisiya” adlandıraraq qeyd edir ki, konversiya halına vurğunun dəyişilməsi və səsin reduksiyası halları aid edilmir. Belə sözdüzəltmə vasitəsi çin dilində “fonetik-morfoloji sözdüzəltmə üsulu” adlandırılır. Bu zaman dildə sözlərin səslənməsində olan fərqlər başqa mənalı leksik vahidlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Yeni yaranan söz yarandığı leksik vahidlə birlikdə dildə fəaliyyət göstərir. Beləliklə, bu sözlər müxtəlif səslənmə və mənaya malikdirlər. Eləcə də onları eyni qrafik forma birləşdirir. Məsələn, *huāf 'ei* (*xərcləmək, işləmək, sərf etmək*)- *huāfei* (*xərc, məsarif*) və ya *g'anshi* (*işləmək*)- *gānshi* (*işçi*) və s.” [84, 100]. Fonetik səviyyədə baş verən konversiya hadisəsinə inkorporlaşan dillərdə rast gəlmək olmur.

Göründüyü kimi, fonetik səviyyədə konversiya ən çox flektiv dillərdə və aqlütinativ dillərdən sayılan bəzi türk dillərində özünü büruzə verir. Bu da sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi zamanı onun vurğusunun yerinin dəyişməsi kimi müşahidə olunur. Amma daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, bu səviyyədə yer alan konversiya hadisəsi bir çox dilçilər tərəfindən “fonetik –morfoloji sözdüzəltmə” kimi xarakterizə edilir. Fikrimizcə, flektiv dillərdən olan ingilis və rus dillərində yalnız vurğunun yerinin dəyişilməsi halları, eləcə də aqlütinativ dillərdən olan bəzi türk dillərində yer alan nitq hissələrinin diferensiallaşması ilə müşayiət edilən vurğunun yerinin dəyişilməsi halları və müəyyən qədər omonimləşmənin bir yolu olan qrammatikliləşmədən leksikliyə keçid hadisəsi fonetik səviyyədə konversiya hadisəsinə aid edilə bilər.

2.2. Morfoloji səviyyədə konversiya

Hər hansı bir nitq hissəsi digərinə keçərkən, keçdiyi nitq hissəsinə məxsus morfoloji göstəriciləri qazanır. Bu zaman söz morfoloji cəhətdən də konversiyaya uğrayır. Ümumiyyətlə canlı dil sərt məhdudiyətlərlə nizamlanmır və bir nitq hissəsindən digərinə keçiddə nisbi sərbəstlik şəraiti yaranır. Ona görə də nitq

hissələrindəki keçid hadisələrinin yalnız sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri ilə şərtləşdirilmiş kimi qeyd etmək lazım gəlir. “Morfoloji səviyyədə baş verən konversiya zamanı konversiyaya uğrayan sözlər keçdiyi nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şəkilçilərini qəbul edir. Bu zaman konversiya dərəcəsi daha yüksək olur” [10, 69]. Morfoloji səviyyədə konversiya hadisəsi müxtəlif sistemli dillərdə ən çox sözlərin isim sırasına keçməsi prosesində, yəni substantivləşmə zamanı özünü göstərir. Rus dilçilərindən olan N.M.Şanski qeyd edir ki, sözün bir qrammatik sinifdən digərinə keçməsi zamanı fərqləndirilən paradigmalardan semantik-qrammatik dəyişilməsi zamanı yeni sözün sözdəyişmə forması, müəyyən dərəcədə eyni cür qalır. Məsələn, substantivləşmə zamanı sifətlər isim kimi yalnız hallanır [174, 227].

Amma L.İ.Radzixovskaya və V.N.Suzdalseva substantivləşmə zamanı sifətlərin morfoloji xüsusiyyətlərinin dəyişilməsini qeyd edirlər. Onların fikrincə, bu zaman belə sifətlər kəmiyyətə görə dəyişir. Hətta bəzi substantivləşmiş sifətlər yalnız tək halda (*жаркое, горячее, сладкое*) işlənir. Digərləri (*родные, близкие*) isə cəm şəkilçisi qəbul edərək, yalnız cəmdə işlənir [148, 342].

İ.İ.Meşaninov bu barədə yazır: “Təkcə cümlə üzvləri deyil, nitq hissələri də öz qrammatik kateqoriyaları ilə səciyyələndirilir. Onlar vasitəsilə sözlərin hansı söz qruplarına mənsubiyyəti müəyyən edilir. Sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi bu qrammatik kateqoriyaların dəyişməsinə səbəb olur. Belə ki, ismə keçən sifət öz əlamətlərini itirərək onun əvəzinə başqalarını alır. Rus dilində o isim kimi müəyyən cinsə aid olmanı əldə edir və sifətlərdən fərqli olaraq cinsə görə dəyişmir, məsələn *столовая* (*qonaq otağı*) və *столовая ложка* (*xörək qaşığı*), *столовое белье* (*qonaq otağına məxsus ağlar*). Zərf olan isim artıq hallara görə dəyişmir” [131, 247]. Amma rus dilində sözlərin yalnız bir cinsdə işlənməsi halı sifətlərin tamamilə isimlərin sırasına daxil olması zamanı yer alır. Məsələn, *дневальный* (*növbətçi*), *ловчий* (*ovçu*), *портной* (*dərzi*) kimi

sözlər yalnız kişi cinsində, *занятая* (*vergül*), *набережная* (*sahil*), *прачечная* (*camarşırxana*) kimi sözlər yalnız qadın cinsində, *насекомое* (*həşərat*), *приданое* (*cehiz*) və s. yalnız orta cinsdə işlənərək, o cinsə məxsus sonluqları qəbul edir.

Müasir rus dilində *-до,-из,-с* (*co*) və s. sözlü çoxlu sayda qısa formalı kişi və orta cinsə məxsus yiyəlik halda olan sifətlər zərfə konversiya etmişdir. Xüsusilə də isimlərin adverbiallaşması zamanı, fleksiyalar suffiksə, sözlüləri isə ön şəkilçiyə çevrilir. Dilin bu səviyyəsində baş verən konversiya halı bir çox rus dilçiləri tərəfindən morfoloji - sintaktik sözdüzəltmə vasitəsi adlandırılır (V.V.Vinoqradov, N.M.Şanski, E.S.Xmelyovskaya və s.). Belə keçid prosesləri zamanı hətta mənbə sözlərə məxsus morfoloji göstəricilər keçdiyi nitq hissəsinin morfoloji göstəricisi olmaq statusunu qazanır. Bu hal əsasən flektiv dillərə, xüsusilə rus dilinə xasdır. Nəinki ana dilimizdə, eləcə də bir çox türk dillərində dilin bu səviyyəsində baş verən keçid hadisəsi xüsusilə substantivləşmə və adverbiallaşma zamanı geniş müşahidə olunur.

V.N.Miqirin rus dilində morfoloji səviyyədə baş verən konversiya hadisəsini sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə transformasiyası zamanı morfoloji tərkibin dəyişilməsi kimi qeyd edir. Bu dəyişimi o belə təsvir edir: “Müstəqil mənalı sözlərin köməkçi sözlərə transformasiyası zamanı sadələşmə baş verir: morfemlər mənalərini itirir və daha həmin mənada işlənmirlər. Sözlü-hal qruplarının adverbiallaşmasıyla yaranan zərflərdə əvvəlki sözlü ön şəkilçisi funksiyasında işlənir: *назло, втайне, вначале*. Zərflərdə əvvəlki sonluqlar sonradan suffikslərə çevrilirlər: *авансом, слишком*. Nidalar substantivləşərək morfoloji üzvlənmə qanununa tabe olurlar. Buna *спасибо* sözünü misal gətirmək olar. Bu nida isimləşərək hallanmağa və köklə şəkilçiyə ayrılmağa başlayır” [132, 162].

Rus dilində olduğu kimi, ingilis dilində də dilin bu səviyyəsində konversiya baş verir. “Konversiya zamanı yaranan yeni söz başqa kateqorial mənə əldə edir. Eyni zamanda morfoloji səviyyədə dəyişən sözlər başqa paradıqmalar qazanır.

Məsələn, *The story was filmed. You must respect your elders.* və s.” [58, 41].

İ.V.Arnold, Y.A.Iluktenko, O.D.Meşkovun fikrincə, flektiv dillərə aid edilən ingilis dilində substantivləşmə zamanı söz isimlərə məxsus morfoloji və sintaksis xüsusiyyətlər əldə edir. Morfoloji xüsusiyyətlər dedikdə, əsasən, cəm şəkilçisi, eyni zamanda da hal sonluğu və artıqlıq nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, bu dildə morfoloji səviyyədə konversiya sözlərin keçid zamanı yeni sözdəyişmə formaları, yəni paradıqmalar qazanması kimi başa düşülür. Bu da özünü substantivləşmə və verballaşma zamanı göstərir. R.Z.Muryasov sözdəyişdirmə paradıqması haqqında yazır: “Əgər sözdəyişdirmə paradıqması qrammatik kateqoriyanın morfoloji təqdimat modelidirsə, onda dəyişməz mənalı sözdüzəltmə strukturları dəsti sözdüzəltmə kateqoriyalarının təqdimat modelidir” [137, 65]. Morfologiyada hər hansı bir qrammatik kateqoriya bir yox, bir neçə sözdəyişmə paradıqmaları ilə təqdim olunur. Buna R.Z.Muryasova misal olaraq qədim german dillərində, eləcə də müasir alman dilində hallanmanın müxtəlif sözdüzəltmə strukturları ilə verilməsini göstərir.

Azərbaycan dilində substantivləşmə zamanı morfoloji səviyyədə baş verən keçid hadisəsi haqqında C.Cəfərov deyir: “Substantivləşmə üç cəhətin – leksik məna, sintaktik vəzifə və morfoloji əlamətin vəhdəti əsasında baş verir” [17, 10]. N.A.Baskakov sifətlərin substantivləşməsi zamanı türk dillərinin oğuz dil qrupuna daxil olan türkmən dilində də morfoloji səviyyədə baş verən konversiya hadisəsini belə təsvir edir: “Əgər sifətlər substantivləşsə, onda onlar say və hallara görə dəyişir. Bu zaman belə sözlər isimlər kimi mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn, *Гызыллар аклары ендилер.* (*Qırmızılar ağlara qalib gəldilər.*) Burada *-лар* cəm şəkilçisi, *-ы* isə təsirlik hal şəkilçisidir” [89, 138].

Morfoloji səviyyədə baş verən konversiya hadisəsi hətta kök dillərə aid edilən çin dilinə də xas bir xüsusiyyətdir. Dilçilərdən V.İ.Qorelov çin dilində morfoloji səviyyədə baş verən konversiya

haqqında danışarkən qeyd edir ki, əgər transpozisiya leksik--morfoloji mühitin dəyişməsi ilə əlaqəlidirsə, bunun nəticəsi olaraq da əvvəl leksik vahidə xas olmayan sözdəyişmə paradigması yaranırsa, eləcə də başqa sintaktik xüsusiyyətlər meydana çıxırsa, onda belə transpozisiyanı morfoloji transpozisiya adlandırmaq düzgün olardı [84, 95]. Bununla belə sözün kateqorial mənası da dəyişir. Çin dilində belə bir model onunla xarakterizə edilir ki, paradigmanı yalnız törəmə söz yaradır. Belə ki, mənbə söz formalar sisteminə malik olmayaraq, yalnız sintaktik xüsusiyyətlərin müəyyən məcmusuna malik olur [84, 97]. Amma biz aqlütinativ və flektiv dillərdə olduğu kimi kök dillərə aid edilən çin dilində konversiya hadisəsinin sözlərin tam olaraq morfoloji səviyyəsində baş verməsindən danışa bilmərik. Çünki bu dildə konversiya vasitəsilə yaranan sözlər sistematik sözdəyişdirmə paradigmalarını tam olaraq yarada bilmir. Belə ki, kök dillərdə söz formaları azlıq təşkil edir. Bu zaman yaranan söz formalarını biz sadəcə olaraq paradigma hissələri adlandırma bilərik.

İltisəqi və flektiv dillərdə geniş, köksözlü dillərdə isə az-az təsadüf edilən morfoloji səviyyədə konversiya hadisəsinə müəyyən dərəcədə inkorporlaşan dillərdə də rast gəlmək olar. Inkorporlaşan dillərdən biri də koryak dilidir. A.N.Jukova koryak dilində baş verən konversiya zamanı yeganə fərq kimi yalnız sözlərin sözdəyişmə paradigmalarının olması faktını göstərir [99, 94]. Onun fikri özlüyündə bu cür dillərdə morfoloji səviyyədə baş tutan keçid hadisəsinə bir nümunədir.

A.N.Kononov türk dillərindən biri olan özbək dilində sözlərin zərfləşməsi zamanı morfoloji səviyyədə baş verən konversiya haqqında yazır ki, müasir özbək dilində zərflərin əksər hissəsi sözün sözdəyişmə formalarının “təcrid edilmə”sindən ibarət zərflər təşkil edir. Bu zaman hər hansı bir sözün müəyyən sözdəyişmə formasında işlənməsinin leksik-semantik xüsusiyyətləri nəticəsində həmin sözlər verilmiş sözdəyişmə paradigmalarının hamısından təcrid edilir və zərf mənasını qazanır [114, 288].

Əsasən hal şəkilçiləri qəbul etmiş isimlərin sözdəyişmə şəkilçilərinin, konversiya zamanı zərf suffiksi statusu qazanması hallarına türk dilləri ailəsinin qərb qoluna daxil edilən yakut dilində də rast gəlmək olar. “Bu zaman yenə də hal şəkilçiləri qəbul etmiş isimlər adverbiallaşma zamanı özlərinin əvvəlki ad mənalarını itirir, artıq ad mənasını ifadə etmir. Hal sonluqları sadəcə olaraq zərfin suffiksində çevrilirlər. Onların nitq funksiyası yalnız kontekstlə fərqlənir. Məsələn, *кыһын* “*qış, qışda*”, *сайын* “*yay, yayda*”, *сааc* “*yaz, yazda*” və s.” [88, 362]. A.Axundov Azərbaycan dilində morfoloji səviyyədə konversiya haqqında bunları qeyd edir ki, konversiyaya uğrayan söz substantivləşmə zamanı hal, kəmiyyət, mənsubiyyət və xəbərlik şəkilçilərini, verballaşma zamanı inkarlıq, növ, zaman, şəkil və şəxs şəkilçiləri qəbul edir [10, 68]. Azərbaycan dilində adverbiallaşma zamanı morfoloji səviyyədə yer alan konversiya hadisəsinə türk və rus dilində *morfoloji-sintaksis* adlandırdığımız sözdüzəltmə üsulu zamanı rast gəlmək olar. Bu həmin dillərdə olduğu kimi, ana dilimizdə də ən çox hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə olur. “Sifət və saylar, əsasən, çıxışlıq halında adverbiallaşır. Çıxışlıq halı, xüsusilə sifətin adverbiallaşaraq zərfə keçməsinin əsas mənbəyidir. *Birdən, çoxdan, ucadan, astadan, bərkdən, qəfildən* və s. sözlərin tərkibindəki *bir, çox, uca, asta, bərk, qəfil* sözləri çıxışlıq halında işlənərək əvvəl substantivləşmiş çıxışlıq hallı söz zərflik funksiyasında işlənmişdir. Çıxışlıq hal formasında olan sözlər zərflik funksiyasında müntəzəm işləndikcə söz hal sistemindən ayrılır, hal şəkilçisinin mənası itir, çıxışlıq hallı sözlə feilin leksik-qrammatik əlaqəsi dəyişir, feillə idarə olunma xüsusiyyətlərini itirir, yanaşma əlaqəsinə girir. Söz hal şəkilçisi ilə birləşərək, xarici forma etibarilə sifətə və ya başqa nitq hissəsinə oxşasa da, bir leksik vahid kimi zərf kateqoriyasına daxil olur. Şəkilçinin qrammatik mənası itdiyi üçün söz ayrı-ayrı morfemlərə ayrılır” [5, 64]. Bu zaman Azərbaycan dilində adverbiallaşmaya məruz qalan sözlərdəki hal şəkilçiləri zərfləşmə zamanı kateqorial mənə dəyişikliyinə uğradığına görə, bu şəkilçilər zərf yaradan suffikslərə çevrilirlər.

Göründüyü kimi, konversiya zamanı mənbə və törəmə sözün morfoloji göstəricilərində fərq nitq hissələrində keçidin əhəmiyyətli göstəricilərindən sayılır. Nitq hissələrinin konversiyası zamanı qrammatik formalarından məhrum olan köməkçi nitq hissələri, əsas nitq hissələrinə, xüsusilə isim sırasına keçərkən, yeni morfoloji göstəricilər qazanır. Fikrimizcə, morfoloji səviyyədə konversiya özünü müxtəlif sistemli dillərdə iki cür büruzə verir:

1) Mənbə və törəmə sözlər keçid zamanı səslənmələrinə görə eyniyyət təşkil etsə də, morfoloji səviyyədə baş verən konversiyanın nəticəsi kimi onlar morfoloji paradigmlar fərqliliyi qazanırlar. Belə hallara demək olar ki, əksər dillərdə rast gəlinir. Bu dillərə aqlütinativ, flektiv, kök və inkorporlaşan dilləri də aid etmək olar. Eləcə də bu ən çox özünü substantivləşmə, verballaşma zamanı göstərir.

2) İkinci halda isə əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, hər hansı bir nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaların göstəriciləri keçdiyi nitq hissəsinin morfoloji göstəricisi olmaq funksiyasını daşıyır. Yəni, məsələn, mənbə sözün fleksiyası törəmə sözün suffiksində çevrilir. Formalarına görə eyni olan morfemlər mənbə sözdə qrammatik məna ifadə etsələr də, törəmələrdə sözdüzəltmə səciyyəsinə malik olurlar. Bunu ən çox iltisafı dillərə aid edilən dillərdə, eləcə də Azərbaycan dilində, flektiv dillərdən olan rus dilində adverbiallaşma zamanı müşahidə etmək olur.

2.3. Sintaktik səviyyədə konversiya

Sintaksis bildiyimiz kimi, bilavasitə təfəkkür və ünsiyyətlə bağlı dil səviyyəsidir. Başqa dil səviyyəsinə aid vahidlər sintaksis vasitəsilə təfəkkürün formalaşmasında yaxından iştirak edirlər. Söz birləşmələri, cümlə və cümlə üzvlərinin əlamət və xüsusiyyətlərini, onların mövqeyini aydınlaşdıran sintaktik dil səviyyəsində də konversiya hadisəsi baş verir. Sintaqlar haqqında elm sahəsi kimi başa düşülən sintaksisi A.Axundov

belə təhlil etmişdir: “Sintaksisi qrammatkanın cümləni kommunikativ, söz birləşməsini isə nominativ vahid kimi öyrənən şöbəsi adlandırmaq düzgün olardı” [11,155]. Deməli, dilin sintaktik səviyyəsində konversiya hadisəsini şərh edərkən nəinki sözlərdə baş verən keçid hadisəsini, eyni zamanda cümlənin və eləcə də söz birləşmələrinin qrammatik quruluşlarında baş verən dəyişiklikləri də aid edə bilərik.

İlk əvvəl sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi prosesində sintaktik səviyyədə baş verən konversiyayı nəzərdən keçirək. Qeyd etdiyimiz kimi, A.Axundov sintaktik konversiyayı bütün nitq hissələrinə aid edərək, sözün heç bir şəkli dəyişikliyə uğramadan başqa nitq hissəsi yerində işlənməsi kimi şərh edir [10, 68]. Bu konversiya növü bəzi türk dillərində “sintaktik konversiya” adlandırılır. Türk dillərə ailəsinə daxil olan yakut dilində baş verən sifətlərin substantivləşməsinin iki növü haqqında deyilir: “Yakut dilində substantivləşmə iki üsulla reallaşır: sintaktik və morfoloji. Sintaktik üsul zamanı xüsusi forması olmayan sifətlər, müəyyən kontekst daxilində əşyavilik mənasını əldə edirlər” [88, 170]. N.A.Baskakov tərəfindən bu üsul leksik üsul, A.N.Kononov tərəfindən isə sintaktik üsul adlandırılır.

Bu konversiya növünü “sintaktik” adlandıran alimlər bu zaman sözlərin sintaktik mühitə düşərək həmin nitq hissəsinə məxsus xüsusiyyətlər daşmasını nəzərdə tuturlar. Tam konversiyaya uğrayan sözlər tamamilə başqa leksik-qrammatik sinfə aid edilərək, onun bütün semantik-morfoloji xüsusiyyətlərini qəbul edir, tamamilə başqa sintaktik funksiyada işlənir. Amma, fikrimizcə, bu konversiyayı sözlərin leksik-semantik səviyyəsində baş tutan konversiya adlandırmaq daha düzgün olardı. Çünki bu sözlər yeni leksik-semantik məna çaları qazanmaqla digər qrammatik kateqoriyalar əldə edirlər. Bu konversiyayı sintaktik konversiya adlandırmamağımızın bir səbəbi də odur ki, hər hansı bir sözün ikinci sintaktik funksiya daşmasını sözyaratmaya aid etmək düzgün olmazdı. F.Zeynalovun fikrincə, hər hansı bir nitq hissəsini digərindən fərqləndirmək üçün cümlə üzvləri kriteriya ola bilməz [53, 122].

Bir çox hallarda hər hansı bir nitq hissəsi bir neçə cümlə üzvü funksiyasını daşıya bilər. Ümumiyyətlə, konversiya zamanı sözün ikili sintaktik funksiya qazanması fikri dilçilikdə mübahisəli olaraq qalır.

Dilçilərin bir qrupu bu fikrin tərəfdarı olsalar da, digərlərinə görə eyni zamanda sözün bir neçə nitq hissəsinə aid edilməsi onun cümlədəki sintaktik mövqeyi ilə müəyyən edilir. M.Şirəliyev nitq hissələrinin təsnifatında sözün cümlədə tutduğu sintaktik mövqeyə üstünlük verilməsinin müsbət cəhətini onunla izah edir ki, cümlədə sintaktik funksiya adı altında nitq hissələrinin başqa cümlə üzvlərinin deyil, digər nitq hissələrinin şəklini qəbul etməsi aktı nəzərdə tutulur [176, 177]. Yəni, onun fikrincə, isimlər cümlədə sifət funksiyasını, sifət zərf, say zərf, qoşma sifət və ya zərf funksiyasını daşıya bilər. Beləliklə o, sözlərin ikili sintaktik funksiyası daşıya bilməsini rədd edir. İ.İ.Meşaninov bununla bağlı yazır: “Təəssüf ki, dilçilikdə elə hallara rast gəlmək olur ki, ayrıca götürülmüş sözün müəyyən cümlə üzvünün sintaktik mənasını daşması, bu sözün əsasən həmin cümlə üzvünə uyğun gələn nitq hissəsinə aid edilməsi üçün kifayət dəlil hesab edilir. Belə ki, bəzi elmi işlərdə isimlərin çox hissəsi zərf və modal sözlərə ona görə aid edilir ki, onlar cümlənin quruluşunda zərflik və ya ara sözlər kimi çıxış edirlər. Nəticədə cümlə üzvlərinin nitq hissələri ilə qeyri-iradi, amma tamamilə təhlükəli eyniləşdirilməsi baş verir. Belə oxşarlığa heç vaxt da yol verilməməlidir. Amma cümlə üzvlərinin nitq hissələri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin fəaliyyətdə olan qüvvəsi yəni də tam mənası ilə qalır. Sifət substantivləşərək isim sırasına daxil olmaqla yanaşı, özünün verilmiş sintaktik tətbiqində bəzən sifət olaraq da qala bilər” [131, 248]. Burada rus dilçisinin fikri M.Şirəliyevin fikri ilə üst-üstə düşür. Hər iki dilçinin fikrincə, sözlər cümlədə müəyyən sintaktik mühitə düşərək, başqa nitq hissəsinə keçir. Lakin onlar sözlərin ikinci sintaktik funksiya daşıya bilməsi fikrini qəbul etmirlər.

E.Kuriloviç qeyd edir ki, eyni söz qeyd edilmiş sintaktik əhatədə olaraq ikili sintaktik mənada çıxış edə bilər. Söz

yaradıcılığı prosesinin iki mərhələsi var. Bunlardan biri sintaktik söz yaradıcılığı mərhələsi, digərini isə leksik söz yaradıcılığı mərhələsidir. Yalnız leksik söz yaradıcılığı mərhələsində sözlər ikili sintaktik funksiya əldə edirlər [122,63]. E.S.Kuriloviç sözlərin konversiya zamanı ikinci sintaktik funksiya qazanmasının mümkünlüyünün də tərəfdarı kimi çıxış edir.

Ümumiyyətlə, konversiya zamanı sözlər ikili sintaktik funksiya qazanır. Çünki sözlərin kateqorial mənasıyla sintaktik funksiyaları arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Kateqorial mənadan asılı olaraq hər bir nitq hissəsi üçün eyni bir morfoloji sinfə məxsus sözlərin sintaktik funksiyalarının müəyyən iyerarxiyası təyin edilir: 1) adi sintaktik funksiya; 2) ikinci sintaktik funksiya. Burada ikinci sintaktik funksiya misal olaraq sifət, feil sifətin mübtədə, tamamlıq funksiyasında çıxış etməsini misal göstərmək olar. Müstəqil mənalı sözlər əvvəlkindən fərqli olan ikinci sintaktik funksiya əldə edərsə, məsələn isim zərflik funksiyasında işlənirsə, onun kateqorial mənasında zəifləmə, beləliklə də, onun sözlülər sırasına daxil olan sözlərə yaxınlaşması üçün şərtlər yaranır. Məsələn, bu barədə E.P.Çerkasova qeyd edir ki, müstəqil mənalı sözlərin xüsusi formalarının sözlüləri sırasına keçməsinin əsas şərtləri bunlardır: cümlədə başqa sözlərlə qeyri-adi mənə və sintaktik əlaqələr nəticəsində verilmiş müstəqil mənalı sözün kateqorial mənasının dəyişməsi, verilmiş sözün arxasında sözlərin sırasında müəyyən yerin möhkəmlənməsi, sözlərin qovuşmasına aid olan birləşmənin sabitliyi. Məsələn, *во время, в направлении к* [173, 19].

J.M.Quzeyev türk dillərində sintaktik səviyyədə konversiyanın lüğətlərdə öz əksini tapması barədə yazır: “Birbaşa mənada sifət funksiyasında, təyin mövqeyində isimlərin yalnız istifadəsi deyil, onların məcazi mənada işlənməsi də ümumi türk lüğətlərində öz əksini ayrıca tapmalıdır. Yəni də belə konversiya halının lüğətlərdə işıqlandırılması birmənalı olaraq məsələnin həllinə kömək etmir. Çünki bu sözlər leksik-qrammatik omonimlərə çox bənzəyir. Bu iki konversiya növü tamamilə bir-birindən fərqlənir

və onlar müxtəlif üsullarla lüğətlərdə tədqiq edilməlidir” [90, 74]. Buradan da görüldüyü kimi, müəllif hər iki konversiya növünün fərqli olmasını qeyd edir.

Söz bir nitq hissəsindən digərinə ya müəyyən qrammatik əlamətlər vasitəsilə, ya da heç bir qrammatik göstərici olmadan keçir. Formal göstəricisi olmayan sözün hansı nitq hissəsinə aid olmasını leksik və qrammatik mənalara, sintaktik funksiyasına görə müəyyən etmək olur. Ümumiyyətlə, dilin sintaktik səviyyəsində baş verən konversiya zamanı, sintaktik xüsusiyyətlərin dəyişilməsi keçidin əsas göstəricilərindən hesab edilir. Bu zaman artıq başqa nitq hissəsi sırasına daxil olan söz sintaktik dəyişmələrə uğrayır. Məsələn, rus dilində adverbiallaşan təsirlik halında olan isimlər təsirsiz feillərlə də işlənə bilər: *капельку уставать* (azca yorulmaq) və ya Azərbaycan və ingilis dilində adyektivləşən isimlər başqa isimlərlə təyin olunur. Məsələn, *daş divar, stone wall*.

Ə.Dəmirçizadə və Z.Tağıyev hər hansı bir ismin sifətləşincə heç olmazsa, məna üç pilləli inkişaf yolu keçməsinin zəruri olduğunu vurğulayırlar. Bu üç pilləli inkişaf yolunun ikincisi, dilçilər tərəfindən sintaktik pillə hesab edilir. Tədqiqatçılar bu pillə haqqında yazırlar: “Bu pillədə isimlər yanaşma yolu ilə tərkib əmələ gətirir, tərkibindəki birinci söz ikinci sözü öz əsas məzmununa müvafiq şəkildə müəyyənləşdirir. Deməli, burada hər şeydən əvvəl, təyinlə təyin olunan sözlərin birləşməsi vardır. Əlbəttə, məzmunca təyinlə sifət arasında fərq çox azdır; lakin buradan belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, təyin varsa, sifət var. Çünki hamının qəbul etdiyi kimi, cümlə üzvü nitq hissəsi demək deyil və nəinki sintaktik vəzifə və məna, hətta təkə lüğəvi məna da, sözləri nitq hissələri üzrə qruplaşdırmaq və nitq hissələrinin xarakter cəhətlərinin müəyyənləşdirmək üçün kafi deyildir. Hər hansı bir sözün bu və ya digər nitq hissəsi qrupuna mənsub olması üçün başqa əlamətlər də olmalıdır. Halbuki, bu pillədə hələ sifətin ancaq sintaktik vəzifəsi və bu vəzifənin məzmununa görə vəziyyəti nəzərə çarpır” [23, 48-49].

Sintaktik səviyyədə baş tutan konversiya hadisəsi, göründüyü kimi, isimlərin adyektivləşməsi zamanı da özünü göstərir. Doğrudan da, bu zaman belə isimlərdə müəyyən nitq hissəsinə məxsus xüsusi göstəricilərə rast gəlmək olmur. Yalnız bu isimlər sifətə keçid zamanı başqa sözlərlə cümlədə sintaktik əlaqəyə girərək başqa nitq hissəsi funksiyasını daşımağa başlayır. Göründüyü kimi, sintaktik şəkildəyişmə hələ konversiya demək deyildir. Keçid zamanı bu mərhələnin baş verməsiylə hələ yeni leksik vahid yaranmır. Sintaktik səviyyədə baş tutan keçid hadisəsini konversiyanın yarım-mərhələlərindən biri kimi səciyyələndirmək olar.

Qeyd etdiyimiz sintaktik xüsusiyyətlərin tam dəyişilməsi sözün keçdiyi nitq hissəsinin bütün funksional göstəricilərini əldə etməsi, bu xüsusiyyətlərin qismən dəyişilməsi isə göstəricilərin qismən qazanılmasından asılıdır. Buna ən çox substantivləşmə zamanı rast gəlmək olur. Belə ki, *kontekstual* və ya A.N.Kononov tərəfindən *okkazional* adlandırılan substantivləşmə zamanı, hər hansı bir söz, xüsusi kontekstdə, müəyyən sintaktik şəraitdə isim kimi çıxış edir. Demək olar ki, bütün nitq hissələrinə məxsus sözlər bu yolla isimləşmə qabiliyyətinə malikdir. Substantivləşmiş söz cümlədə funksiyasından asılı olaraq qrammatik forma əldə edir. A.N.Kononov özbək dilində substantivləşmənin sintaktik üsulu olan okkazional substantivləşmə haqqında yazır: “Bu zaman substantivləşmə müvəqqəti xarakter daşıyır. Substantivləşən nitq hissələri vasitəli tamamlıq funksiyasında təsirlik hal şəkilçisini, təyin funksiyasında isə yiyəlik hal şəkilçisini qəbul edir (III növ təyini söz birləşməsi): “*Ўзингиз кўнни кўргансиз*”,—*деди Исмаддин. (Siz özünüz çoxunu gördünüz,—İsaməddin dedi*” [114, 143].

Flektiv dillərdən biri olan ingilis dilində konversiya haqqında danışarkən Y.A.Jluktenko qeyd edir ki, müasir ingilis dilində sözün morfoloji tərtibatı çox kasıbdı, hətta çox vaxt paradıqmalar tamamilə olmur. Təbiidir ki, bu halda sözün tərtibatında sintaktik uyğunlaşmanın rolu artır. Amma bu halda belə paradıqmanın məhdud rolu xüsusi “sintaktik” konversiyanın

yanmasına gətirib çıxarmır. Yaranan söz həmişə konversiya halında olduğu kimi, eyni zamanda başqa sintaktik xüsusiyyətlər və yeni morfoloji kateqoriyalar əldə edir. Baxmayaraq ki, sonuncular xüsusi göstəricilərlə ifadə olunmayıb [98, 61].

V.N.Yartsevanın fikrincə, xüsusilə ingilis dilində elə sözlər vardır ki, onlar heç bir morfoloji göstəriciyə malik deyildir. Belə halda konversiya vasitəsilə bir-biri ilə əlaqəli olan mənbə və törəmə sözlərin fərqləndirici cəhətləri yalnız onların cümlədəki başqa sözlərlə sintaktik uyğunluğudur [178, 222].

V.İ.Qorelov kök dillərdən ən çox yayılanı olan çin dilində sintaktik səviyyədə baş verən konversiyadan bəhs edərkən əksər dilçilər kimi yenə də leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiyadan danışır. Onun fikrincə, əgər transpozisiya morfoloji mühitin dəyişməsi, nəticə etibarilə yeni sözdəyişmə paradıqmasının formalaşması ilə müşayiət edilmirsə və verilmiş prosesin nəticəsini yalnız mənbə leksik vahidin sintaktik funksiyalarının dəyişməsi təşkil edirsə, onda belə transpozisiya növü sintaktik transpozisiya adlanır. O, çin dilinin qədim ədəbi dili olan venyana üçün sintaktik transpozisiyanı səciyyəvi sayır [84, 93]. Çin dilində sintaktik transpozisiyaya misal olaraq isim→sifət, sifət→isim, sifət→zərf istiqamətində olan keçidlər verilmişdir. Maraqlısı odur ki, V.İ.Qorelov belə keçid hadisələrini konversiya adlandırmır. O qeyd edir ki, sintaktik transpozisiya morfoloji transpozisiyadan fərqli olaraq sözdəyişmə paradıqmasının dəyişməsi ilə əlaqədar olmayaraq leksik vahidlərin fəaliyyəti üçün təsadüfi bir hadisədir [84, 95]. Tədqiqatçı sintaktik transpozisiya deməklə, sözün bir vəziyyətdən digərinə keçməsinə, bunun nəticəsi olaraq da kateqorial dəyişikliklərin baş verməsini və nitq hissələri arasında özünəməxsus funksiyaların mübadiləsini nəzərdə tutur. Bununla belə bütün bunların baş verməsini konversiya hesab etməmək düzgün deyil.

Bəzən nadir hallarda hətta müasir çin dilində söz birləşmələrinin sözlərə keçidinə də rast gəlmək olur. Məsələn, buna misal olaraq *земин* “*inqilab*” (*çevriliş etmək*), *цзянцзюн*

“general” (*ordunu aparmaq*) göstərmək olar. Bəzən bu, bütünlükdə leksik-qrammatik kateqoriyanın fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri kimi səciyyələndirilə bilər [92, 15]. Göründüyü kimi, çin dilində sintaktik səviyyədə nəinki bir sözün digərinə keçidi, eləcə də söz birləşmələrinin sözə keçidi baş verir.

Nəinki kök dillər, eləcə də inkorporlaşan dillərdə də sintaktik səviyyədə baş tutan konversiyanın şahidi olmaq olar. Bəzən inkorporlaşan dillərdən biri olan koryak dilində feil və isim paradıqları üst-üstə düşə bilər. Məsələn, feilin infinitiv (məsdər forması) forması ilə, yerlik halda olan isim üst-üstə düşür— *анья-к* “*cavab vermək*” və *анья-к* “*cavabda*”, *эмнолы-к* “*kədərnlənmək*” və *эмнолы-к* “*kədərdə*” və s. [99, 94]. Burada bir-birinə tam uyğun gələn söz cütlüklərini yalnız onların düşükləri sintaktik mühit fərqləndirir.

Artıq əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, sintaktik səviyyədə konversiya hadisəsi nəinki söz səviyyəsində, eləcə də söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində də yer alır. Söz birləşmələri, eləcə də cümlələrin qrammatik quruluşlarının dəyişilməsi ilə müşayiət olunan konversiya hadisəsinə əsasən rus və ingilis dillərində daha çox rast gəlmək olur. Məsələn, rus dilində, *Игорь имеет сына.* (*İqorun oğlu var.*) → *Сын Игоря* (*İqorun oğlu*); *Я люблю весну.* (*Mən yazı sevirəm.*) → *Моя любовь к весне* (*Mənim yazı sevgim*); *She has a daughter.* (*Onun qızı var.*) → *Her daughter* (*Onun qızı*); *He arrived home.* (*O evə çatdı.*) → *Her arrival home* (*Onun evə gəlişi*) və s. Bu misallarda leksik məna qorunmaqla xəbər sintaqmı nominativ sintaqma keçir. Amma yenə də belə konversiya növləri T.N.Nikolayeva, P.A.Sobolyova, S.K.Şaumyan tərəfindən *transformasiya* adlandırılır. Belə konversiya halını “*sintaktik transformasiya*” adlandırmaq düzgün olardı. Transformasiya zamanı cümlə və söz birləşmələrinin tərkibinə daxil olan leksemlərin yalnız qrammatik formaları dəyişir. Bu zaman transformasiya edilən dil vahidlərinin tərkibi də saxlanılır [82, 218].

Eləcə də, sintaktik səviyyədə baş verən konversiya zamanı məlum cümlələrin məchullara çevrilməsi baş verir. Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, mənaca ekvivalent cümlələrdə mübtədayla tamamlıq yerini dəyişir. Cümlənin quruluşunda eyni vahidlərdə meydana çıxan semantik və sintaktik planların qarşılıqlı əlaqəsindən çıxış edərək biz fəaliyyətin subyekt, obyekt ifadə formalarını və müxtəlif növ cümlələrdə başqa semantik-sintaktik kateqoriyaları aktiv qrammatika nöqtəyi-nəzərdən, əksinə bu və ya başqa formaların semantik-sintaktik vəzifəsini isə passiv qrammatika baxımından öyrənə bilərik [103, 27]. Ümumiyyətlə, sintaksisdə eyni struktur-məna komponentlərinin ifadəsində məlum-məchul konstruksiyalarının işlənməsinə xüsusilə rus və ingilis dillərində daha çox rast gəlinir.

Y.S.Stepanov qeyd edir ki, sintaqmatik planla məhdudlaşan konversiya natamam, və ya sintaktik, paradiqmatik planla məhdudlaşan maraqlı konversiya növü isə tam konversiya adlanır və şifahi nitqdə sintaktik konversiya bu istiqamətlərdə baş verir: 1) Söz birləşmələrindən ismə doğru 2) Söz birləşmələrindən sifətə doğru

3) isimdən sifətə doğru 4) sifətdən ismə doğru [166, 139].

Burada göründüyü kimi, bu zaman sözlər müxtəlif sintaktik mühitə düşərək başqa qrammatik sinfə keçir və onlarda konseptual cəhətdən heç bir dəyişiklik baş vermir. Göründüyü kimi, burada Y.S.Stepanov fransız dilində sintaktik konversiya deyəndə əsasən sintaqmatik planda öz funksiyasına görə əvvəlkindən fərqli sözləri təsvir edir və bu sözlər yeni söz birləşmələrində işlənərək əvvəlki konseptuallığını itirmir. Dilçi tərəfindən bu konversiya “boş konversiya” adlandırılır [166, 144]. Dil hadisələrinin tədqiqi aydınlığı ilə göstərir ki, sintaktik səviyyədə baş verən konversiya hadisəsi söz yaradıcılığında geniş tətbiq olunaraq nitq hissələrinin bir-birinə keçidi zamanı sözlərin başqa sintaktik xüsusiyyətlər qazanaraq yeni leksik-semantik məna əldə etməsi ilə müşayiət olunur. Amma bu konversiya hadisəsi təkcə sintaktik funksiyanın dəyişilməsi ilə məhdudlaşır və natamam xarakter daşıyır. Bu və ya başqa

sintaktik formanın kateqorial mənası onun sintaktik funksiyası vasitəsilə reallaşır. Bu səviyyədə yer alan keçid hadisəsi leksik-semantik konversiyanın bir yarımmərhələsi olaraq iltisafı, flektiv dillərlə yanaşı, köksözlü və inkorporlaşan dillərdə də yer almaqdadır. Amma köksözlü dillərdə yeni sintaktik mühitin qazanılması ilə reallaşan bu konversiya hadisəsi “sintaktik konversiya” yox, “sintaktik transpozisiya” adlandırılır [84, 97].

Əsasən sadə cümlələrin nominativ sintaqma, yəni söz birləşməsinə keçməsi, mübtədayla tamamlığın yerinin dəyişməsi ilə müşayiət olunan konversiya hadisəsi iltisafı dillərdə yer alsada, ən çox flektiv dillərə xas bir hadisədir.

2.4. Leksik-semantik səviyyədə konversiya

Leksik-semantik səviyyədə baş tutan konversiya zamanı dilin lüğət tərkibi zənginləşmiş olur. Bu zaman heç bir şəkli dəyişikliyi olmayan sözlər başqa leksik-semantik qrupa daxil olur. “Leksik-semantik konversiyada eyni sözlər yalnız köklərdən ibarət olur. Məsələn, “yaxşı” sözünü götürək. Bu leksik vahid yalnız kökdən ibarətdir. Leksik-semantik konversiya statusu qazanmaq üçün bu sifət zərffə keçməli və onun sintaktik funksiyasını qazanmalıdır” [4, 15]. Əslində yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dilçilər tərəfindən sözlərdə sintaktik konversiya adlandırılan konversiya leksik-semantik konversiya adlandırılmalı və leksik vahiddə mənanın dəyişməsi onun ən əsas göstəricisi sayılmalıdır.

Əsasən təkhecalı sözlər bir nitq hissəsindən digərinə keçərkən leksik-semantik səviyyədə konversiya hadisəsi baş verir ki, bu zaman söz yeni leksik məna qazanmaqla yanaşı, bəzən əvvəlki leksik mənanın xüsusiyyətləri də bu sözdə özünü büruzə verə bilər. Bu konversiyanın nəticəsində yaranan törəmə sözlər yeni leksik-semantik qrupa daxil olur və onlarda heç bir formal-struktur dəyişikliklər baş vermir. E.S.Kubryakova qeyd edir ki, söz yaradıcılığında əsas yer törəmə sözlərin

leksik-semantik qruplaşmasının meydana çıxması və təsviri, eyni zamanda qrammatik olmayan vasitələrlə yeni leksik vahidlərin yaradılmasına ayrılır [119, 5]. Çoxmənalı sözlər, leksik-semantik variantların cəmini təşkil edən semantik struktura malikdir. Leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya vasitəsilə bir-birinə bağlı olan söz cütlüklərindən biri əsas söz və əsas mənə yaradır. Qalanları isə, həmin mənadan törəyir və törənmiş mənalar ilk sözün semantikasından nə qədər uzaqlaşsalar da, ondan əlaqələrini tamam kəsmir. Leksik--semantik səviyyədə baş verən konversiya zamanı törəmə sözlə mənbə söz etimoloji cəhətdən eyni olsalar da, bəzən bu cütlüklərin mənaları tamamilə bir-birindən fərqlənərək omonimlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, ingilis dilində *toast*→*to toast* konversiya cütlüyü. Burada *to toast* feili orta əsrlərdə yaranaraq ingilis dilində *yandırmaq*, *bərk qızdırmaq* mənasını verirdi və daha sonralar o *ocaqda qızardılmış bir tikə çörək* mənasını verən ismin yaranmasına səbəb oldu. Həmin dövrlərdə artıq insanlar tərəfindən qida kimi bəzi hallarda qızardılmış çörək, su və ya şəraba əlavə edilərək qəbul edildi. Müəyyən müddətdən sonra bu isim məcazi mənada işlənməklə *məclislərdə şərəfinə qədəh qaldırılan xanım* mənasında istifadə olunmağa başlandı. Daha sonralar bu isim özlüyündə *kiminsə şərəfinə qədəh qaldırmaq* mənasını verən feilin yaranmasına səbəb oldu [169, 52]. Göründüyü kimi, burada mənbə və törəmə sözlər omonimlərdir. Çünki yeni yaranan törəmə söz mənbə sözün ifadə etdiyi mənadan fərqli olaraq tamamilə başqa mənaları ifadə edir. Leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya zamanı yeni sözlər hər hansı bir sözün mənasının dəyişilməsi, onun iki və ya daha artıq omonimlərə bölünməsi ilə yaranır. Misaldan da göründüyü kimi, bu zaman yaranan yeni mənalı söz tarixən mənbə sözdən yaransa da, indi o etimoloji cəhətdən müstəqil hesab edilərək tamamilə yeni bir söz kimi dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Leksik-semantik konversiyanın nəticəsi olaraq yaranan yeni sözlə mənbə söz arasında etimoloji bağlılıq mövcuddur. L.Y.Malovitskinin fikrincə, leksik-semantik səviy-

yədə keçid iki zirvəyə, iki kulminasiya nöqtəsinə malikdir: yeni mənanın yaranması və omonimin yaranması [128, 22].

“Dilin leksik sistemi sadəcə leksik-semantik söz qruplarının cəmindən ibarət olmayıb, hər şeydən əvvəl daxilində müxtəlif leksik-semantik birliyin mövcud olduğu və qarşılıqlı fəaliyyət göstərdiyi nitq hissələri sistemidir” [121, 86]. Dildə leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya zamanı eyni leksik-semantik qruplarda bəzən ümumi semantik cəhətlərin mövcudluğu müxtəlif sintaktik funksiyalarla müşayiət olunur.

Leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiyayı sintaktik konversiya adlandıran C.Cəfərovun fikrincə, sözün başqa sintaktik funksiyada işlənməsi halı həmin sözlərin mənsub olduqları nitq hissəsi çərçivəsindən kənara çıxmasına, yeni leksik vahidlərin yaranmasına gətirib çıxarmır. Bununla yanaşı, başqa nitq hissələrinə aid sözlər özləri üçün ikincidərəcəli hesab olunan bu vəzifələrdə kəsb etdikləri xüsusiyyətlər həmin sözlərin simasında müvəqqəti deyil, daimiləşdikdə, özünü məntədnən kənar büruzə verdikdə mənsub olduğu nitq hissəsindən təcrid edilərək başqa nitq hissəsinə keçir və bu zaman əsl omonimlər yaranır [17, 7]. Doğrudan da, bu belədir. Məsələn, Azərbaycan dilində isimlərin sifətə keçidi zamanı, bəzən isimlər əsl əşya məzmununa uyğun bir əlaməti və ya keyfiyyəti, bəzən isə tamamən sözün əsl əşya məzmunundan uzaq, o məzmunla heç bir əlaqəsi olmayan tamamilə başqa bir əlaməti, bir keyfiyyəti ifadə edir. Məsələn, *göy* sifəti əslində səmanı bildirən bir isim olmuş, lakin tədricən bu söz, eyni zamanda onun rəngini də ifadə etmişdir. Beləliklə, *göy* sifəti törəmişdir. Belə konversiya hadisəsi leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya hadisəsini əks etdirir.

A.N.Kononov türk dillərindən biri olan özbək dilində leksik-semantik səviyyədə konversiyayı müəyyən nitq hissələrinə məxsus sözlərin leksik üsulla yaranmasına aid edərək yazır ki, bunun vasitəsilə pronominallaşma zamanı söz, verilmiş söz üçün real mənanın zəifləməsi nəticəsində “əvəzlik”

semantikasını əldə edir. Bu qrup sözlərə ilk əvvəl *kuuuu*, *adam*→*bur kuuu*, *bur adam* “*kimsə*” sözləri aiddir [114, 185].

N.P.Direnkova oyrot dilində isimlərin adyektivləşməsi zamanı leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya haqqında yazır: “*Tau* “*daş*”, *azau* “*ağac*” kimi sadə isimlər, sifətlər kimi də işlənir. Bu sözlər təyin funksiyasında işlənərkən sifət, təyin olunan funksiyasında işlənərkən isə isim olurlar” [94, 73]. Göründüyü kimi, leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya zamanı mənbə sözlə törəmə sözün arasında bəzən semantik bağlılıq özünü bürüzə versə də, bəzən verməyə də bilər. Bu da çoxmənalı sözün mənalının uzunmüddətli tarixi inkişafının məhsuludur. Bu inkişafın məhsulu olaraq mənalı bir-birindən o qədər ayrılmışlar ki, onları ifadə edən sözlər dildə müxtəlif sözlər kimi dərk edilirlər.

Müasir ingilis dilində də başqa dillərdə olduğu kimi leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya hadisəsinə rast gəlmək olar. Flektiv dillərdən biri olan bu dildə bir-biri ilə leksik-semantik konversiya vasitəsilə birləşən söz cütlükləri arasında olan semantik əlaqə həmişə dilçiləri düşündürən ən əsas amillərdən biri olmuşdur. Mənbə sözlə törəmə söz arasında olan semantik əlaqələrin xarakterinə görə bu sözlərin sadəliyi və məhsuldarlığı haqqında mühakimə yürütmək olar. P.A.Sobolyova ingilis dilində bir-biri ilə konversiya vasitəsilə birləşən feil-isim cütlükləri arasında aşağıdakı semantik əlaqələrin olduğunu göstərir:

“1. Fəaliyyət - akt, fəaliyyət prosesi. Məsələn: *to stroll* “*gəzmək*” - *stroll* “*gəzinti*” (*go for a stroll* “*gəzintiyə çıxmaq*”)

2. Fəaliyyət - fəaliyyət göstərən şəxs və ya əşya. Məsələn, *to graduate* “*təhsil müəssisəsini bitirmək*” - *graduate* “*təhsil müəssisəsini bitirən, məzun*”

3. Fəaliyyət - fəaliyyətin yeri. Məsələn, *to slide* “*sürüşmək*” - *slide* “*buzlu dağ və ya yol*”

4. Fəaliyyət - fəaliyyət obyektı. Məsələn, *to chase* “*dalınca qaçmaq, izləmək*” - *chase* “*ovçu tərəfindən izlənən heyvan*”

5. Fəaliyyət - fəaliyyətin nəticəsi. Məsələn, *to work* “*işləmək*”- *work* “*əsər*” [158, 94].

Burada, göründüyü kimi, bir-biri ilə bağlı olan leksik-semantik cütlüklər arasında mənə əlaqələri özünü açıq-aydın göstərir. İngilis dilinin tədqiqatçıları bu dildə yer alan leksik-semantik konversiya haqqında danışarkən onların diqqətini ən çox isim→feil istiqamətində baş verən konversiya cəlb edir. Xüsusən bu zaman heyvan adlı isimlərdən yaranan feillər özünəməxsus semantik strukturları ilə fərqlənir. E.E.Kubaryova bu barədə yazır: “Əgər heyvan adlı leksik-semantik vahidlər, canlı varlıqların nominasiyası kimi müəyyən funksiyalı, çox aydın semantik vahidlədirsə, o zaman onlardan yaranan feil-konversivlər, qrupun mənə münasibətində eynilik təşkil etməzlər. Əksinə, onlar bir-biri ilə əlaqəli olan (semantik və emosional-obrazlı planda), amma müxtəlif mikro leksik-semantik vahidlərə parçalanırlar. Belə mikroqrupa daxil olan konversivlər, ya həmin heyvanların fəaliyyətini, ya insanların heyvanlara istiqamətlənmiş fəaliyyətlərini, ya da insanların heyvanların fəaliyyətinə oxşar fəaliyyətini bildirir” [117, 52]. Bu qruplardan xüsusilə sonuncular çox maraqlıdır. Belə ki, onlarda heyvan adlarının semantikasının mürəkkəb metaforik və metonomik transformasiyası baş verir. Məsələn:

Dog (it) → *to dog* – *iziylə getmək, güdmək* [6-181]

Ape (meymun) → *to ape* – *axmaqcasına yamsılamaq, hoqqabazlıq etmək* [6-26]

Fox (tülkü) → *to fox* – *aldatmaq, hiyləgərlik etmək* [6-246]

Rus dilində leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya zamanı konversivlərdə də leksik mənənin dəyişilməsi belə konversiyanın xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Əsasən bu dildə belə dəyişikliyi feili sifətlərin adyektivləşməsi zamanı görmək olar. “Əlbəttə, müxtəlif feili sifətlərin adyektiv mənaları, istifadə prosesi zamanı leksik olaraq zəifləyir. Buna görə də feili sifətlərə omonimlər yaranır. Məsələn, *следующий* (*день, год*), *текущий* (*счет, интересы*), *начинающий* (*учитель, писатель*) və s.

Leksik-semantik yolla yaranan belə sözlər artıq müəyyən dərəcədə semantik olaraq yalnız feili sifətlərdən deyil, həmçinin uyğun feillərdən də ayrılır” [127, 46].

Rus dilində feili sifətlər sifətlərə keçəndə, leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiyanın nəticəsi olaraq verilmiş sözün leksik mənasının genişlənməsi baş verir. Söz əsas mənadan əlavə müəyyən keyfiyyət çaları qazanır. Məsələn, *организованный* (*təşkil olunmuş*) feili sifəti sifətə keçərkən müsbət əlavə məna qazanaraq *qaydaya salınmış, sistemli, mütəşəkkil, planlıuyğun* mənalarını da verir. Bu dildə *организованное выступление* söz birləşməsində həmin söz feili sifət mövqeyindən çıxış edir və bu ifadə *təşkil olunmuş çıxış* kimi tərcümə edilir. Amma *организованный человек* söz birləşməsində həmin söz sifət funksiyasını daşıyır. Elə bu söz birləşməsi də dilimizə *sistemli, öz işini, əməyini yaxşı planlaşdırmağı bacaran insan* kimi tərcümə edilir.

Leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya hadisəsi kök dil olan çin dilində A.A.Draqunov və V.İ.Qorelov tərəfindən *sintaktik transpozisiya* adlandırılmışdır. V.İ.Qorelov omonim konversivlər haqqında danışarkən qeyd edir ki, konversiv omonimlər xüsusi növ omonimlərdir. Onlar əsl omonimlərdən həqiqətən də fərqlənirlər. Konversiya vasitəsilə yaranan omonim sözlər məna cəhətdən sıx bağlı olduqları halda, əsl omonimlərdə ya tamamilə semantik əlaqələr olmur, ya da tamamilə uzaq məna əlaqəsi olur ki, bu da xüsusi tədqiqat tələb edir [84, 98]. V.İ.Qorelov və A.A.Draqunovun sintaktik transpozisiya adlandırdıqları, əslində isə leksik-semantik səviyyədə olan konversiya hadisəsi zamanı çin dilində əsasən isim→sifət, sifət→isim, sifət→zərf istiqamətində keçid baş verir. Qeyd olunan bu konversiya növlərini adyektivləşmə, substantivləşmə, adverbiallaşma adlandırma bilərik. Kök dillər üçün bu səviyyədə baş verən konversiya hadisəsi xarakterikdir. Çünki bu dildə morfoloji vasitələr həddindən artıq az olduğundan, leksik vahidin konkretləşməsi onların tutduqları sintaktik mövqelərdən asılı olurlar.

İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi inkorporlaşan dillərdə bir sıra təkhecalı sözlərə rast gəlmək olur ki, sintaktik funksiyalarına görə fərqlənən bu cütlüklərdə etimoloji yaxınlıq hiss olunur. Məsələn: *Пышло-к (soruşmaq) → пышло-н(sual)* və s. [99, 89].

Yuxarıdakı misal koryak dilinə aiddir və leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya hadisəsinə çox uyğun gəlir. Misallardan da göründüyü kimi, koryak dilində konversiya hadisəsi sözlərin əsaslarının üst-üstə düşdüyü hal hesab edilir [99, 95].

Leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya hadisəsinə əsasən birhecalı sözlər məruz qalır ki, bu zaman törəmə sözlərdə ilk əvvəl sintaktik səviyyədə konversiya hadisəsi baş verir. Bu da sözlərin sintaktik mühitini dəyişir, ona yeni sintaktik funksiya qazandırır. Törəmə sözdə heç bir struktur dəyişiklik baş vermir və bu söz yeni leksik-semantik çalarlar qazanır. Bu səviyyədə baş verən konversiya hadisəsinə başqa dil ailələrində də rast gəlmək mümkündür.

III FƏSİL

KONVERSİYANIN STRUKTUR – SEMANTİK NÖVLƏRİ

3.1. Substantivləşmə (İsimləşmə)

“Substantivləşmə termini latınca Substantium sözündən olub hərfi mənası isim deməkdir” [17, 9]. O.S. Axmanova “Dilçilik terminləri lüğəti”ndə bu termini belə izah edir:

“Substantivləşmə başqa nitq hissələrindən isim sırasına keçid deməkdir. Əldə olunmuş qabiliyyətlər nəticəsində bu birbaşa əşyanı göstərir” [60,160]. Hər hansı substantivləşmiş, yəni isimləşmiş söz bizim əşya və ya predmet haqqında anlayışımızı ifadə edir. Bu da, müəyyən fikri kateqoriyaların ifadəsinə xidmət edir.

Hələ 1972-ci ildə B.Məmmədov substantivləşməni ümumi dilçiliyin öz həllini tapmamış məsələsi hesab edirdisə [38, 50], daha sonralar konversiyanın bu struktur-semantik növü müxtəlif sistemli dillərdə T.İ.Arbekova, İ.V.Arnold, A.A.Yuldaşev, Q.Kazımov, V.K.Minenkova, E.P.Kaleçits və b. dilçilərin əsərlərində ətraflı tədqiq olunmuşdur. Ümumiyyətlə, substantivləşməylə bağlı ən çox tədqiq edilmiş məsələlər bu konversiya növünü səciyyələndirən semantik, sintaktik və leksik-morfoloji göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsi problemdir.

Ə.Dəmirçizadə və C.Cəfərov Azərbaycan dilində bütün nitq hissələrindən olan sözlərin isim sırasına keçə bilməsini göstərirlər. C.Cəfərov Azərbaycan dilində substantivləşmənin üç vəziyyətdə yer aldığını yazır: “1. Təyin olunan isim düşür, təyinedici söz bir növ onu əvəz edir. Məsələn *Qırmızıları ağılara qatacağam. İş get-gələ qalıbdı*. 2. Heç bir əvəz etmə xüsusiyyəti olmadan başqa nitq hissəsinə aid sözlər II növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfində işlənərək substantivləşir. Məs.: *Qırmızı sözü sifətdir. Get əmri verildi*. 3. Başqa nitq hissələrinə

məxsus sözlərin sadəcə olaraq ad kimi işlənməsi. Məsələn, *Dursun, Qızqayıt, Dayandur, Tapdıq* və s.” [17, 11].

Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də substantivləşmə daimi və müvəqqəti olaraq iki yerə ayrılır. M.Adilov və Ə.Cavadov tərəfindən “mətnsiz yaranan substantivləşmə” kimi xarakterizə edilən daimi və ya sabit substantivləşmə dilçilərdən B.Xəlilov tərəfindən hər hansı mətndən, şəraitdən asılı olmayaraq sabitləşmiş şəkildə olan substantivləşmə adlandırılır. Dilçi belə substantivləşmə nümunələrinə ən çox atalar sözlərində rast gəldiyi, eləcə də rəng, əlamət, xarici görkəm, həcm bildirən bir qisim sifətlərin daimi olaraq substantivləşərək insan adları əmələ gətirdiyini göstərir [34, 83-84]. “Sifətin daimi substantivləşməsi zamanı onun təyin etdiyi əşya mətndən deyil, təfəkkürdən götürülür” [14, 61]. Azərbaycan dilində daimi substantivləşmə hallarına ən çox atalar sözlərində rast gəlmək olur. Məsələn, *“İgid ölər, adı qalar.”*, *“İslanmışın yağışdan nə qorxusu”* Bu atalar sözlərindəki *“igid”* sözü substantivləşmiş sifət, *“islanmış”* sözü isə substantivləşmiş feili sifətdir. Daimi substantivləşən sözlər dilin lüğət tərkibinə yeni leksik vahid kimi daxil olub, onu zənginləşdirir.

“Müvəqqəti substantivləşmə mətndən, situasiyadan asılı olaraq keçici, müvəqqəti xarakter daşıyır. Bu cür substantivləşmə aşağıdakı yollarla yaranır:

1. Şəraitdən asılı olaraq müvəqqəti substantivləşmə;
2. Morfoloji yolla müvəqqəti substantivləşmə;

Şəraitdən asılı olaraq sifət təyin etdiyi ismin funksiyasını öz üzərinə götürərək substantivləşir. Bu, sifətin lüğəvi mənə növlərini tam şəkildə əhatə edir. Morfoloji yolla müvəqqəti substantivləşmə isə *-lar²* şəkilçisi ilə yaranır” [34, 86].

Azərbaycan dilində çoxlu sayda şəraitdən asılı olaraq müvəqqəti substantivləşmiş sifətlərə rast gəlmək olur. Belə sifətlərə ən çox dad bildirən, eləcə də insan və heyvanların xarici görünüşlərini, daxili keyfiyyətlərini göstərən sözləri aid etmək

olar. Məsələn, *acı (bibər)→acı; kar(adam)→kar; hiyləgər (tülkü)→ hiyləgər* və s.

Dilçilik ədəbiyyatında sifətlərin substantivləşməsinə geniş yer ayrılır. Amma bir çox tədqiqatçılar sifətlə yanaşı, feili sifət, zərf və əvəzlilərin substantivləşməsindən də bəhs etmişlər (Ə.Dəmirçizadə, B.Məmmədov, Q.Kazımov, A.Həsənov). Sifət, feili sifət və əvəzlik cəm şəkilçisi vasitəsilə müvəqqəti substantivləşə bilirlər. Məsələn, Q.Kazımovun fikrincə, sifətlər, saylar, feili sifətlər və zərflər mübtədə vəzifəsində işlənmək üçün isimləşməli olur - öz xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, şəxs, əşya məzmununu da qazanır [35, 104]. Bu zaman onlar ən çox cəm şəkilçisi qəbul edərək müvəqqəti substantivləşir. Məsələn, *onuncular (say), oxuyanlar (feili sifət), buralar (zərf)* və s.

Azərbaycan dilində əvəzlilərin substantivləşməsi hallarına da rast gəlmək olar. Ən çox isimləşən əvəzlilərin sırasına işarə, təyini və qeyri-müəyyən əvəzliləri aid etmək olar. A.Həsənov qeyd edir ki, leksik-semantik cəhətdən müəyyənlik bildirən şəxs əvəzliləri, yer zərfləri, yiyəlik və təsirlik halların şəkilçilərini qəbul etməsinə baxmayaraq, məntiqi cəhətdən tək olan əşyanı (şəxsi və məkanı) ifadə etdiklərinə görə müəyyənliyin sintaktik əlamətlərini qəbul etmir. Məsələn, *bu mən, həmin mən, axşamkı sən, məktəbdəki siz, evdəki bura* və s. deyilməz. Buna görə də müəyyənlik təyinləri, o cümlədən *bu, o* işarə əvəzliləri qeyd etdiyimiz sözlərdən əvvəl gəldikdə özləri substantivləşərək mübtədə olur və həmin sözlərin də predikativləşməsinə –xəbər olmasını tələb edir. Məsələn, *Bax, bu mızrax, bu mən, götür əz tök! Bu bura, o da sizin kəndiniz, hansı daha abaddır?* [30, 44-45]. Burada dilçi xüsusilə işarə əvəzlilərinin substantivləşməsinə qeyd edir ki, hansına ki, ana dilimizdə daha çox-çox rast gəlinir. İşarə əvəzlilərləndən ən çox *elə, belə* sözləri *eləsi, beləsi, elələri, belələri* şəklində substantivləşir.

Azərbaycan dilində əsas nitq hissələri kimi köməkçi nitq hissələri də substantivləşə bilər. C.Cəfərovun fikrincə, köməkçi nitq hissələri içərisində substantivləşmə cəhətdən qoşmalar

xüsusi qrup təşkil edir. Qoşmaların substantivləşməsinə yalnız dilçilik ədəbiyyatında qoşmalardan bəhs edən ifadələrdə rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *Üçün, ötrü, görə səbəb bildirən qoşmalardır* [17, 35].

Başqa köməkçi nitq hissələrinin də substantivləşməsi demək olar ki, qoşmalarda olduğu kimidir. Biz bu halı digər köməkçi nitq hissələrinə də aid edə bilərik.

Azərbaycan dilində olduğu kimi digər türk dillərində də substantivləşmə hadisəsinə çox tez-tez rast gəlmək olur. E.R.Tenişevin “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası” nda əvvəllər qeyri-əşyavi mənalı sözlər olmuş, hal-hazırda isə bir çox türk dillərində substantivləşən sözlərə aşağıdakı söz qruplarını və sözləri aid edir:

1. Temperaturu ifadə edən sözlər ;
2. Müxtəlif hiss orqanları tərəfindən qəbul edilən duyğu mənalı sözlər ;
3. Müəyyən məkan mənalı sözlər ;
4. Zaman mənalı sözlər ;
5. Əsas fiziki vəziyyətləri əks etdirən sözlər ;
6. Kəmiyyət mənalı sözlər ;
7. Mənəvi-emosional vəziyyəti əks etdirən sözlər [163, 160-161].

N.A.Baskakov və A.N.Kononov türk dillərində xüsusilə özbək, türk, qaraqalpaq dillərində bu dil hadisəsinin leksik-sintaktik, sintaktik, morfoloji yolla reallaşdırılmasının mümkünlüyünü qeyd edirlər. A.A.Yuldaşev başqırd dilində sifətlərin substantivləşməsinin kifayət qədər geniş yer tutması barədə yazır. O, iki növ substantivləşmiş sifətləri qeyd edir:

“1. Sadə sifətlərin substantivləşməsi nəticəsində yaranan isimlər. Məsələn, *бай (varlı), батыр (qəhrəman), оят (vicdan), ярлы (kasıb)*

2. Müxtəlif düzəltmə sifətlərin substantivləşməsi nəticəsində yaranan isimlər. Məsələn, *ақыллы (ağıllı), инасафлы (insaflı)* və s.

A.A.Yuldaşev başqırd dilində indiki və gələcək zamanda olan feili sifətlərin, *-мак* şəkilçisi qəbul etmiş məsdərin də substantivləşməsinə də göstərir” [87, 116-117].

A.A.Yuldaşevin ikinci bölgüsündəki düzəltmə sifətlərin substantivləşməsi hallarına türk dilində *karanlık - sif. işığı olmayan, bütünü veya bir parçası ışıktan yoksun olan, karışık (ışığı olmayan, qarışıq) → is. ışık olmama durumu (qaranlıq)*[4-1080], *gelinlik -sif. gelin olma çağına gelmiş (gəlin olma çağına gəlmiş) → is. gelin olma durumu(gəlin olma)*[4-247] misal gətirmək olar.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, bir çox türk dillərində də substantivləşmə zamanı sözlər, xüsusilə sifətlər müəyyən leksik, sintaktik və morfoloji dəyişikliklərə məruz qala bilər. Yakut dilində bu dəyişikliklər belə təsvir olunur:

“Təyin olunan sözü olmayan sifətlər əsas leksik mənasını itirərək, müəyyən sintaktik şərtlər daxilində əşyavilik mənasını qazanır. Bu sözlər daha çox mübtədə və tamamlıq funksiyasını qazanır. Beləliklə onlar isim sırasına keçməklə, substantivləşirlər. Məsələn, *сарга (yeni)* sözü. Bu söz substantivləşdikdə yalnız bir dar mənanı verir. Sözüün leksik mənasının daralması və konkretləşməsi baş verir: *Сарга эргени кыайда. (Yeni (ümumiyyətlə yenisi) köhnəyə (ümumiyyətlə köhnəyə) qalib gəldi)*” [88, 170].

Aqlütinativ dillərə aid edilən türk dillərində olduğu kimi, rus və ingilis dili kimi flektiv dillərdə də substantivləşmə geniş müşahidə olunur.

M.Dubleneç ingilis dilində substantivləşmə haqqında danışarkən qeyd edir ki, substantivləşmə ellipsis (sintaktik qısaltma) nəticəsində, semantik cəhətdən güclü təyini olan söz birləşməsi, öz semantik cəhətdən zəif ismini itirəndə baş verir. Məsələn, *a grown-up person (yaşlı insan)* söz birləşməsi *a grown-up (yaşlı)* isminə çevrilir [93, 54]. Başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də ən çox sifətlərin substantivləşməsindən söz açılır.

B.Məmmədovun fikrincə, müasir ingilis dilindəki indiki və keçmiş zaman feili sifətlərindən fərqli olaraq, Azərbaycan

dilində feili sifətlərin substantivləşməsi daha qüvvəlidir. Bu, Azərbaycan dilinin aqlütinativ quruluşa malik olması, ismin qrammatik kateqoriyalarının geniş işlədilməsi ilə bağlıdır [37,71]. İngilis dilində feili sifət substantivləşərkən onun aid olduğu isim düşür. Türk dillərindən fərqli olaraq bu zaman əsas göstərici müəyyənlik artiklidir. Məsələn, *the lying (uzanan), the crying (ağlayan)* və s.

Müasir ingilis dilində də sifətlərin substantivləşməsi tam və natamam olmaqla iki yerə bölünür. Tam isimləşmə zamanı sifət ismə məxsus sözdəyişmə paradigmalarını qəbul edir: belə sifətlərdən qabaq müəyyənlik artikli gəlir, cəm və yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, *the native (yerli sakin), a native's character (yerli sakinin xarakteri), musicals (musical comedies) (müzikllər)*.

Flektiv dil olan ingilis dilində bəzi sifətlər zaman keçdikcə daimi substantivləşərək dilin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Məsələn, *male (kişi, erkək), female (qadın, dişi), conservative (mühafizəkar), neutral (neytral dövlət, neytral dövlət vətəndaşı), radical (radikal)*.

İngilis dilində, başqa dillərdə olduğu kimi, müvəqqəti substantivləşmə zamanı isimləşən sözlərdə hələ də sifətə məxsus bəzi xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bəzən belə sözlər hələ də zərflərlə təyin olunur. Məsələn, *the really happy (əsl xoşbəxt)*. Müasir ingilis dilində müvəqqəti substantivləşən sifətləri iki yerə ayırmaq olar:

a) yalnız cəm formasına malik olan və topluluq mənasını verən isimlər: *sweets (şirniyyat), news (xəbərlər)* və s.

b) yalnız təkdə işlənilib və müəyyənlik artikli ilə işlənən isimlər. Belə isimlər topluluq mənasını verir və milliyət, sinif, insan qruplarını bildirir. Məsələn, *the rich (varlılar), the English (ingilislər), the dead (ölülər)* [93, 55]. İngilis dilində sifətlərin müvəqqəti və ya natamam substantivləşməsi zamanı, sifətlər ismə məxsus yalnız bəzi paradigmaları qəbul edir.

İ.V.Arnoldun fikrincə isə, sifətlərin substantivləşməsini konversiyanın bir növü kimi qəbul etməyənlər, yalnız

feillərin isimləşməsi və isimlərin verballaşmasını konversiyanın bir variantı kimi qəbul edir. Amma bu, ümumilikdə hamı tərəfindən qəbul edilməyən bir fikirdir [59, 162].

Dilçilik ədəbiyyatında müasir ingilis dilində feillərin də isimləşməsinin mümkünlüyü öz əksini tapsa da, amma bu çox nadir hallarda substantivləşmə termini ilə verilir. V.K.Minenkovanın fikrincə, ingilis dilində feil→isim tipli konversiya modeli 1705 konversiv cütlükləri əhatə edir ki, bu da həmin dildə 20,29% feilləri əhatə edir [133, 144]. İngilis dilində əsasən sadə feillər, prefiksli (ön şəkilçili) feillər, frazeoloji feillər substantivləşə bilər. Məsələn, sadə feillər: *to award (mükafatlandırmaq)*→ *an award (mükafat)*[5-86], *to drink (içmək)*→ *a drink (içki)*[5-447], prefiksli feillər: *to remark (işarə etmək, qeyd etmək)* → *remark (işarə, qeyd)*[5-1245], *to rewrite (yenidən yazmaq)*→*rewrite (kitabın yenidən yazılması)* [5-1268]; frazeoloji feillər: *to let up (zəifləmək, azalma)* → *let up (zəifləmə, azalma)*[5-853], *to check up (yoxlamaq)* → *check up (tibbi yoxlama, nəzarət)*[5-239]. İngilis dilində sifət, feili sifət, feillərlə yanaşı, şəxs əvəzlilikləri və sözlüklərin də substantivləşməsi mövcuddur. Məsələn, *her (quru nəqliyyat vasitəsi, avtomobil), on (dondurma)* [186, 12].

Alman dilində də substantivləşmə geniş yayılmışdır. M.D.Stepanovanın fikrincə, alman dilində bu sözdüzəltmə nəticəsində isimləşən sözlər artikl vasitəsilə işlənir ki, bu da alman dilində yalnız semantik funksiyayı deyil, qrammatik funksiyaları da həyata keçirir [164, 101]. Tədqiqatçı semantik funksiya dedikdə artiklin müəyyənlik və qeyri müəyyənliyin ifadəsi olduğunu, qrammatik funksiya dedikdə isə, onun alman dilində cins, say, hal kateqoriyasını bildirməsini nəzərdə tutur. Bütün bu xüsusiyyətlər sözün artıq ismə aid olduğuna dəlalət edir. Alman dilində demək olar ki, bütün nitq hissələri substantivləşə bilər. Bu nitq hissələrinə sifət, feili sifət, zərflər, köməkçi nitq hissələri və nidalar aiddir. Amma bu dildə ən çox infinitiv, yəni məsdər, sifət və feili sifətlərin substantivləşməsinə rast gəlinir. M.D.Stepanovanın fikrincə, alman dilində bir sıra

substantivləşmiş infinitivlər vardır ki, daha geniş istifadə edilir. Məsələn, *das Leben, das Essen, das Sprechen, das Werden* və s. [s.108]. M.A.Yefimova qeyd edir ki, infinitivin substantivləşməsi affiksleşmə vasitəsilə baş vermir. Belə ki, *-en* suffiksi orta cinsli mənəbə isimlərə xas bir şəkildə deyildir. Orta cinsli *-en* suffiksi ilə bitən isimlərin əksəriyyəti infinitivin substantivləşməsi hesabına dolur [97, 25].

Rus dilində substantivləşməni tədqiq edən V.L.Qeorqiyevanın fikrincə, substantivləşməni aşkar edən və ya onu müəyyən edən semantik, qrammatik və nitq hadisələri birplanlı faktlar deyillər [81, 108]. Ümumiyyətlə, müasir rus dilində substantivləşmə aktiv xarakter daşıyır. Rus dilində sifətlərin substantivləşməsi geniş müşahidə olunur. Buna əsasən yaşayış evlərində və ya mənzillərdəki otaqların adlarını məsələn, *ванная* (*hamam otağı*), *гостинная* (*qonaq otağı*), müəyyən siyasi və ictimai-siyasi birləşmələrinin tərəfdarlarının adları, məsələn, *левые* (*solçular*), *красные* (*qırmızılar*), *белые* (*ağlar*), müxtəlif irqlərin nümayəndələrinin adlandırılmasını *белый* (*ağ*), *черный* (*qara*), *краснокожий* (*qırmızı dərilili*) və s. aid etmək olar. Rus dilində substantivləşmə yalnız sifətlərə aid bir xüsusiyyət deyildir. Həmçinin bu flektiv dildə feili sifətlər də isimləşə bilər. Məsələn, *будущее* (*gələcək*), *раненый* (*yaralı*) və s. [148, 345].

Rus və ingilis dillərinin hər ikisi flektiv dillər olsa da, bu dillərdə substantivləşmiş sifətlər arasındakı fərq özünü göstərir. Belə ki, rus dilində tam substantivləşmiş sifət və feili sifətlərə ingilis dilində eyni əşya mənalı, amma natamam substantivləşmiş sifət və feili sifətlər uyğun gəlir. Bunu ingilis dilinə tərcümədə də nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, rus dilindəki *мертвый* (*ölü*), *безработный* (*işsiz*), *слепой* (*kor*), *пропавший без вести* (*xəbər-ətərsiz itmiş, yoxa çıxmış*) kimi substantivləşmiş sifət və feili sifətlər ingilis dilinə tərcümə edildikdə onların yanına isim əlavə edilir: *a dead man, an unemployed man, a blind man, a missing soldier* və s.

Flektiv dillərdən başqa kök dillərdən biri olan çin dilində də yer alan substantivləşmə hadisəsi V.İ.Qorelovun sintaktik

transpozisiya adlandırdığı, amma konversiyaya aid etmədiyi zaman da baş verir. Bu zaman sifət ona xas olmayan sintaktik vəzifəni yerinə yetirərək, əvəzlik və saylarla birləşir və ismin funksiyalarını icra edir. Bu, göründüyü kimi, natamam substantivləşmə hadisəsi ilə oxşarlıq təşkil edir. Amma V.İ.Qorelov tərəfindən morfoloji transpozisiya və ya konversiya adlandırılan substantivləşmə zamanı isə yalnız feillərin isimləşməsi baş verir. Bu zaman feil ona uyğun olmayan sintaktik mövqedən çıxış edərək, mübtədə və tamamlığın funksiyasını yerinə yetirir, həmçinin əvəzlik və sifətlə ifadə olunmuş tamamlıq qəbul edir. Yəni, ismə məxsus sintaktik göstəriciləri əldə edir. Belə modelə xarakter cəhət yalnız mənbə sözün, yəni feilin paradigma yaratmasıdır [84, 97].

Artıq əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, inkorporlaşan dillərdə substantivləşmə hadisəsi konversiyanın ən geniş yayılmış struktur-semantik növüdür. P.Y.Skorik inkorporlaşan dillərdən olan çukot dilində isimlərin yaranması yollarına: konversiya (feillərin substantivləşməsi) və şəkilçi vasitəsilə sözdüzəltməni (“(ы)н”) şəkilçisi vasitəsilə) aid edir [154, 341]. O, burada konversiya dedikdə feil əsaslarının adlara çevrilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, *инэюһрэтык* (*seçmək*), burada feil əsası olan *инэюһрэт*, *seçki* kimi tərcümə edilən *инэюһрэт* isminə və ya *увичэтык* (*oynamaq*), burada feil əsası olan *увичээт*, *oynun* kimi tərcümə edilən ismə konversiya etmişdir [s.342]. A.N.Jukova koryak dilində isimlərin yaranmasının ən əsas yollarından birinin konversiya olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, bu dildə konversiya uyğun fəaliyyət adının əsasında əşyanın adının yaradılmasıdır. Bu zaman da, digər inkorporlaşan dillərdə olduğu kimi, feil əsasları isimlərlə üst-üstə düşür. Məsələn, *моггола-к* (*hürmək*)→*моггола-н* (*hürmə*), *оммачайны-к* (*qısaqlamaq*, *bürümək*)→*омма-чайны-н* (*qısaq*)[99, 54].

Gördüyümüz kimi, substantivləşmə hadisəsinə həm aqlütinativ, həm flektiv, həm kök, həm də ki, inkorporlaşan dillərdə müxtəlif variant və formalarda rast gəlinir. Eləcə də,

flektiv dillərdə məsələn, rus və ingilis dillərində isim sırasına keçən sifətlər yenə də zərflə təyin oluna bilər.

Kök və inkorporlaşan dillərdə ən çox feilin substantivləşməsi hallarına rast gəlinir. Beləliklə, substantivləşmə özünün təzahür xarakteri və şərtlərindən asılı olmayaraq, mahiyyət etibarilə semantik bir hadisə kimi səciyyələndirilə bilər.

3.2. *Adyektivləşmə (Sifətləşmə)*

Adyektivləşmə sözü dilçilik termini olaraq latınca “adjectivum” sözündən yaranıb, mənası “sifət” deməkdir [148, 343]. Adyektivləşmə zamanı müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlər sifət sırasına keçir [60, 34]. Adyektivləşmə bəzi nitq hissələrinin öz mənalari əsasında onlar üçün ikincidərəcəli üzv hesab edilən təyin vəzifəsində işlənərkən özlərinin müəyyən cəhətlərinin məhdudlaşdırılması, bunun müqabilində təyine təhkim olan nitq hissəsi-sifətlik xüsusiyyəti kəsb etməsi, başqa sözlə desək, bir növ sifətin analoquna çevrilməsi hadisəsinə deyilir [17, 37]. Dilçilikdə ən çox isim, feili sifət sifət sırasına keçir. Bu zaman yaranan yeni söz əsas nitq hissəsi olan sifətə məxsus xüsusiyyətləri özündə əks etdirir və bu yeni yaranan söz cümlə üzvü kimi təyin funksiyasını daşıyır. Məlum olduğu kimi, təyin sifətdən başqa say, əvəzliliklə də ifadə oluna bilər və bəzən bu nitq hissələri də adyektivləşməyə məruz qalır. B.Xəlilov isimlərin adyektivləşməsi terminini işlətmədən bu qrup sözləri təyin funksiyasında işlənən atributiv isimlər adlandırır. Onun fikrincə, belə isimlər əlamət, keyfiyyət mənasını bildirir. İkincisi, isim məcazi mənada işlənir, əşyanı təyin edir. Məsələn, *dəmir bilək, daş ürək, pambıq əl* [34, 77]. Həmçinin o qeyd edir ki, nümunə gətirilən sözlər burada yenə də isim olaraq qalır. Çünki belə sözlər yenə də ismə məxsus olan bəzi xüsusiyyətlərə malik olur: hal şəkilçiləri ilə işlənir, onlar sifətin çoxaltma dərəcələrini ifadə edən bəzi ədatlar ilə işlənə bilər. Artıq əvvəl dilçilərdən Ə.Dəmirçizadə və Z.Tağıyevin bir ismin sifətləşincə onların keçdikləri mənaca üçpilləli inkişaf yolunun ikinci

pilləsinin qovuşuqluq pilləsi, yəni sintaktik pillə olduğunu qeyd etmişdik. Onların fikrincə, bu pillələrdən birincisi, sözün saf əşya mənasını ifadə etmə pilləsidir. Yəni, burada söz hər cəhətdən isimdir. Heç bir xüsusi adlıq halda olan isim ikinci ismə yanaşaraq, onu bu və ya digər əlamətinə görə təyin etməz. Məsələn, *Dərbənd üzüm*, *Naxçıvan duz* deyilməz. Bu zaman bir-birinə yanaşan hər iki ismin, ya da bunlardan birinin xüsusi formal əlamət qəbul etməsi zəruridir. Bu da ki, verilən misallarda nisbət şəkilçisinin işlədilməsidir: *Dərbənd üzümü*, *Naxçıvan duzu*. Üçüncü pillə isimlərin öz əsl məzmunundan ayrılaraq sifətləşməsi pilləsidir [23, 49-50]. Əlbəttə ki, adyektivləşmə zamanı adyektivləşən sözlər ən sonda sifətləşmə pilləsinə çatır.

Q.Kazımov da, əksər dilçilər kimi, bu prosesi sadəcə olaraq isimlərin təyin funksiyasında işlənməsi kimi təsvir edir. O göstərir ki, isimlər isimlərə yanaşaraq atributivləşir, təyin vəzifəsində işlənərək aid olduğu üzvü maddi-material, milli və cinsi mənsubiyyət, ictimai vəziyyət, rütbə, titul və s. cəhətdən izah edir, aydınlaşdırır [35, 37]. C.Cəfərov isimlərdən hamısının deyil, yalnız müəyyən qrupunun adyektivləşməsini qeyd edir. O bunların maddi adlar, ictimai vəziyyət bildirən, milliyət, peşə-sənət anlayışları, müəyyən heyvan adlarını bildirən isimlər olduğunu göstərirdi. Məsələn, *professor Amanov*, *doktor Musa*, *özbək Qulam*, *at Balaxanım* və s. [17,41-42]. Amma daha sonralar R.Abdullayev türk dillərində bu sıraya müxtəlif növ ağac, bitki və onlardan hazırlanmış alət adlarını (*pambıq*, *ipək parça*), qohumluq bildirən isimləri (*ata sözü*, *koca vergisi*, *baba sanatı*), məkan mənalı isimləri (*aşağı mərtəbə*, *yan oturacaq*, *harmanlıq yer*), şəxsin mənəvi aləmini, vəziyyətini əks etdirən isimləri (*şəhid qəhrəman*, *haramzadə adam*) və s. artırdı [3, 144-145].

Ümumiyyətlə, sifətləşmə hadisəsi ilə bir çox türk dillərində qarşılaşmaq olar. E.R.Tenişevin fikrincə, sifətlərin universal nitq hissəsi kimi təzahürünə qalsa, müasir dilçilikdə sübut olunmuşdur ki, isim və sifət kimi nitq hissələrinin

əsasında əvvəllər fərqlənməyən əşyavi-keyfiyyət mənalı adlar olub. Zaman keçdikcə, bu adlar ya əşyanın adına (onun tipik əlamətinə görə), ya da ki, əlamətin adına (hər hansı bir əşyaya uyğun olaraq) çevrildilər. Məsələn, altay dilində *бон* sözü 1) asudə vaxt, boş vaxt 2) boş, azad 3) zəif mənasını verirsə, Azərbaycan, başqırd, qazax, qaraqalpaq, kumık, noqay, tatar, türk, türkmən, özbək, uyğır və digər türk dillərində bu söz müxtəlif fonetik variantlarında yalnız əlamət bildirir” [163, 159].

Türk dillərindən olan yakut dilində təyin funksiyasını daşıyan isimlərə aşağıdakıları misal gətirmək olar:

“1.Material bildirən isimlər. Məsələn, *таас дьуэ*(*daş ev*)

2.Bitki, heyvan növlərinin adları. Məsələn, *бэс масс*(*qovaq ağacı*), *кыыл таба* (*vəhşi maral*)

3.İnsanların yaşı, milliyəti, vəziyyətini bildirən isimlər. Məsələn, *нуучча кuhu* (*rus adam*), *оһонһор кuhu* (*qoca adam*)

Amma yuxarıda sadaladığımız isimlər sifət funksiyasında işlənərək, yenə də əvvəlki əşyavilik mənasını saxlayırlar. Müasir yakut dilində onlar hələ sifət kateqoriyasına tam keçməyiblər və onları adyektivləşmiş sözlər adlandırmaq olmaz” [88, 169].

A.N.Kononov türk dilində adyektivləşmə haqqında danışarkən buna ilk əvvəl derivasiya prosesində düzəltmə isimlərin adyektivləşməsinə aid edir. Məsələn, *-gan, -gm* kimi düzəltmə şəkilşiləri qəbul etmiş isimlər sifətləşir: *çalışkan*. Amma daha sonralar A.N.Kononov adyektivləşmə dedikdə, bəzi sıra saylarının, *hiç* zərfinin inkarlıq xəbəri qarşısında, *hep* zərfinin təyin funksiyasında işlənməsi haqqında danışır [113, 78]. Buradan göründüyü kimi, o, yalnız bəzi nitq hissələrinə məxsus sözlərin ikinci sintaktik funksiya daşmasını göstərir. Ümumiyyətlə, müasir türk dilində daha çox sadə isimlərin adyektivləşməsi hadisəsinə rast gəlmək olar. Məsələn, *altın - is.sif.(qızıl)*[4-83], *çamur- is.sif. (palçıq)*[4-390], *fincan - is.sif.(fincan)*[4-704], *ön - is.sif. (ön)*[4-1541] və s.

Artıq əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, bəzi düzəltmə isimlər də adyektivləşə bilər. Buna ən çox türk dillərində rast gəlinir. L.A.Pokrovskayanın fikrincə, qaqauz dilində yalnız

–*кbl*⁴ şəkilçisi istisna olmaqla bütün düzəltmə isim və sifətlər eyni sözdüzəldici şəkilçilərdən yaranır [142, 85].

N.A.Baskakov qeyd edir ki, isim başqa nitq hissələri kimi cümlədə təyin kimi də çıxış edə bilər. Bu zaman onlar ya atributivləşir (təyin funksiyasında çıxış edərək, əlamət mənasını qazanır), ya da, şəkilçilərlə ifadə olunmuş xüsusi atributiv-təyin funksiyasını əldə edir [65, 187].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, digər türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də düzəltmə isimlər adyektivləşir. R.Abdullayevin fikrincə, belə düzəltmə isimlər bu sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzəlir: *-çl⁴, -cl⁴, -icl⁴, -lq⁴, -ma², -ş, -iş⁴, -aq/ak⁴*. [3, 147]. Belə düzəltmə isimlərə bu sözləri aid etmək olar: *sabahlıq -1)is. sabah görülcək, sabah olacaq; 2)sif. sabaha bəs edəcək, sabahkı günə yetəcək* [3-6], *yapışqan – 1)is. yapışdırmaq, bitişdirmək xassəsi olan maddə; 2)sif. dəydiyi yerə yapışib zorla ayrılan, yapışmaq xassəsi olan*[3-539]. Bu misallar həm Azərbaycan, həm də digər türk dillərində düzəltmə isimlərin adyektivləşməsi mümkünlüyünü bir daha sübut edir. Eyni zamanda türk dilində *-ca²* şəkilçisi ilə bitən düzəltmə isimlər də adyektivləşmə qabiliyyətinə malikdirlər. Məsələn, *eskimoca - is. eskimo dili (eskimo dili) →sif. bu dille yazılmış olan (bu dildə yazılan)*[4-651].

Müasir tatar dilində aşağıdakı düzəltmə şəkilçiləri qəbul etmiş sözlər adyektivləşir:

1. *-чы/че: эшче (işçi) → эшче корт (işçi arı)*

2. *-лык/-лек: күлмәклек (don üçün material) → күлмәклек (don üçün nəzərdə tutulmuş)*” [80, 70].

Ana dilimizdə nəinki isimlər, eləcə də *bütün, filan, eyni* kimi əvəzliliklər, *mən Əli, mən bədbəxt* kimi ifadələrdə şəxs əvəzlilikləri, məcazi mənada işlənən sıra sayları da adyektivləşir [17,56-57]. Başqırd dilində semantik və funksional cəhətdən sifətlərə çoxlu işarə, müəyyən və qeyri-müəyyən əvəzliliklər keçə bilirlər: *belə (don), hansısa (insanlar)*. Eləcə də əvəzliliklər sifətlərə keçərkən bu prosesi sifətlərin bəzi kateqorial əlamətləri

müşayiət edir. Bu zaman adyektivləşən əvəzlilər müqayisə dərəcələrinə malik olur [87, 194] .

Rus dilində adyektivləşmə çox qədim tarixə malikdir. Rus dilində çoxdan bəri sifətlərin cərgəsinə daxil olmuş sözlər vardır: *зрелый* (*yetişmiş*), *спелый* (*yetişmiş*), *колючий* (*iynəli*), *везучий* (*bəxti gətirən*). Rus dilində əsasən isimlər və feili sifətlər adyektivləşir [148, 344]. V.K.Radzixovskayanın fikrincə, isimlərin qarşısında cümlədə əlavə kimi işlənən digər isim adyektivləşir [146,34].

A.M.Peşkovski orta məktəbdə əlavə kimi adlandırdığımız isimlərin adyektivləşməsini qəbul etmir. O, rus dilində *гражданин Иванов* (*vətəndaş İvanov*), *товарищ комендант* (*yoldaş komendant*), *сосед-немец* (*alman qonşu*) kimi ifadələrdəki hər iki ismin eyni real predmeti bildirdiyini qeyd edir. Dilçi bu iki ismin lüğəvi mənalarının fərqli olduğunu, isimlərdən birinin əşya bildirdiyini, digərinin isə qarşısındakı ismi xarakterizə edən başqa isim olması fikrinin tərəfdarıdır [141, 141].

Dilçilik ədəbiyyatlarında ən çox rus dilində feili sifətlərin adyektivləşməsindən söz açılır. Azərbaycan dilində də feili sifətlərin adyektivləşməsi baş versə də, bu rus dilində olduğu kimi mürəkkəb bir proses deyildir. C.Cəfərovun fikrincə, feillər o dərəcədə adyektivləşir ki, hətta onları feili sifət, şəkilçilərini isə feili sifət şəkilçiləri adlandırırlar [17, 52]. Azərbaycan dilində adyektivləşmənin əsas göstəricisi feili sifətin təyin funksiyasında işlənməsidir. Rus dilində feili sifətlərin adyektivləşməsi haqqında dilçilərdən V.V.Vinoqradov, E.S.Vinoqradov, S.Q.Barxudarov, V. V.Lopatin, V.N.Miqirin və başqaları bəhs etmişlər. Rus dilində feili sifətlər sifətləşərkən feilə xas olan zaman, tərz, növ, idarə kateqoriyalarını itirir. Beləliklə keyfiyyət mənasını qazanır. V.V.Lopatinin fikrincə, rus dilində substantivləşmə və adverbiallaşmadan fərqli olaraq feili sifətlərin adyektivləşməsi zamanı sözdə formal dəyişiklik baş vermir: hallanmanın paradiqması və sözün sintaktik funksiyası dəyişilməz qalır. Belə ki, sifət və feili sifətlərin həm paradiqması, həm də ki, sintaktik

funksiyaları eynidir. Bu zaman yalnız qrammatik semantika dəyişir: feili sifət feilin qrammatik mənasını itirir [127,37].

Beləliklə, rus dilində feili sifətlərin adyektivləşməsi zamanı ilk əvvəl leksik mənanın dəyişilməsi baş verir, daha sonra avtomatik olaraq feil göstəriciləri itir. Bu zaman adyektivləşən feili sifətlər əksərən məcazi məna qazanırlar. Məsələn, *приподнятое настроение* (yaşlı bayram əhval-ruhiyyəsi). Substantivləşmədə olduğu kimi rus dilində feili sifətlərin adyektivləşməsini də tam və natamam olmaqla iki yerə ayırmaq olar. Tam adyektivləşmə zamanı feili sifətlər tam olaraq sifət sırasına keçir və sifət kimi işlənir. Məsələn, *прелые листья* (çürümüş yarpaqlar), *вопиющие факты* (eşidilməmiş faktlar) və s. Natamam konversiya zamanı isə söz ya sifət, ya da ki, feili sifət yerində işlənir. Məsələn, *знающий тайну человек* (sirri bilən insan)- *знающий специалист* (savadlı mütəxəssis). Burada ilk misaldakı feili sifət ya feil semantikasına, ya da ki, sifət semantikasına malik olur. İkinci misalda söz tam olaraq əlamət mənasını qazanır və feilə məxsus qrammatik göstəricilərini itirir. Rus dilində feili sifətlər adyektivləşəndə sifətlər kimi müqayisə dərəcələrinə görə dəyişə bilər. Tam adyektivləşmə zamanı sifətləşən sözlərdə o qədər məna dəyişikliyi baş verir ki, omonimlər yaranır.

Müasir ingilis dilində də adyektivləşmənin mövcudluğu məsələsi mübahisəli olaraq qalır. Bu dildə isimlərin adyektivləşməsi nəticəsində yaranan ismi birləşmələr ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin tərkibində dərin kök salmış iki vurğulu sözdən ibarət birləşmələr adlandırılır (N.M.Rayevska, L.Soudek). Belə söz birləşmələri german dilçiliyində “stone-wall”, yəni “daş divar” tipli birləşmələr adlandırılır. İsim+isimdən ibarət olan söz birləşmələri ona görə belə adlanır ki, bu söz birləşmənin özündə də birinci gələn isim adyektivləşərək sifət sırasına keçir. L.A.Vertoqradovanın fikrincə, müasir ingilis dilində ən çox adyektivləşməyə geyim adları, insanlar tərəfindən tez-tez işlədilən gündəlik əşyalar, nəqliyyat vasitələrinin və onların hissələrinin adları daxildir [73, 105]. Ümumiyyətlə, ingilis dilində adyektivləş-

mə nəticəsində yaranan ismi birləşmələrin komponentləri arasında müəyyən semantik əlaqələr olur. Bunlara aşağıdakı qrupları aid etmək olar:

1. Vaxt əlaqələri: *evening paper (axşam qəzeti)*;
2. Məkan əlaqələri: *top floor (yuxarı mərtəbə)*;
3. Əşya və onun hazırlandığı material arasındakı münasibətlər: *brick house (kərpic ev)*;
4. Fəaliyyət və onun icraçısı arasındakı əlaqə: *student failures (tələbə kəsrləri)*.

Digər dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də adyektivləşmə zamanı yeni nitq hissəsinə keçən söz, həmin nitq hissəsinə məxsus bəzi xüsusiyyətlər qazanır. Bu zaman isim cəm şəkilçisi qəbul etmir. Elə hallara da rast gəlmək olur ki, adyektivləşən isim sifət kimi müqayisə və ya üstünlük dərəcəsi şəkilçisini qəbul edir. Məsələn, *the bottomest end of the scale (miqyasın ən aşağı göstəricisi)*. Burada sifətləşən isim üstünlük dərəcəsinədir. Eləcə də belə sözlər sifətlər kimi zərflərlə işləyə bilər. Məsələn, *a purely family gathering (təmiz ailə yığıncağı)*.

Müasir ingilis dilinə isimlərin adyektivləşməsi nəticəsində dilin lüğət tərkibinə daxil olan neologizmlərə rast gəlmək olar. Məsələn:

“*Soul – zəncilərə məxsus, zənci ruhunda, zənci mədəniyyəti*

Coffee-table- ətraflı təsvir edilmiş, böyük formatda

Look-ahead- komputerə məxsus başa düşmək və müxtəlif imkanları, addımları nəzərə almaq imkanlarına malik olan

No-growth- sahə, əhali, iqtisadiyyatın böyüməsinin qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulan

Redbrick –daha yeni təhsil müəssisəsi ilə əlaqəsi olan

Cloth-cap-fəhlə sinfinə aid olan

Mixed-media-müxtəlif informasiya vasitələrindən istifadə edən” [69, 106].

Misallardan da görmək olur ki, müasir ingilis dilində söz birləşməsi kimi müxtəlif morfoloji struktura malik isimlər də adyektivləşə bilər.

Flektiv və aqlütinativ dillərdən fərqli olaraq kök dillərdən olan çin dilində adyektivləşmə hadisəsi çox az yayılmışdır. Bu da həmin dildə müvəqqəti, yəni kontekstual xarakter daşıyır. V.İ.Qorelov konversiya deyil, sintaktik transpozisiya adlandırdığı adyektivləşmə haqqında belə deyir: “Bu halda isim mənbə leksik vahid kimi çıxış edərək, sintaktik pozisiyanın dəyişilməsi nəticəsində, başqa sözlər əhatəsinə daxil olub, sifət funksiyasını yerinə yetirir” [84, 94].

Müəllifin verdiyi nümunələr dilimizə *taxta stol, dəmir qutu, gigiyena vərdişləri* kimi tərcümə edilir ki, burada da ilk isimlər təyin funksiyasında çıxış edərək sifətləşmişlər.

Dilçilərdən A.A.Zvonov çin dilində isimlərin nisbi sifətlərə və sifətlərlə ifadə olunmuş xəbərə keçdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, çin dilinin normalarına görə isimlər sadə asılılıq vasitəsilə başqa bir ismi müəyyən edə bilir. İsimlərin önündə işlənən həmin isimlər sifət, qeyri-hallarda isə onlar isimdirlər. Eləcə də bu kök dildə *мунгоу* “izomorfizm” → *мунгоу* “izomorf”, *даньчуньмунгоу* “homomorfizm” → *даньчуньмунгоу* “homomorf” kimi adyektivləşən cütlüklər isimlərdən yaranır. Bu sözlər cümlədə xəbər kimi çıxış etdiklərindən, sifət kimi qəbul edilməlidir. Çünki çin dilində isimlər, yalnız bəzi hallar istisna olmaqla, bağlayıcı feillər olmadan xəbəri ifadə edə bilmir [102, 128].

Başqa dil qrupuna daxil olan inkorporlaşan dillərdə bu hadisəyə rast gəlmək olmur. Çünki bu dillərdə sifətlər yalnız müəyyən affikslərin köməyi ilə yaranır. Bu dillərdən koryak, çukot, yukaqır və s. dillərdə sifətlər əsasən müəyyən şəkilçilərin köməyi ilə yaranır [99, 145].

Göründüyü kimi, adyektivləşmə aqlütinativ, flektiv və kök dillərdə müşahidə olunur. Aqlütinativ dillərdə daha çox isim və əvəzliliklərin, flektiv dillərdə isim, feili sifətlərin, kök dillərdə isə isimlərin adyektivləşməsi başlıca yer tutur. Fikrimizcə, ümumiyyətlə, adyektivləşmə dildə müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərin sifət semantikasını əldə etməklə, ona məxsus olan sintaktik mövqedə çıxış etməsidir.

3.3. Verballaşma (Feilləşmə)

Verballaşma latınca “verbum” sözündən yaranıb, mənası feil deməkdir. Konversiyanın bu struktur semantik növü əsasən german dilçiliyinə xas bir hadisədir. Bu zaman müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlər feil sırasına keçərək, ona məxsus qrammatik kateqoriyaları qəbul edir.

Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələrində keçid hadisəsindən bəhs olunarkən bu terminə yalnız akademik A.Axundovun əsərlərində müəyyən qədər rast gəlmək olur: “*Bu evdən köç! Bu meyvədən dad!* cümlələrində *köç* və *dad* isimləri sintaktik cəhətdən feilləşmişdir. “*Sevinc də dadırıq, qəm də yeyirik. Ötən aya, ilə acımırıq biz*” (C.Novruz) misralarında isə morfoloji-sintaktik cəhətdən verballaşma baş vermişdir” [11, 161].

Yuxarıdakı misalda akademik A.Axundovun verdiyi *acı* sözü haqqında dilçilərdən E.R.Tenişev yazır: “Qırğız, kumik, noqay, türk, Azərbaycan, özbək və digər türk dillərində *acı* sözünün (müxtəlif fonetik variantlarında) *acı (dad), aci (iztirab), aci söz, kinayəli söz, tünd, qəliz, qəzəb, qeyz, hirs* mənaları var. Amma bu sözün mənbə mənası “*acılıq, aci təm*” dir. Sonra bu isim *acı* mənasını verən sifətə konversiya etmiş və bu sifət sonradan *dərd, aci* kimi məcazi məna qazanaraq yenidən substantivləşmişdir” [163,159]. Misallardan da gördüyümüz kimi, *acı* sözü isim→sifət→isim→feil istiqamətində konversiyaya uğrayaraq, ən sonda verballaşmaya məruz qalmışdır.

J.M.Quzeyev türk dillərində konversiya haqqında danışarkən yalnız ikiüzlü konversiya modellərindən sifət→feil istiqamətində verballaşmanı qeyd edir və belə verballaşmaya misal olaraq bu nümunələri göstərir: “Qazax dilində “*жабык (bağlı) → жабык (ruhdan düşmək, məyus olmaq)*, qırğız dilində “*кыызматташ (kiminləsə işləyən)→ кыызматташ (kiminləsə birlikdə işləmək)* və s.” [90, 81]. Tədqiqatlar göstərir ki, həm Azərbaycan dilində, həm də digər türk dillərində verballaşma hadisəsi çox geniş yayılmamışdır.

Azərbaycan dilinin feilləri həm leksik tərkibinin, həm də qrammatik kateqoriyalarının zənginliyi etibarilə başqa nitq hissələri içərisində xüsusi yer tutur. Əsrlər boyu müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalan Azərbaycan dili daha çox feillər vasitəsilə öz milli orijinallığını mühafizə edə bilmişdir [32, 118]. Bu fikri biz nəinki ana dilimizdəki feillərə, eləcə də digər türk dillərindəki feillərə aid edə bilərik.

Flektiv dillərdən olan rus dilində verballaşmaya rast gəlinmir. Amma belə dil qrupuna daxil olan ingilis və alman dillərində konversiyanın bu struktur-semantik növü geniş tətbiq olunur.

İngilis dilində əsasən isimlər verballaşmaya məruz qalır. T.I.Arbekovanın fikrincə, müasir ingilis dilində isimlərin verballaşması konversiyanın daha geniş yayılmış bir növüdür. Verballaşmaya tez-tez sadə isimlər məruz qalır. Demək olur ki, bu dildə bütün belə strukturlu isimlərə feillər uyğun gəlir [58, 45].

İsimlərin verballaşması hadisəsinin yaranma tarixi haqqında dilçilərdən P.M.Karaşuk qeyd edir ki, qədim ingilis dilində tərkibindəki sait səslərin əvəzlənməsi nəticəsində güclü feillərdən yaranmış isimlərlə yanaşı (*wyrcaan-weorc*, *fæman-fam*), isimlərdən yaranmış zəif feillər də (*lufu-lufian*, *fyr-fyrian*) mövcud idi. Dilin inkişafı prosesində belə fərqli söz cütlükləri öz fərqlərini itirərək, formaca fleksiyanın itməsi nəticəsində omonimlərə çevrilən söz cütlükləri ilə üst-üstə düşdü. Daha sonralar bu böyük ingilis yazıçısı Şekspirin əsərlərində “müəyyən subyekt üçün səciyyəvi olan işi həyata keçirmək” mənasında olan feillərin yaranmasına gətirib çıxardı. Məsələn, *to bird*, *to calf*, *to dog*, *to mouse*, *to shark*, *to Kate* və s. [109, 192-193].

V.D.Arağın tərəfindən bu belə izah olunur: “XIII əsrdə ingilis dilində infinitivin düzəldilməsi üçün əsas morfoloji göstəricilər *-en* və *-n* şəkilçiləri idi. Artıq XIV-XV əsrlərdə bu şəkilçilər yox olduqdan sonra, feillərin yaradılmasında heç bir morfoloji göstəricidən istifadə olunmadı. Bunun nəticəsində ingilis dilində isimlərdən müəyyən feillər yaranmağa başladı.

Məsələn, *man (insan)→to man (komplektivləşdirmək, tamamlamaq), eye (göz)→to eye (baxmaq, nəzərdən keçirmək)*” [56, 48]. Göründüyü kimi, ingilis dilində artıq XIV-XV əsrlərdə infinitiv suffiksinin itməsi ilə isim və sifətlərdən feillərin yaranması davam etdi. Ancaq bu zaman feillərin yaradılmasında morfoloji göstəricilərdən istifadə olunmurdu. Ümumiyyətlə, müasir ingilis dilində konversiya vasitəsilə müxtəlif semantik qruplu isimlərdən feillər yaranır. Bunun nəticəsi olaraq yaranan feillər də müxtəlif mənaya malik olurlar. O feilləri belə səciyyələndirmək olar:

1. Feillər konversiya nəticəsində yarandığı ismin ifadə etdiyi canlıya xarakterik olan fəaliyyəti bildirir: *to wolf (canavar kimi acgözlüklə yemək), to shepherd (çobanlıq etmək)*;

2. Feillər mənbə isim vasitəsilə ifadə olunan predmetə məxsus hərəkəti göstərir: *to finger (barmaqla toxunmaq), to hammer (çəkiqlə vurmaq), to knife (bıçaqla yaralamaq)*;

3. Müxtəlif zaman mənalarını verən isimlərdən yaranan feillər mənbə isim tərəfindən ifadə olunmuş vaxt ərzində haradasa olmaq mənasını verir: *to winter (qışı keçirmək), to week-end (həftə sonunu keçirmək)*;

4. Feillər mənbə isim tərəfindən ifadə olunmuş yerdə müəyyən fəaliyyətin həyata keçirilməsini göstərir: *to park (avtomobili dayanacağına qoymaq), to corner (küncə qısamaq), to bottle (şüşəyə yerləşdirmək)* və s.;

5. Feillər obyekt mənasını verən isimlərdən yaranırsa, həmin obyektlərin əldə edilməsi, qazanılması, eləcə də onlardan məhrum etmə mənasını verir: *to fish (balıq tutmaq), to dust (tozunu almaq), to paper (divar kağızını yapışdırmaq)*.

S.F.Xoxlovanın fikrincə, isimlərdən yaranmış və həmin isimlərə xas fəaliyyəti həyata keçirmək mənasını verən feillərin təhlili göstərir ki, onların düzəldilməsi üçün əsas vasitə konversiyadır. Dilçi konversiya vasitəsilə yaranmış və bu mənayı verən feillərin leksikanın neytral və ya danışıq qatına aid olduğunun, sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə isimlərdən yaranmış feillərin isə xüsusi leksikaya aid olması fikrinin

tərəfdarı idi. Onları köhnəlmiş kimi xarakterizə edir [171, 128]. Doğrudan da, ingilis dilində verballaşma nəticəsində yaranan feillərdən daha çox danışıq nitqində istifadə olunur. Eləcə də bu dildə isimlər verballaşarkən yaranan feillər çoxmənalı olur. Bu da mənbə ismin çoxmənalılığı ilə bağlıdır. Məsələn, *stone*→*to stone*. Bu isim ana dilimizə “*daş*” kimi tərcümə olunursa, törəmə feil *daşlamaq*; *material* mənasında *daş* mənasını verirsə, törəmə feil *daşdan üz çəkmək*, mənbə isim *çərdək* mənasını verirsə, törəmə feil *çərdəyini çıxarmaq* mənasını verir. Həmçinin adların verballaşması söz birləşmələrindən fərqli olaraq fikrin daha yığcam, lakonik ifadəsinə kömək edir. Məsələn, *the ship got a breech* (*gəmi deşildi*) əvəzinə *the ship holed* demək olar. Yəni burada mürəkkəb feil ilə ifadə olunan xəbər, eyni mənanı verən sadə feillə ifadə edilib.

E.N.Bortniçuk, İ.V.Vasilyenko, L.P.Pastuşenko müasir ingilis dilində sifət, zərf və nidaların da verballaşmasını qeyd edirlər [69, 102]. L.Soudek isə bu sıraya sözlünləri də əlavə edir [186, 135]. Aşağıdakı nümunələr bu nitq hissələrinin də verballaşmasını sübut edir:

Bitter(*acı*)→*to bitter*(*acı etmək*)(*sifət*→*feil*)[6-60];

Open (*açıq*) → *to open* (*açmaq*) (*sifət*→*feil*)[5-1028];

Blind (*kor*) →*to blind* (*kor etmək*) (*sifət*→*feil*)[5-143];

Big (*böyük*) →*to big* (*böyütmək*) (*sifət*→*feil*)[5-129];

Further (*sonra, daha sonra*) →*to further* (*kömək etmək, yardım göstərmək*) (*zərf*→*feil*)[6-252];

Hurrah (*ura*) →*to hurrah* (*ura demək*)(*nida*→*feil*)-[6-301];

Into (*içinə*)→*to into* (*daxil etmək*)(*sözünü*→*feil*)[6-327].

Müasir alman dilində verballaşma haqqında bəhs edərkən, M.D.Stepanova bu dildə isim və sifətlərin feil sırasına keçidini söyləyir. Onun fikrincə, bu proses alman dilində mürəkkəb semantik bir prosesdir ki, nəticəsində feil sırasına keçmiş sözlər feilə məxsus qrammatik kateqoriyaları qəbul edərkən, feili xəbər funksiyasını daşıyır, məsələn, *das gras grunt-*

das Gras ist grün; die Äpfel reifen – die Äpfel werden reif [164, 283].

Göründüyü kimi, isimlər verballaşmadan öncə də xəbər funksiyasını daşıya bilər. Amma bu zaman belə isimlər yalnız isim xəbər ola bilər. Alman dilində sifətlər verballaşarkən bir sıra belə feillərdə metaforik və metonomik olaraq yenidən mənalandırma baş verir: *stärk* → *stärken* (*gücləndirmək*) [164, 284].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, kök dillərdə də verballaşma hadisəsi çox da geniş yayılmamışdır. Çin dilində isimlərin verballaşması dilçilər tərəfindən morfoloji transpozisiya adlandırılır. Bu zaman yeni yaranan feil şəkilçilər vasitəsilə zaman və modal formalarını yaradır, həmçinin tamamlıq qəbul edir [86, 54].

İnkorporlaşan dillərdə isə bu hadisəyə çox az-az rast gəlinir. Yuxarı, çukot dillərində əksər feillər şəkilçilərin köməylə yaranır [116, 118]; [155, 210].

Beləliklə, verballaşma dilin leksik-semantik və morfoloji-sintaktik səviyyəsində yer alan sözdüzəltmə üsulu olaraq daha çox flektiv dillərdə yer almışdır.

3.4. Adverbiallaşma (Zərfləşmə)

Adverbiallaşma termini latınca “adverbials” sözündən götürülmüş, zərf məna xüsusiyyətinin olması anlamını bildirir [17, 58]. Dilçilikdə adverbiallaşma hər hansı bir nitq hissəsinin zərfə keçməsidir. Nitq hissələrinin semantik dəyişməsi, funksional yerləşməsi və mətni situasiya vəhdətindən asılı olaraq formal cəhətdən bir-birindən fərqlənən müxtəlif sözlər adverbiallaşa bilər [5, 36].

Məlum olduğu kimi, zərf hərəkətə aid əlaməti, keyfiyyəti, bəzən də əlamətin əlamətini göstərir. B.Xəlilovun fikrincə, zərf bir nitq hissəsi kimi qrammatika kitablarına nisbətən sonralar daxil olmuşdur. Buna görə də, bu nitq hissələrinə məxsus sözlərin bir qisminin isim, bir qisminin sifət, bir qisminin isə say olduğu göstərilir. Məhz buna görə, də ədəbi dilimizdəki zərflər

isim-zərf, sifət-zərf, say-zərf ortaqlı xüsusiyyətinə malikdir [33, 280]. F.Zeynalov, Y.Seyidov belə ortaq sözləri yalnız bir nitq hissəsinə aid etdikləri halda, M.Hüseynzadə, B.Xəlilov isə onları müxtəlif nitq hissələrinə aid edir.

Bu barədə M.Hüseynzadə qeyd edir: “Bütün nitq hissələrində olduğu kimi, zərfin də başqa nitq hissələri ilə şəkilçi eyniliyi var. Tərzi-hərəkət zərflərinin bir qismi şəkilçə sifətlərlə (sifət-zərf), kəmiyyət zərflərinin bir qismi saylarla (say-zərf) ortaqdır. Bunları bir-birindən ayırmaq üçün cümlədəki yerini, daşdığı vəzifəsini, əşyaya və ya hərəkətə, hadisəyə aid olmasını nəzərə almaq lazımdır. Sifət əşyaya, zərf isə hərəkətə(feilə), əlamətə (sifətə və ya zərfə) aid olur” [32, 200].

Fikrimizcə, belə sözlər müvəqqəti olaraq, müəyyən situasiyalarda işlənərək cümlə üzvü kimi zərflik funksiyasında işlənərək müvəqqəti zərflə xüsusiyyətlər kəsb edirlər. Müasir Azərbaycan dilində isim, sifət, say və əvəzliliklərin adverbiallaşmasına rast gəlinir. Dilimizdə ən çox əksər türk dillərində olduğu kimi, *axşam*, *səhər*, *gecə* və s. tipli isimlər zərfə konversiya edirlər. Əlbəttə, cümlədə onların hansı nitq hissələrinə aid edilməsini sözlərin hansı qrammatik kateqoriyaya aidliyi ilə müəyyən etmək olar. Məsələn, *Gecə sirlidir*. cümləsində *gecə* sözü *nə?* sualına cavab verir, ad bildirir. Amma *Gecə hər yeri qatı duman bürüdü*. cümləsində isə, *gecə* sözü *nə vaxt?* sualına cavab verir. Azərbaycan dilində yerlik və çıxışlıq hal şəkilçilərini qəbul etmiş sözlərin konversiyaya aid edilib-edilməməsi dilçilikdə hələ həllini tam tapmamışdır. M.Hüseynzadə *yazda*, *ayda*, *ildə*, *payızda* kimi sözləri yerlik halda olan zaman zərfləri və ya zaman zərfliyi adlandırır [32, 54].

Amma yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş isimləri konvesiyanın məhsulu hesab etmək düzgün olmazdı. Çünki onların qəbul etdikləri şəkilçilər ismə məxsus hal kateqoriyasını əks etdirir. Yəni onlar hər halda ismin hal şəkilçiləridir. Sadəcə bu zaman isimlər müvəqqəti zərflik funksiyasında işlənir.

Azərbaycan dilində sifətlərin adverbiallaşması zamanı onların yalnız cümlə üzvü kimi zərflik funksiyası daşmasınının

tərəfdarı olan F. Zeynalov qeyd edir: “Bir sıra keyfiyyət sifətləri feil qarşısında işləndikdə öz əlamət və xüsusiyyətlərini itirməyərək yenə də sifət olaraq qalır. Məsələn, *yaxşı, pis, gözəl* və s. bu kimi sifətlər istər əşya qarşısında, istərsə də feillər qarşısında onların təyini kimi çıxış etdikdə hər iki halda da sifətdən başqa bir şey deyildir. Bəzən Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında “*gözəl hava*” dedikdə *gözəl* sözü sifət, “*gözəl oxuyur*” dedikdə isə *gözəl* sözü zərf hesab olunur” [52, 122].

Əsas nitq hissələrindən zərfə konversiya edən saylara *az, çox, xeyli* kimi qeyri müəyyən miqdar saylarını misal gətirmək olar. Məsələn, *O, əhvalata çox güldü*.

Qeyri-müəyyən *çox, xeyli, az* sayları sifətlərlə ifadə olunan təyinlərdən əvvəl gəldikdə adverbiallaşır və əlamətin dərəcəsini bildirərək təyinlikdən çıxır: *çox gözəl quş, çox şirin meyvə, xeyli aralı kənd* və s. [30, 61].

B.Xəlilov əvəzliliklərin adverbiallaşması haqqında yazır: “Dilimizdə *onda* zərfi vardır ki, bu zərf *o vaxt, o zaman* mənasını verir. *Onda* zərfi III şəxsin *o* şəxs əvəzliyinin yerlik halda işlənməsilə yaranmış *onda* sözü ilə omonimləşir. Müqayisə edək: Gərək ki, *onda (o vaxt)* siqaret çəkmirdik. – *Onda* həmin kitab var. *Onda (o vaxt)* Əhəd kiçik qardaşının üzünə baxdı, Sanki onun da fikrini eşitmək istəyirdi.- *Onda* maraqlı söhbətlər çoxdur” [34, 281].

Digər türk dillərində də adverbiallaşma çox geniş yayılmışdır. E.R.Tenişevin fikrincə, müasir türk dillərində zərf özlüyündə hərəkətin əlamətini və ya əlamətin əlaməti semantikasını təqdim edir. Aşağıdakılar nəticəsində bu nitq hissəsi yeni vahidlər hesabına müntəzəm olaraq zənginləşir:

a) isimlərin hal formalarının və feili bağlamaların izolyasiyası nəticəsində;

b) məhsuldar modellərlə dolu sözdüzəltmə əsasında;

c) kalka və ya başqa dillərdən alınma sözlər nəticəsində [163, 254].

Ümumiyyətlə türk dillərində N.A.Baskakov və A.N.Kononov tərəfindən morfoloji-sintaktik üsulla sözdüzəltmə adlandırılan

adverbiallaşma hadisəsi türkologiyada öz əksini B.O.Oruzbayeva, F.A.Qəniyev, L.A.Pokrovskaya, N.P.Direnkov, A.A.Qulamov və s. kimi dilçilərin əsərlərində tapmışdır [80, 71]. Həm Azərbaycan, həm də ki, türk dilində çoxlu sayda sifətlərin adverbiallaşmasına aid nümunələrə rast gəlmək olar. Məsələn, ana dilimizdə *məxfi (sif, zərf)*[2-327], *məsud(sif, zərf)* [2-353], *məxsus(sif, zərf)* [2-328] və s, türk dilində, *aç (sif, zərf)* [4-20], *boş(sif, zərf)*[4-301], *geç (sif, zərf)*[4-735] və s. nümunələrini misal gətirmək olar.

Türkologiyada, Azərbaycan dilində olduğu kimi, adverbiallaşma zamanı əsas mübahisə doğuran məsələ hal şəkilçiləri qəbul etmiş sözlərin adverbiallaşmasının konversiyaya aid edilib-edilməməsidir. F.A.Qəniyevin fikrincə, əgər konversiya nəticəsində yaranan, tərkibində hal şəkilçisi olan zərflərdə, onların yarandığı mənbə sözlər hallanan nitq hissələrinə aiddirsə, onda belə zərfləri hallanan nitq hissələrinin adverbiallaşmasının məhsulu hesab etmək düzgündür. Belə sözdüzəltmə növü şəkilçili deyil, leksik-qrammatik üsuldur ki, bu zaman da söz və ya söz formaları bir nitq hissəsindən başqasına keçir. Amma yeni yaranmış hal şəkilçili zərflər hallanmayan nitq hissələrindən yaranırsa, onda bu şəkilçi vasitəsilə sözdüzəltməyə aid olunmalıdır [80, 75].

F.A.Qəniyevin adverbiallaşmaya aid etdiyi birinci halı morfoloji-sintaktik üsul adlandırmaq düzgün olardı. İkinci hal isə affiksasiyaya aid olub sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlərin yaranmasıdır.

A.A.Qulamov özbək dilində çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş *birdən (birdən, qəflətən)*, *chından (həqiqətən)* sözlərinin yalnız tarixən çıxışlıq hala aid edilməsinin tərəfdarı idi [91, 10].

Türk dilçiliyində hal şəkilçili sözlərin adverbiallaşmasının konversiyaya aid edilməməsinə də rast gəlinir. Məsələn, dilçilərdən A.A.Yuldaşev başqırd dilində adverbiallaşmanı məhsuldar sözdüzəltmə vasitəsi hesab edərək, onun bu dildə iki üsulla həyata keçməsinə qeyd edir:

“ 1) konversiya vasitəsilə

2) başqa nitq hissələrinə məxsus qrammatik formaların təcrid edilməsi və leksikallaşması yolu ilə. Başqırd dilində 70-ə yaxın leksik-qrammatik omonim var. Bunlara *алыс(uzaq)*, *анһам(asan)*, *һурәк(az)*, *якшы(yaxşı)* və s. aid etmək olar. Onlar kontekstdən asılı olaraq öz formalarını dəyişmədən həm sifət, həm də zərf kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu sözlər müntəzəm olaraq həm sifət, həm də zərf kimi çıxış edərək verilmiş nitq hissələri arasında aralıq mövqe tutur” [87, 205]. A.A.Yuldaşev hal şəkilçili sözlərin adverbiallaşmasını konversiyaya aid etmir. O, başqa nitq hissələrinə məxsus qrammatik formaların təcrid edilməsi və leksikallaşması haqqında yazır: “Qrammatik formaların leksikallaşması proses kimi tarixi leksikologiyanın obyektı, onun nəticələri isə lüğətin əmlakıdır. Qrammatiklərdən fərqli olaraq leksikoqraflar öz praktik işlərində bu real faktdan çıxış edirlər. Əks halda onların lüğətləri “adverbial hallar”, “feili zərflər”lə dolu olardı” [177, 73].

Buradan göründüyü kimi, bu halda belə sözləri yenə də isim və ya feil hesab etmir. O, A.A.Qulamov kimi hal şəkilçiləri qəbul etmiş və sintaktik valentlikərini itirən bir qrup isimləri zərf hesab edir. A.A.Yuldaşev belə sözlərdə hal formalarının mövcudluğunu nəinki müasir mahiyyətinə görə, həm də mənşəyinə görə imkansız hesab edir [177, 66]. Yəni, hər iki dilçinin fikrincə, bu zaman zərfə keçid baş verir. Amma sadəcə olaraq tarixən belə hal şəkilçiləri sözdüzəltmə elementi kimi çıxış edir.

Türk dillərində sifətlərin də zərfə keçidi halları müşahidə olunur. Məsələn, türkmən dilində, *депpee(tez,sürətli)* → *депpee (sürətlə)* (leksik-semantik konversiya), noqay dilində *ювык (yaxın)* → *ювыкда (yaxın)*, *узак (uzaq)* → *узакка (uzun vaxta,uzun müddətə)* (morfoloji-sintaktik konversiya), tatar dilində *якты (işıqlı)* → *якты (parlaq)*, *суык (soyuq)* → *суык (soyuq)* (leksik-semantik konversiya) və s. [163, 250].

Feil formalarının, daha dəqiq desək, feili bağlamaların zərfə keçidi həm Azərbaycan, həm də digər türk dillərində geniş araşdırılmışdır. İ.Əhmədov Azərbaycan dilində feili bağlamala-

rın zərfə doğru inkişafını mahiyyətə mürəkkəb, çoxsəciyyəli bir proses hesab edirdi. O, zərfləşən feili bağlamaların idarəetmə qabiliyyətinin tam itdiyini, bunun nəticəsində prosesual zərflərin yarandığını qeyd edir. Məsələn, *qaçaraq*, *çaparaq*, *dedikə* və s. [25, 12]. Eləcə də türk dillərindən özbək dilində *индамасдан* (*susaraq*), *шошмасдан* (*tələsmədən*), yakut dilində *кыыһыран* (*hirsli*), *мөккүһэ* (*dalaşaraq*), noqay dilində *яһбылын* (*səhvən*), *билместен* (*bilmədən*) və s. feili bağlamalardan zərf sırasına keçən sözlərdir [163, 97].

Flektiv dillərdə konversiyanın bu struktur-semantik növünə türk dillərində və eləcə də onların sırasına daxil olan Azərbaycan dilində çox rast gəlinir. V.K.Radzixovskaya müasir rus dilində zərflə belə xarakterizə edir: “Zərf morfoloji-sintaktik yolla formalaşan, müqayisə dərəcələrinə malik olan, cümlədə zərflik funksiyasını daşımaq üçün sintaktik asılılıq vasitəsilə başqa sözlərlə əlaqə yaradan xüsusi növ söz qruplarıdır” [146, 66].

Ümumiyyətlə, hal və ya sözönülü-hal formalı isimlərin zərfə keçidi rus dilində geniş vüsət almışdır. Bu zaman bəzi türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində rast gəlinən söz formalarının keçidi halını müşahidə edirik. Əksər rus dilçiləri kimi N.M.Şanski və E.S.Xmelyovskaya tərəfindən də morfoloji-sintaktik sözdüzəltməyə aid edilən adverbiallaşma, bu üsulun qrammatik formanın leksikallaşması növü kimi xarakterizə edilir. Yəni, leksikallaşma zamanı törəmə söz əvvəlki nitq hissəsinə məxsus bütün qrammatik xüsusiyyətlərini itirərək yeni nitq hissəsinə keçir. Ümumiyyətlə, müasir rus ədəbi dilində ən çox təsirlik, yiyəlik halda olan, *в*, *на*, *с*, *без*, *до* kimi sözönüləri ilə işlənən isimlərin zərfə keçidi baş verir. Məsələn, təsirlik halında *вбок* (*yan*), *волю* (*istədiyi qədər*, *bol-bol*), *на беду* (*bədbəxtcəsinə*), yiyəlik halında *без ума* (*dəlicəsinə*), *до невероятности* (*inanılmaz*) və s. Rus dilində nəinki isim, eləcə də sifətlərin zərfə konversiyası hadisəsi rast gəlinir. Əksər dillərdə olduğu kimi, bu flektiv dildə də bəzi keyfiyyət və

kəmiyyət zərflərinin müqayisə dərəcəsinə malik olması zərfi sifətlərlə yaxınlaşdırır.

S.O.Karçevski bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki, rus dilində müqayisə dərəcəsinin ən xarakterik cəhəti, həm sifət, həm də ki zərflərdə onun *-ee/-e* olmasıdır. Qrammatikada onun hansı nitq hissəsinə aid edilməsi kimi ən çox müzakirə edilən məsələyə yalnız bir cavab ola bilər. Bu həm sifət, həm də ki, zərfə aid edilən hibrid formadır [110, 111]. Bu dildə istənilən qədər sözlü, müxtəlif hal şəkilçisi qəbul etmiş sifətlərə rast gəlmək olar. Məsələn, *справа (sağdan, sağ tərəfindən)*, *заново (yenidən)*, *вскоре (tezliklə)*, *кор-коранə (kor-koranə)* və s. M.İ.Trofimov bu halda zərfləri sifətlərdən yaranmış keyfiyyət adından ibarət sözlü birləşmələr və ya bu sözlü sifət+isim birləşməsi ilə sinonim olduğunu söyləyir [168, 96].

Doğrudan da, bu belədir. Məsələn, *добра (ağaranadək)* - *до белизны - до белого цвета*. A.M.Peşkovski rus dilində rast gəlinən müxtəlif hal şəkilçili isimlərin zərf kimi işlənmələri haqqında yazır: “Belə sözlərdə zərf kimi təcrid edilmiş hal sonluğu əsl hal sonluğundan ya vurğu, ya əlaqədən doğan mənasına görə fərqlənir” [141, 144].

Gördüyümüz kimi, müasir rus dilində morfoloji-sintaktik üsul adlandırılan adverbiallaşmaya ən çox sözlü isim və sifətlər məruz qalır ki, bu zaman həmin nitq hissələrində sonluqlar zərfə məxsus suffiks, sözlüləri isə ön şəkilçisi olmaq statusunu qazanır. Eləcə də, törəmə zərflər öz vurğularıyla fərqlənir.

İngilis dilində adverbiallaşma hadisəsi substantivləşmə, adyektivləşmə, verballaşmayla müqayisədə çox az rast gəlinir. Konversiyanın struktur-semantik növü kimi adverbiallaşma hadisəsi dilçilərdən yalnız P.M.Karaşuk, E.N.Bortniçuk, İ.V.Vasilenko, L.P. Pastuşenko, M.P.İvaşkinin əsərlərində öz əksini tapıb. Bu dilçilər ingilis dilində onun sifət→zərf, sözlü→zərf, feil→zərf istiqamətində reallaşdığını göstərirlər. Məsələn, ingilis dilində *dear(baha)* sifəti zərfə keçmişdir. Eləcə də bu dildə ən çox *on, in, around* sözlüləri daha isimlərlə

işlənməyib, yer zərfliyi funksiyası daşıyaraq zərfin sırasına daxil olur. Məsələn, *There were a lot flowers around.* (*Ətrafda çoxlu gül var idi.*)

İngilis dilində adverbiallaşma hadisəsi az-az rast gəlinə bilər, flektiv dil olan alman dilində bu hadisə geniş yayılmışdır. Belə ki, araşdırmalar göstərir ki, başqa nitq hissələrinin, xüsusilə sifət, feili sifət, isimlərin zərfə keçidi alman dilinin inkişafının təqdim dövrlərindən indiyə kimi ən məhsuldar sözdüzəltmə vasitəsi sayılır [164, 333].

Qrammatik planda sifətin bu dildə zərfə keçidi aqlütinativ dillərdə olduğu kimi əvvəlki qrammatik kateqoriyaların itməsi və sintaktik funksiyaların dəyişməsi ilə müşayiət olunur. M.D.Stepanovanın fikrincə, alman dilində bir sıra zərflər vardır ki, eyni cür səslənən sifətlərdən semantik olaraq ayrılmışlar: *bloß, gleich, eben, gerade* və s. [164, 334].

Kök dillərdən olan çin dilində adverbiallaşma hadisəsi dillərin əsərlərində müxtəlif cür təsvir olunur. V.İ.Qorelovun fikrincə, yalnız sifət→zərf istiqamətində baş verən çevrilmə hadisəsi funksional-semantik xüsusiyyətləri əks etdirir və özlüyündə sintaktik transpozisiyanın “daxili mexanizmi”dir [84, 95].

Amma A.A. Zvonovun qeyd etdiyi kimi sifət→zərf növlü konversiya, çin dilində olan sifətin feili təyin etməsi qabiliyyətini törədir. Bununla da feildən qabaqda işlənən sifətə zərf kimi baxılır [102, 129].

Maraqlısı odur ki, tədqiqatçı çin dilində modal feil→modal zərf istiqamətində baş verən adverbiallaşma modelini mümkün sayaraq, onun iki halda reallaşdığını önə çəkir: “a) təsirli feillə ifadə olunan xəbərlə və vasitəli təamamlığın olmadığı cümlələrdə (faktiki olaraq məchul konstruksiyanın olduğu halda) b) şəxsiz cümlələrdə [102, 131]. Onun fikrincə, digər hallarda bu konversiya halına aid olan söz, modal feil kimi tərcümə edilir.

Məşhur çin alimi V.Lyao-İ-nin fikrincə, bu dildə bəzi sifətlər, məsələn *мань* (*yavaş*), *мань* *узоу* (*yavaş getmək*) birləşməsində, *зао* (*hündür*), *зао* *фөй* (*yüksəkdən uçmaq*) birləşməsində, *үзун* (*sakit*), *үзун* *үзо* (*sakit oturmaq*) birləşməsində əksər qram-

matiklər tərəfindən zərf kimi xarakterizə edilsələr də, əslində olaraq onlar sifət olaraq qalır [71, 51].

Nəticə olaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, kök dillərdə yer alan adverbiallaşma hadisəsi ən çox sifət→zərf istiqamətində yer alaraq, leksik-semantik səciyyə daşıyır.

İnkorporlaşan dillərdə də konversiyanın struktur-semantik növü olan adverbiallaşma hadisəsi kök dillərdə olduğu kimi çox geniş yayılmamışdır. İnkorporlaşan struktura malik yuxarı dilində baş verən adverbiallaşma hadisəsi, E.F.Kreynoviç tərəfindən belə izah edilir: “Bu dildə keyfiyyət bildirən *пожол(çox)*, *т’амол(böyük)*, *л’укул(kiçik)* sözlər kəmiyyət bildirən zərflərə keçə bilirlər. Eləcə də, yuxarı dilində *тутə* (belə) müəyyən əvəzliyi tərz- hərəkət zərfliyinə keçə bilir. Məsələn, *тутə панрăнунк(belə sayıq olmaq)*” [116, 201-202] E.A.Kreynoviç bu inkorporlaşan dildə yer zərfliyini üç qrupa bölərək, birinci qrupa daxil olan yer zərflərinin natamam hallanmaya malik isimlərdən, ikinci qrupa daxil olan zərflərin dildə artıq işlənməyən, qeyri məhsuldar hal şəkilçilərindən, üçüncü qrupa daxil zərflərin isə müasir hal sonluqlu isimlərdən yarandığını qeyd edir [116, 210].

P.Y.Skorik inkorporlaşan dillərə aid edilən çukot dilində konversiya nəticəsində yaranan bəzi zərfləri affiksiz zərflər adlandıraraq, onların iki qrupa aid edir: “Bunlardan bir qismi, başqa nitq hissələrindən yaranan və onlarla bütün mənşə əlaqələrini kəsən zərflərdir. Digərləri isə ehtimal ki, dil əsasən şəkilçisiz qrammatik quruluşa malik olan vaxtda yaranan zərflər hesab oluna bilər. Ümumilikdə belə zərflərə bunları aid etmək olar: *чут(belə)*, *узьп(bu gün)*, *виин(hələ)*, *пэтлэ(tezliklə)*, *э’выч(tez-tez)*” [155, 322].

Belə nəticəyə gələ bilərik ki, konversiyanın struktur-semantik növü kimi adverbiallaşma hadisəsinə bütün dil qruplarında rast gəlinir. Amma iltisqi və flektiv dillərdə bu dil hadisəsi əsasən leksik-semantik və morfoloji-sintaktik səciyyə daşıyarsa, kök və inkorporlaşan dillərdə leksik-semantik növ özünü daha qabarıq göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, kök və

inkorporlaşan dillərdə adverbiallaşma hadisəsi, iltisacı və flektiv dillərdə olduğu kimi çox da işlənmişdir.

3.5. Pronominallaşma (Əvəzlilikləşmə)

Məlum olduğu kimi, əvəzlilik sintaktik vəzifəsinə və semantik-formal əlamətinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Əvəzliliklər hər yerdə ümumilik ifadə edərək, ad bildirən sözləri əvəz edir. Bəzən başqa nitq hissələrinə məxsus sözlər də əvəzlilik kimi işləyə bilər. Bu hadisə dilçilikdə pronominallaşma adlanır. Pronominallaşma termini latınca *pronominallaşma*-əvəzlilikdə, *nomina*- adlar sözündən yaranmışdır [17, 87].

Dildə başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin əvəzlilikləşməsi və ya pronominallaşmasına çox az-az rast gəlinir. Bu da konversiyanın bu struktur-semantik növünün digərləri ilə müqayisədə müvəqqəti, mətni xarakter daşıyaraq, digər növlərlə müqayisədə daha az işlənməsindən irəli gəlir.

C.Cəfərov Azərbaycan dilində əsasən *adam, şəxs, camaat, ellik, qardaş* isimlərinin, *başqa (başqası, başqaları), özgə, yuxarıdakı, digərləri, müvafiq, müxtəlif* və s. kimi sifətlərin, *birisi, ikisi, xeyli, çoxları, azı* kimi sayların, eləcə də bəzi feili sifətlərin pronominallaşmasını göstərir [17, 88-89]. Eləcə də, M.Hüseynzadə qeyri-müəyyən miqdar sayı olan *çox* sözünün əvəzlilikləşməsi haqqında yazır: “Çox sözünün yalnız özünəməxsus aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

a) cəm və mənsubiyyət şəkilçisi ilə kəmiyyət məzmunlu qeyri müəyyən əvəzlilik kimi işlənir. Məsələn, *Çoxları bu məsələ ətrafında düşünülmüş, lakin bir nəticəyə gələ bilməmişlər*.

b) mənsubiyyət şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən əvəzlilik kimi işlənir. Məsələn, *Çoxu hələ məsələ ilə tanış deyildir*. Bəzən danışmaq dilində *-u* mənsubiyyət şəkilçisindən sonra saitlə bitən sözlərə məxsus- *su* mənsubiyyət şəkilçisi də əlavə olunaraq işlənir: *Çoxusu bilir, çoxusu bilmir*” [32, 92].

Pronominallaşma zamanı diqqət çəkən ondan ibarətdir ki, bu zaman əvəzlilik sırasına daxil olan sözdə xüsusiləşmə özünü

bürüzə verir. Bu zaman belə sözlər qeyri-müəyyən obyekt və ya subyektə işarə edərək pronominallaşır. Məsələn, *Camaat elə bilir ki, o bütün ev işlərini bacarır*. Bu cümlədə *camaat* ismi əvəzlikləşərək *onlar* mənasında işlənir.

A.N.Kononov Azərbaycan dilində, eləcə də türk dilində yer alan pronominallaşma hadisəsinin leksik və morfoloji-semantik üsulla reallaşmasını qeyd edir. Onun fikrincə, leksik üsul zamanı *kişi, adam, insan, herif (insan)* isimləri əvəzlik semantikasını qazanır. Morfoloji-semantik üsul zamanı isə *-si* şəkilçisi *bir* sayına, nitq hissələri və isimlərə qoşularaq onun yeni qrammatik məna verir. Məsələn, *birisi, başkası, ötekisi, burası, şurası* və s. [113, 181-184]. Eləcə də, özbək dilində də konversiyanın bu struktur-semantik növünün, türk dilində olduğu kimi, leksik və morfoloji üsulla baş verdiyini göstərir. Bu iki dildə pronominallaşma zamanı yeganə fərq özünü morfoloji-semantik üsulda göstərir. A.N.Kononovun fikrincə, morfoloji-semantik üsul tərkibində *билан(илə)* qoşması və ya hal şəkilçiləri olan mənsubiyyət şəkilçili birləşmələrlə reallaşır: *бир-биригə, бир-биридан, бир-бири билан* və s. [114, 185].

J.M.Quzeyevin fikrincə, türk dillərində pronominallaşma aşağıdakı istiqamətdə baş verir:

Sifət→əvəzlik: kabardin-balqar dil, *сəy (sağlam, bütöv)* → *сəy (bütün)*, qırğız dil. *бютюн (bütöv, tam)* → *бютюн (bütün)*, isim→əvəzlik: kabardin-balqar dil, *киши (kişi, insan)* → *киши (kimsə)*, say→əvəzlik: kabardin-balqar dil, *биреулен (bir)* → *биреулен (kimsə, başqası)* [90, 82].

İ.A.Batmanovun fikrincə, əvəzlilərin bir sıra yarımşinifləri vardır ki, onlar ya isimlərə, ya sifətlərə, ya da ki, saylara çox oxşayır. Bu yarımşiniflərə bir başlıq altında baxılmalıdır, yoxsa onları yaxın olduqları nitq hissələrinə parçalamaq lazımdır? İ.A.Batmanov belə yarımşiniflərin dərkətmənin bütövlüyü üçün bir başlıq altında verilməsinin tərəfdarı idi. Amma o bu zaman belə nitq hissələrinin əvəzliklə oxşarlığının göstərilməyinin vacibliyini göstərir [66, 30].

Türk dillərində ayrı-ayrı nitq hissələrinin, eləcə də söz birləşmələrinin də pronominalaşmasına rast gəlinir. C.Cəfərov Azərbaycan dilində birləşmələrin pronominalaşmasının daha geniş yayıldığını qeyd edir və buna *bir adam, bir insan, bir şəxs, bir şey, və sairə, və qeyriləri, yuxarıda göstərilən, əvvəldə verilənlər, nə etdi, nə oldu* və s. kimi dil vahidlərini misal göstərir [17, 90].

Söz birləşmələrinin pronominalaşmasına aid nümunələrə Azərbaycan dili ilə yanaşı, türk dilində də geniş rast gəlinir. A.N.Kononov bu zaman söz birləşməsinin də ayrı-ayrı sözlər kimi əvəzlik semantikasi qazandığını göstərir. Bu söz birləşmələrinə bunlar aid edilir: *adamın birisi, herifin biri, adamın biri* və s. O, belə pronominalaşma hadisəsinin bu dildə əsasən folklorda yer aldığını göstərir: “*Nasrettin Hoca bir gün pazardan dalğın dalğın gezerken herifin biri qarşısına çıxıp sormuş...*” (*Nasrettin*) [113, 189].

Amma mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsilə sözlərin əvəzlik sırasına daxil edilməsinin sözdüzəltmə vasitəsi kimi xarakterizə etdiyimiz konversiya ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Yuxarıdakı nümunələrdəki hallar sadəcə olaraq morfoloji üsulla sözdüzəltmə vasitəsinə aiddir.

Flektiv dillərdən biri olan rus dilində baş verən pronominalaşma hadisəsi rus dilçilərindən V.V.Vinoqradov, Y.S.Stepanov, E.S.Xmelyovskaya və digərlərinin əsərlərində işıqlandırılır. V.V.Vinoqradov bununla əlaqədar qeyd edir ki, bəzi isim, sifət və saylar nitqin müəyyən şərtləri altında öz real leksik mənasını itirib, daha ümumi və mücərrəd məna qazana bilir. Əşyaları, onların əlamətlərini və kəmiyyət xarakteristikasını ifadə etməyi dayandıraraq, bu sözlər daha çox işarə mənası qazanır və funksiyasına görə əvəzlilərə yaxınlaşır. Rus dilində sifətlərdən *данный* (*bu, o haqqında söhbət edilən* mənasında), *известный, определенный* (*hansısa, hansısa biri* mənasında), *последный* (*indicə haqqında danışılan* mənasında), *следующий* (*belə, başqa* mənasında), *целый* (*tam* mənasında) əvəzlik kimi işlənir [75, 106].

E.S.Xmelyovskaya müasir rus dilində sifətlərlə yanaşı, feili sifətlərin *данная* (*bu*) və sayların *один* (*hansısa*) pronominallaşmasını göstərir [170, 102].

Ümumiyyətlə, rus dilində yuxarıda sadalanan nitq hissələrinə məxsus sözlərdən başqa, isimlərin də pronominallaşmasına rast gəlmək olur. İsimlər cümlələrdə işlənərək konkret bir əşyanın adını ifadə etmir. Nitqdə işlənən belə adlarda ümumilik, qeyri-müəyyənlik əsas fərqləndirici cəhət kimi özünü göstərir. Məsələn, rus dilində işlənən *человек* (*insan*), *женщина* (*qadın*), *люди* (*insanlar*), *факт* (*fakt*) kimi isimlər bu sözlərin ifadə etdiyi konkret insan və ya əşya adlarını göstərməyib, ümumi halda hər hansı bir əşya və ya insana işarə edir: *Мы утратили много денег на брата*. – Biz *hər birinə* çoxlu pul xərclədik. Göründüyü kimi, burada *брат* (*qardaş*) sözü qeyri-müəyyən əvəzlilik kimi tərcümə edilir.

İngilis dilində rus dilindən fərqli olaraq pronominallaşma hadisəsinə çox az-az rast gəlinir. A.Y.Zaqoruyko ingilis dilində sifət→əvəzlilik istiqamətində pronominallaşma modelini qeyd edir. Bunlara misal olaraq sifətlərdən konversiya vasitəsilə yaranan *each* (*hər biri*), *another* (*başqa*) sözlərini misal gətirir [101, 96].

İngilis dilində sifətlərlə yanaşı sayların da pronominallaşması hallarına rast gəlinir: məsələn, *one* (*bir*) müəyyən miqdar sayı. *One* sayı ən çox *everybody* (*hər kəs*) əvəzliyinə çox yaxındır. Buna görə də bu söz əksərən *hər (bir) kəs* qeyri müəyyən əvəzliyi kimi tərcümə edilir. O.Musayev bu barədə yazır: “One əvəzliyi one sayı ilə omonimdir. Lakin o bəzən cümlədə mübtədə rolunda işlənərək qeyri-müəyyən şəxs bildirir. Belə halda ona qeyri-müəyyən şəxs bildirən şəxs əvəzliyi demək olar, məsələn *One must keep one's promise*” [40, 67].

Verilmiş nümunədə miqdar sayı qeyri-müəyyən əvəzlilik yerində işlənmişdir və ümumilikdə cümlə belə tərcümə edilir: *Hər kəs verdiyi sözü tutmalıdır*.

Kök dillərdə baş verən pronominallaşma hadisəsinə aqlütinativ və flektiv dillərdə baş verən əvəzlilikləşmə hadisəsi ilə eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, bu dillərdə başqa nitq hissələrinə

məxsus sözlərin ümumiləşdirmə, qeyri-müəyyənlik ifadə etməklə bu nitq sırasına daxil olmasına nadir hallarda rast gəlmək olur. V.İ.Qorelov çin dilində isimlərin pronominallaşmasına nümunə olaraq *rénmin(xalq)* isminin *tāmen(onlar)* əvəzliyini əvəz etməsini misal gətirir [86, 76].

Eləcə də, təyini əvəzlik olan *hamı* əvəzliyi çin dilində qeyri-müəyyən əvəzlik *shui (kimsə)* əvəzliyi və qüvvətləndirici ədat olan *yě* və *ya* *dou* ilə ifadə edilir [83, 82]. Bu cəhəti ədatların pronominallaşması kimi səciyyələndirmək olar.

İsimlərin pronominallaşması əvəzlilərin işlədilməsində daha sərbəst olan tay və kxemer dilləri üçün xarakterikdir. Tay dilində birinci şəxs əvəzliyinin təkinin əvəzinə hətta pronominallaşmış xüsusi addan da (Kхамсапханам) istifadə olunur (www.wikipedia.org).

Konversiyanın bu strukur-semantik növünə inkorporlaşan dillərdə rast gəlinmir.

Məlum olduğu kimi, başqa struktur-semantik növlərlə müqayisədə çox az rast gəlinən pronominallaşma hadisəsi əsasın aqlütinativ və flektiv dillərdə inkişaf etmişdir. Nümunələrdən də göründüyü kimi, dildə işlənən hər bir söz pronominallaşma qabiliyyətinə malik deyildir. Əsasən qeyri-müəyyən mənalı isim, sifət, saylar daha çox pronominallaşır və qeyri-müəyyən əvəzlilərlə sinonimləşir.

3.6.Konyunksionallaşma (Bağlayıcılaşma)

Başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin bağlayıcı kimi işlədilməsi dilçilikdə konyunksionallaşma adlanır. “Konyunksionallaşma” termini mənşəcə latın sözü olan “conjunctio” (bağlayıcı) sözündən yaranmışdır. Ümumiyyətlə, əsasən söz birləşməsinin tərkibindəki sözlər və cümlələr arasında əlaqə yaradan bağlayıcılar sırasına daxil olan sözlər lüğəvi mənaya malik olub, amma artıq cümlə üzvü kimi işlənə bilmir. Bu köməkçi nitq hissəsinin mənaca növləri müəyyən sintaktik

quruluşların əsasında yerləşən əşyavi-məntiqi münasibətlərlə təyin edilir. Bu keçid hadisəsi müxtəlif dillərdə yer alır.

Məlum olduğu kimi, türk dillərində əvvəllər bağlayıcılar formalaşmış bir nitq hissəsi kimi mövcud olmamışdır. Türk dillərində bağlayıcılar daha gənc nitq hissəsinə aiddir. Buna görə də, onların artıq mövcud nitq hissələri əsasında yaranıb, formalaşması tamamilə təbiidir. Bağlayıcıların miqdarı ədəbi dillərin yaşından asılıdır. Ədəbi dil nə qədər gəncdirsə, bağlayıcılar da bir nitq hissəsi kimi bir o qədər gəncdir. Türk dillərində bağlayıcılar feili bağlamalar, zərflər, sual əvəzlilikləri, feilin şərt şəkli, miqdar sayları əsasında formalaşır. Məsələn, *bol* feili əsasında yaranıb, şərt şəklinə və ya feili bağlama formasına malik qaraqalpaq və uyğur dillərində *bolsa* (*şərt-güzəşt bağlayıcısı*), türkmən dilində *bolsa* (*səbəb bağlayıcısı*), qaqauz dilində *osa/osajdy* "və ya", qırğız dilində *bolbas* "əgər", qazax dilində *bolmasa* "əks təqdirdə, əgər yox" və s. bağlayıcılar mövcuddur [163, 299]. Türk dillərində sual əvəzliliklərindən ən çox *ne* əvəzliyi konyunksionallaşmaya məruz qalmışdır. E.R.Tenişevin fikrincə, bu əvəzlik Hind-Avropa dilləri ailəsində olduğu kimi əvvəlcə nisbi əvəzliyə, sonra bağlayıcı sözə, daha sonra isə bağlayıcılara keçir. Türk dillərindən qazax, kabardin-balqar, qaraqalpaq, noqay, qaqauz dillərində *ne...ne* bağlayıcısı, *nə...nə* kimi, amma qazax, qaraçay-çərkəz, kumik dillərində isə *ya...ya da* mənasında da işlənir [163, 302].

N.A.Baskakov, M.Y.Həmzəyeva, B.Çarıyarova türk dillərində bağlayıcıların tarixən real semantikasını itirmiş müstəqil mənalı sözlərdən yaranması fikrinin tərəfdarıdır [89, 80]. Məsələn, türkmən dilində *sebəbu* - *sebən* (*səbəb*) isimindən, *bolca* – *bolmaq* (*olmaq*) şərt formasında olan feildən yaranmışdır. Türk dillərində köməkçi nitq hissələrindən yaranmış bağlayıcılara da rast gəlmək olar. Bəzi türk dillərində ədat kimi işlənən sözlər zaman keçdikcə bağlayıcıya konversiya olunmuşdur. Məsələn, Azərbaycan dilində *tək* ədatının ekvivalenti olan, tatar və başqırd dillərində olan *tik* və çuvaş dillərindəki *tek* ədatı tarixən köməkçi

nitq hissəsi olan ədatdan bu dillərə keçib, hal-hazırda –*sa*² mənasını verən şərt bağlayıcı kimi də işlənir.

R.Rüstəmov müasir türk dilində bağlayıcıların yaranmasında digər nitq hissələrindən bağlayıcılara semantik deformasiya və struktur transformasiya yolu ilə keçid şəklində təzahür edən bağlayıcılaşma prosesinin də həlledici əhəmiyyət daşıdığını qeyd edir və müasir türk dilində feil formalarının, zərflərin, qoşmaların, sual əvəzlilikləri və onların derivatlarının, nidaların, feildən törəmiş adların bağlayıcılaşmasının mümkünlüyünü göstərir [43, 95-106].

Müasir türk dillərində baş verən belə konyunksionallaşma hadisəsinə dilimizdə də rast gəlinir. Məsələn, Azərbaycan dilində *istər, istərsə də* tabesizlik bağlayıcısı uyğun feil formasından, *nə...nə, nə...nə də* inkarlıq bağlayıcısı sual əvəzliyindən, *ilə* bağlayıcısı qoşmadan yaranmışdır.

F.Qəniyevin fikrincə, tatar dilində bağlayıcılar başqa leksik-qrammatik sıraya aid sözlərdən konversiya vasitəsilə də yarana bilər. O belə bağlayıcılara ədatlardan yaranan bağlayıcıları misal gətirirdi: *але-але (gah...gah da), алла-алла (ya...ya da ki), үсә (əgər), да/дә (ma/mə) (və), тук (yalnız)* [80, 96].

Flektiv dillərdən biri olan rus dilində də bağlayıcı sintaksisin bir predmeti olaraq köməkçi nitq hissəsi kimi cümlə üzvlərini və mürəkkəb cümlələrin hissələrini birləşdirməyə xidmət göstərir. V.N.Radzixovskaya qeyd edir ki, morfolojiya üçün bağlayıcılarla, onlarla omonim olan əvəzliliklərin fərqləndirilməsi maraq kəsb edir. Belə ki, sonuncular hal paradigmasına malikdir. Müqayisə edək, *Я знаю, что он думает обо мне. (Mən bilirəm, o mənim haqqında nə fikirləşir.) - Я знаю что, он думает обо мне.- (Mən bilirəm ki, o mənim haqqında fikirləşir.)*- Bu cümlələrin müxtəlif məzmunları təsirlik halında işlənən *что (nə)* əvəzliyi və *что (ki)* bağlayıcısının müxtəlif semantikasi və morfoloji mənasından ibarətdir. Morfolojiya üçün, eləcə də, söz formalarının morfoloji-sintaktik düzəldilməsi kimi (*что* əvəzliyi *что* bağlayıcısına keçir) bağlayıcıların yaranması problemi maraq doğurur [146, 73]. Doğrudan da, xüsusilə əvəzliliklərin

bağlayıcılara keçidi zamanı yaranan leksik-qrammatik omonimləri semantikasına görə fərqləndirmək mümkündür.

İngilis dilində də baş verən konyuksionlaşma zamanı əsasən isimlərin və sözlü isim birləşmələrinin bağlayıcılara keçidi baş verir. Demək olar ki, əksər dillərdə rast gəlinən və dilimizdəki tabelilik bağlayıcısı olan *ki* bağlayıcısının ekvivalenti olan *that* bu dildə *that* işarə əvəzliyinin konyunksionallaşması nəticəsində yaranmışdır. Öz leksik mənasını itirən və artıq cümlədə heç bir cümlə üzvü funksiyasını daşıya bilməyən bu işarə əvəzliyi köməkçi nitq hissəsi olan bağlayıcıya konversiya edir. N.M.Priqorovskayanın fikrincə, müasir ingilis dilində *by the time (o vaxtdan bəri)*, *for the reason that (səbəbindən)*, *in order that (üçün,ötrü)* *for fear (ən azı)* bağlayıcıları sözlü ismi birləşmələrin bağlayıcılara keçməsi nəticəsində yaranmışdır [143, 42].

Aqlütinativ və flektiv dillərdə baş verən konyunksionlaşma hadisəsinə kök dillərdən ən geniş yayılanı olan çin dilində də rast gəlinir. “Çin dilində bağlayıcılar feil və zərflərdən yaranmışdır. Məsələn, şərt bağlayıcısı *yào (əgər)*, *yào(istəmək)* feilindən, məqsəd bağlayıcısı *hǎo (çünki)*, *hǎo (yaxşı)* zərfindən yaranmışdır” [83, 42]. Bu dildə bütün köməkçi nitq hissələri müstəqil mənalı sözlərdən yaranmışdır. Bura bağlayıcıları da aid etmək olar. Qrammatikləşmənin dərəcələrinə görə müasir çin dilinin bağlayıcıları müxtəlifdir. Belə ki, onlardan bir hissəsi əvvəlki leksik mənasını tamamilə itirib (*sui(baxmayaraq)*), bəziləri hələ də leksik məna çalarını saxlayır (*rìguo(əgər)*). Üçüncü qrup bağlayıcılara, müstəqil mənalı sözlərdən yaranan və onlarla omonim olan bağlayıcılar aiddir (*hǎo (yaxşı)*, *hǎo (ona görə ki)*) [85, 56].

V.İ.Qorelov müasir çin dilində feillərdən yaranan bağlayıcılara *wèile (xidmət etmək)*→ *wèile (üçün, görə)*, *вэйчжэ (etmək, nəzərdə tutulmaq, xidmət göstərmək)*→ *вэйчжэ (ona görə ki)*, *вэйляо (etmək)*→ *вэйляо (ona görə ki)* və s. aid edir (s. 58) Bu dildə nəinki feil və zərflərdən yaranan, eləcə də digər nitq hissələrindən konversiya yolu ilə bağlayıcılara keçən və

tamamilə əvvəlki leksik mənasını itirən sözlərə də rast gəlmək olar. *Əp* bağlayıcısı hələ qədim çin dilində yüksək dərəcədə mücərrədləşmə əldə edib və ikinci şəxs əvəzliyi olan “*sən*” və “*sənin*” mənasında işlənmişdir. Vaxt keçdikcə o tamamilə müstəqil mənəli söz rolunu itirib və müasir çin ədəbi dilində yalnız köməkçi funksiyasında işlənir, *və, amma, ancaq* bağlayıcıları kimi tərcümə edilir [85, 58]. Misallardan da göründüyü kimi, kök dillərdə əsasən feil, zərf və əvəzliliklərin bağlayıcılışmasına rast gəlinir.

Konversiyanın bu struktur-semantik növünə az da olsa, inkorporlaşan dillərdə də rast gəlinir. P.Y.Skorik çukot dilində bağlayıcılar barədə yazır: “Birsözlü bağlayıcıların strukturu iki və ya daha artıq morfemlərin şəffaf qovuşmasını əks etdirir, məsələn: *ынк-ѡа-м* (*və*), *эвыт-лым*(*və ya*), *лым-эвыр*(*yaхуд*) və s. Bu fakt, eləcə də birhəcalı bağlayıcıların olmaması, bizə ehtimal etməyə əsas verir ki, çukot dilində verilmiş söz kateqoriyaları müqayisə olunacaq dərəcədə gec yaranmışdır. Bu dildə çoxlu miqdarda bağlayıcılar bəzi başqa nitq hissələri ilə omonimdir. İlk əvvəl bu nitq hissələrinə əvəzlik-zərflər və qoşmalar aiddir. Şübhəsiz, bu da bağlayıcıların əsas yaranma yolunun adı çəkilən nitq hissələrinin transformasiyası olduğunu sübut edir” [155, 351]. Bu hadisəyə nəinki çukot dilində, eləcə də inkorporativ quruluşa malik koryak dilində də rast gəlinir. A.N.Jukova koryak dilində baş verən konyunksionallaşmadan bəhs edərək göstərir ki, koryak dilində cümlənin əvvəlində *игыньжиник*(*buna görə də*) əvəzlik sözünün bağlayıcı funksiyasında işlənməsinin şahidi olmaq olar. Həmçinin cümlədə sözlər arasında əlaqə yaratmaqdan ötrü tabesizlik bağlayıcısı funksiyasında, insan və ya folklor personajını göstərən *ыччи* (*onlar ikisi*) əvəzliyi də işlənir, məsələn: *Гэюн-эллинет Куйкынняку ыччи Мити митимыккминьлг’ым* (*Biri var idi, biri yox idi. Çoxuşaqlı Kuykınıyakuyla Miti var idi.*) Eləcə də, modal sözlər *в’йин, инмы* da bağlayıcıya keçə bilir [99, 291].

Göründüyü kimi, bağlayıcı müxtəlifsystemli dillərdə yeni yaranan bir nitq hissəsi olub, zaman keçdikcə əsasən müxtəlifsystemli dillərdə bir çox nitq hissələrinə məxsus sözlərin konyuk-sionallaşması nəticəsində yaranmışdır.

Beləliklə araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, konversiyanın struktur-semantik növlərindən olan substantivləşmə, adverbiallaşma və bağlayıcılaşma digər struktur-semantik növlərlə müqayisədə daha geniş yayılmışdır.

NƏTİCƏ

Tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Söz yaradıcılığında konversiya hadisəsi dillərin morfoloji təsnifatından asılı olaraq, dar mənada sözün kökündə ya heç bir dəyişiklik (morfoloji, fonetik və s.) baş vermədən, ya da müəyyən fonetik dəyişiklik baş verməklə müəyyən bir nitq hissəsinə məxsus sözün başqa bir nitq hissəsinə keçidi, geniş mənada isə yalnız söz əsaslarının üst-üstə düşməsi hadisəsidir. Bu keçid zamanı hər hansı bir nitq hissəsinə aid sözün əvvəlki mövqeyində məxsus olduğu paradiqmatik və sintaqmatik keyfiyyətlərin tamlığı pozulur.

2. Fonetik səviyyədə konversiya ən çox flektiv dillərdə və bəzi türk dillərində müşahidə olunur. Bu hal sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi zamanı onun vurğusunun yerinin dəyişməsində və ya qrammatiklikdən leksikliyə keçməsində özünü göstərir. Konversiyanın bu növünü fonetik-morfoloji sözdüzəltmə kimi də səciyyələndirmək olar.

3. Sintaktik səviyyədə konversiya və ya transformasiya məlum növdə olan cümlələrin məchul növdə işlənərkən leksik aktantların yerdəyişməsi, leksikada isə əsasən feil, isim, eləcə də sifətlər arasında qütbləşməni göstərən semantik əlaqədir. Sintaktik quruluşda baş verən konversiya zamanı dildə bütöv cümlələri söz birləşmələri və sözlərə, tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsini modal sözə və ya ədata, sadə cümlələri mürəkkəb cümlələrə transformasiya etmək olar.

4. Substantivləşmə hadisəsinə həm aqlütinativ, həm flektiv, həm kök, həm də inkorporlaşan dillərdə rast gəlinir. Rus dilində tam substantivləşmiş sifət və feili sifətlərə ingilis dilində eyni əşya mənalı, amma natamam substantivləşmiş sifət və feili sifətlər uyğun gəlir. Bu hal ingilis dilinə tərcümədə də nəzərə alınmalıdır. Kök və inkorporlaşan dillərdə ən çox feilin substantivləşməsi hallarına rast gəlinir.

5. Aqlütinativ dillərdə isim və əvəzlilərin, flektiv dillərdə isə isim, feili sifətlərin, kök dillərdə isə isimlərin adyektivləşməsi səciyyəvidir. İnkorporlaşan dillərdə isə adyektivləşmə yoxdur.

6. Adverbiallaşma bütün dil qruplarında müşahidə olunur. İltisqi və flektiv dillərdə bu dil hadisəsi əsasən leksik-semantik və morfoloji-sintaktik səciyyə dəşiyirsə, kök və inkorporlaşan dillərdə daha çox leksik-semantik hadisə kimi müşahidə olunur.

7. Aqlütinativ və flektiv dillərdə əsasən qeyri-müəyyən mənəli isim, sifət, saylar daha çox pronominallaşır və qeyri-müəyyən əvəzlilərlə sinonim təşkil edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 417 s.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 422 s.
3. Abdullayev R.M. Türk dillərində konversiya və ya keçid prosesi. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 199 s.
4. Abdullayev R.M. Türk dillərində leksik-semantik konversiya (Oğuz qrupu türk dilləri materialları əsasında): Fəl. elm. dok. ... dis. Bakı, 2008, 153 s.
5. Abdullayeva S. Müasir Azərbaycan dilində zərf. Bakı, Maarif, 1991, 121 s.
6. Adilov M.İ., Cavadov Ə.M. Azərbaycan dilində substantivləşmə // Azərb. SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 22-ci cild, Bakı, 1966, № 2, s. 87-89
7. Adilov M. İ ., Verdiyeva Z. N ., Ağayeva F. M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 358 s.
8. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 390 s.
9. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 451 s.
10. Axundov A. Azərbaycan dilində konversiya // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 1977, №1, s. 66- 71
11. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 278 s.
12. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, 271 s.
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II cild., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 791 s.

14. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1960, 334s.
15. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cilddə, V cild., Bakı: Azərb. SSR Dövlət Nəşriyyatı, 1981, 591 s.
16. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 2004, 511 s.
17. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı, APİ nəşri, 1983, 93 s.
18. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1960, 150 s.
19. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 191 s.
20. Dəmirçizadə Ə. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. Bakı: V.İ.Lenin adına ADPI, 1965, 100 s.
21. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı: Azərnəşr, 1947, 85 s.
22. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 253 s.
23. Dəmirçizadə Ə., Tağıyev Z. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: V. İ. Lenin adına ADPI, 1961, 150 s.
24. Dilçilik ensiklopediyası: 2 cilddə, I cild / F. Veysəllinin redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2006, 514 s.
25. Əhmədov İ. Azərbaycan dilində feili bağlamaların zərflə doğru inkişafı // ADU "Elmi əsərlər", 1976, №3, s. 20-25
26. Ələkbərov A. Rus dilinin qrammatikası. Fonetika və morfolojiya. Bakı: Elm, 1988, 120 s.
27. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı: Maarif, 1965, 147 s.
28. Əsgərov M. Zaman formaları, adverbial feil formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı: Nurlan, 2002, 146 s.
29. Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı: Çəşioğlu, 1999, 162 s.
30. Həsənov A. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1970, 75 s.

31. Həsənov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 166 s.
32. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 279 s.
33. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Çəşioğlu, 2008, 400 s.
34. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası (I hissə), Bakı: Nurlan, 2003, 352 s.
35. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 494 s.
36. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 352 s.
37. Məmmədov B. Müxtəlif sistemli dillərdə feili sifətlərin substantivləşməsi məsələsinə dair // Azərb. Pedaqoji Dillər İnstitutunun elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı, 1971, №1, s. 66-71
38. Məmmədov B. Müxtəlif sistemli dillərdə substantivləşmənin tədqiqi tarixindən // Azərb. Pedaqoji Dillər İnstitutunun elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, XII seriya, Bakı, 1972, №4, s. 50-57
39. Məmmədov İ. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik. Bakı: Maarif, 1985, 85 s.
40. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996, 392 s.
41. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1988, 292 s.
42. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). Bakı: Elm, 1980, 509 s.
43. Rüstəmov R. Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri (keçid prosesi). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996, 113 s.
44. Serebrennikov B. A., Hacıyeva N. Z. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Bakı: AMEA Folklor elmi-mədəni mərkəzi, 2002, 379 s.

45. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Əsərləri:15 cilddə, IX cild., Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010, 670 s.
46. Sultanov V. Azərbaycan dilində valentlik dəyişən kateqoriyalar. Bakı: Elm, 1997, 97 s.
47. Talıbov Q. Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi. Bakı: Elm, 1988, 90 s.
48. Veysəlli F. Struktur dilçiliyinin əsasları: 3 cilddə, II cild., Bakı: Mütərcim, 2008, 307 s.
49. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları: 3 cilddə, III cild., Bakı: Mütərcim, 2009, 310 s.
50. Vəliyev S. Sadə cümlənin semantikasi. Bakı: Nurlan, 2003, 46 s.
51. Yadigar F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Mütərcim, 2001, 289 s.
52. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I cild, Bakı: MBM, 2008, 353 s.
53. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (feillər). II cild, Bakı: ADU nəşri, 1975, 130 s.

Rus dilində

54. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. М.: Литературы на иностранных языках, 1956, 218 с.
55. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. М.: Наука, 1974, 366 с.
56. Аракин В. Д. Возникновение корневого, или безсуффиксального, способа словообразования в английском языке/ Сборник статей Московского Университета, 1961, с.43-50
57. Аракин В. Д. История английского языка. М.: Физматлит, 2003, 272 с.
58. Арбекова Т. И. Лексикология английского языка. М.: Высшая школа, 1977, 240 с.
59. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка. М.: Высшая школа, 1986, 295 с.

60. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.:Высшая школа,1966, 200 с.
61. Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе. Конструкции, сочетающие свойства двусоставных и односоставных (безличных именных) предложений. Воронеж: Черноземное книжное издательство, 1967, 392 с.
62. Бабич Г. Н. Лексикология английского языка. М.: Флинта, 2010, 195 с.
63. Бархударов Л. С. Структура простого предложения современного английского языка. М.: Высшая школа, 2008, 200 с.
64. Баскаков Н. А. Грамматика ногайского языка. Черкесск: Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1973, 320 с.
65. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык (фонетика и морфология), М.: Издательство Академии Наук СССР, 1952, 542 с.
66. Батманов И. А. Части речи в киргизском языке. Фрунзе: Киргизгосиздат, 1936, 48 с.
67. Блох М. Я. Теоретические основы грамматики. М.: Высшая школа, 2005, 160 с.
68. Большая Энциклопедия: в 62 томах. Т. 23, М.: Терра, 2006, 586 с.
69. Бортничук И.В., Василенко И.В., Пастушенко Л. П. Слово - образование в современном английском языке. Киев: Вища школа, 1988, 261 с.
70. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. М.: Высшая школа, 1983, 267 с.
71. Ван ЛяоИ. Основы китайской грамматики. М.:ИЛ, 1954, 262 с.
72. Вахек Й. А. Лингвистический словарь Пражской школы. М.: Прогресс, 1964, 349 с.
73. Вертоградова Л.А. Словообразовательная семантика адекативных производных от основ предметных

- существительных в современном английском языке / Семантика языковых единиц разных уровней. Ростов-на-Дону, 1987, с. 102-107
74. Виноградов В.В. Вопросы современного русского языка // Русский язык в школе, 1951, №2, с. 1-7
 75. Виноградов В. В. Грамматика русского языка: в 2-х т. Т. 1, М.:Издательство Академии Наук СССР, 1960, 716 с.
 76. Виноградов В. В., Истрина Е. С., Бархударов С.Г. Грамматика русского языка. I том. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1957, 720 с.
 77. Вовшин Я. М. Трансформационный синтаксис глагольных конструкций современного английского языка. Минск: Высшая школа, 1983, 119 с.
 78. Вопросы словообразования и фразообразования в германских языках. Сборник научных трудов МГПИИЯ. имени Мориса Тореза. М., 1990, 188 с.
 79. Ворно Е. Ф., Кашеева М. А., Малишевская Е. В., Потапова И. А. Лексикология английского языка. Л.: Просвещение, 1955, 165 с.
 80. Ганиев Ф. А. Конверсия в татарском языке. Казань: Татар. Кн. Изд-во, 1974, 231 с.
 81. Георгиева В. Л. О субстантивации как языковом явлении // Ученые записки ЛГПИ имени А. И. Герцена, т.242, Л., 1963, с. 63-72
 82. Горбачевский А. А. Теория языка. М.: Флинта, 2011, 279 с.
 83. Горелов В.И. Грамматика китайского языка. М.: Просвещение, 1982, 278 с.
 84. Горелов В. И. Лексикология китайского языка. М.: Просвещение, 1984, 215 с.
 85. Горелов В.И. Союзы в сложном предложении современного китайского литературного языка. М.: ИМО, 1963, 120 с.
 86. Горелов В.И. Теоретическая грамматика китайского языка. М.: Просвещение, 1983, 317 с.

87. Грамматика современного башкирского литературного языка / Под ред. А. А. Юлдашев, М.: Наука, 1981, 494 с.
88. Грамматика современного якутского литературного языка. М.:Наука, 1982, 495 с.
89. Грамматика туркменского языка. Фонетика и морфология. / Под ред. Н. А. Баскаков. А.: Ылым, 1970, 502 с.
90. Гузеев Ж. М. Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков. Нальчик: Эльбрус, 1985, 188 с.
91. Гулямов А. К. К вопросу об адвербализации в узбекском языке // Уч. зап. Ташкентского гос. Пед. Инст. им. Низами. Фил. сб. , 1954, с. 3-10
92. Драгунов А.А. Исследования по грамматике современного китайского языка (части речи), М., Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1957, 231 с.
93. Дубленец Э. М. Современный английский язык. Лексикология. М.: Гласса-Пресс, Ростов-на-Дону.: Феникс, 2010, 191 с.
94. Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка. М., Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1940, 302 с.
95. Есперсен О. Философия грамматики. М.: Издательство Иностранной литературы, 1954, 404 с.
96. Ефимова Л. Б. Явления переходности в системе взаимодействия предложно-падежных сочетаний и придаточных предложений со значением времени и причины // Современный русский язык. Актуальные вопросы лексики и грамматики, М, 1975, с. 205-211
97. Ефимова М. А. О некоторых морфологических и лексико-синтаксических способах словопроизводства в современном немецком языке // Сборник научных трудов МГПИИЯ имени Мориса Тореза. Вопросы Романо-Германской Филологии, М.,1989 , выпуск 67, с. 25-32

98. Жлуктенко Ю. А. Конверсия в современном английском языке как морфолого-синтаксический способ словообразования // Вопросы языкознания, 1958, №5, с. 53-64
99. Жукова А. Н. Грамматика корякского языка. Л.: Наука, 1972, 321с.
100. Загоруйко А. Я. Конверсия-морфолого-синтаксический способ словообразования: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1961, 27 с.
101. Загоруйко А. Я. Семантика словообразовательной базы и модели конверсии в современном английском языке / Семантика языковых единиц разных уровней. Ростов-на-Дону, 1987, с.45-56
102. Звонов А.А. Конверсионная омонимия при машинном переводе с китайского языка на русский. Спорные вопросы грамматики китайского языка. М.: Издательство Восточной литературы, 1963, с.125-131
103. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М.: Наука, 1973, 350 с.
104. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г. Г. Теория грамматики современного английского языка. М.: Высшая школа, 1981, 284 с.
105. Ивашкин М. П. Синхронно-диахронический анализ переходных процессов в английском языке. М.: Прометей, 1988, 150 с.
106. Ильенко С. Г. Явления грамматической переходности и их отражение при обучении русскому языку / Семантика переходности. Л.: ЛГПИ, 1977, с. 23-30
107. Ицкович В. А. Языковая норма. М.: Просвещение, 1968, 195 с.
108. Калечиц Е. П. Переходные явления в области частей речи. Свердловск: Уральский Государственный Университет, 1977, 78 с.
109. Карацук П. М. Словообразование английского языка. М.: Высшая школа, 1977, 200 с.

110. Карцевский С.О. Сравнение // Вопросы языкознания, 1976, №1, с. 107-112
111. Ким О. М. Транспозиция на уровне частей речи и явление омонимии в современном русском языке. Ташкент: Фан, 1978, 227 с.
112. Кодухов В. И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие / Семантика переходности. Сборник научных трудов, 1977, с 5-16
113. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1956, 569 с.
114. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1960, 407 с.
115. Корлэтяну Н. Г. Конверсия в современном молдавском языке // Вопросы языкознания, 1956, № 3, с. 84-85
116. Крейнович Е. А. Юкагирский язык. М., Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1958, 288 с.
117. Кубарева Е. Е. Семантические особенности некоторых слов, соотносящихся по конверсии, в современном английском языке / Семантика языковых единиц разных уровней. Научные труды. Куйбышевский Государственный Педагогический Институт имени В.В. Куйбышева, 1977, с.50-56
118. Кубрякова Е. С. Деривация, транспозиция, конверсия // Вопросы языкознания, 1974, №5, с. 64-76
119. Кубрякова Е. С. Что такое словообразование. М.: Наука, 1965, 76 с.
120. Кузнечова Э. В. О лексической синонимии в контексте предложения. Проблемы структуры слова и предложения / Под ред. С.Ю. Адливанкин. Перм: Прометей, 1974, с. 98-104
121. Кузнечова Э. В. Части речи и лексико-семантические группы слов // Вопросы языкознания, 1975, №5, с. 78-86

122. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая. Очерки по лингвистике. М.: Издательство иностранных литератур, 1962, 456 с.
123. Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М.: Высшая школа, 1962, 200 с.
124. Лексико-семантические группы современного русского языка. Сборник научных трудов. Новосибирск, 1985, 121 с.
125. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцева. М.: Большая Российская энциклопедия, 2002, 709 с.
126. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. М.: Наука, 2004, 196 с.
127. Лопатин В. В. Адъективация причастий и ее отношении к словообразованию // Вопросы языкознания, 1966, №5, с. 37-47
128. Маловицкий Л. Я. Переходность как отражение исторических изменений в языке / Семантика переходности. Л.: ЛГПИ, 1977, с. 17-20
129. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. М.: УРСС, 2004, 436 с.
130. Мешков О. Д. Словообразование современного английского языка. М.: Наука, 1976, 245 с.
131. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л.: Наука, 1978, 368 с.
132. Мигирин В. Н. Очерки по теории процессов переходности в русском языке. Бельцы: Наука, 1971, 199 с.
133. Миненкова В. К. Глаголы, соотносящиеся по конверсии с существительными, и их место в глагольной системе английского языка / Проблемы соотношения словообразования с другими языковыми уровнями в германских языках. Межвузовский сборник научных трудов СГПИ имени К.Маркса, Смоленск, 1985, с.140-147

134. Михневич А. Е. Конверсия в славянских и германских языках / II Всесоюзная конференция по славяно-германскому языкознанию, Минск, 1965, с.46-47
135. Моисеев А. И. Термины родства и свойства как конверсивы / Лексико-семантические группы современного русского языка. СНТ. Новосибирск, 1985, с. 3-14
136. Мурзин Л. Н. Основы дериватологии. Перм: Пермский Государственный Университет, 1984, 64 с.
137. Мурашов Р.З. О теории парадигматики в словообразовании / Вопросы словообразования и фразообразования в германских языках. Сборник научных трудов МГПИИ. Имени Мориса Тореза. М.,1990, с.60-67
138. Новиков Л. А. Семантика русского языка. М.: Высшая школа, 1982, 271 с.
139. Орузбаева Б. О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе: Илим, 1964, 308 с.
140. Пассек В. В. Некоторые вопросы конверсии // Вопросы языкознания, 1957, №1, с.144-148
141. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении языка славянской культуры. М.: Наука, 2001, 510 с.
142. Покровская А.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М.: Наука, 1964, 297 с.
143. Пригоровская Н. М. Переход полнозначных слов в предлоги и союзы. М.: Московский областной педагогический институт имени Н. Н. Крупской, 1975, 77 с.
144. Проблемы соотношения словообразования с другими языковыми уровнями в германских языках. Межвузовский сборник научных трудов СГПИ имени К.Маркса, Смоленск, 1985, 155 с.

145. Проблемы структуры слова и предложения / Под ред. С.Ю. Адливанкин. Перм: Прометей, 1974, 171 с.
146. Радзиховская В. К. Морфология современного русского языка. М.: Флинта, 2001, 119 с.
147. Расторгуева Т. А. История английского языка. М.: Астрель, 2003, 348 с.
148. Рахманова Л. И., Суздальцева В. Н., Современный русский язык. М.: Аспект Пресс, 2007, 462 с.
149. Сабельникова В. С. Роль конверсии как словообразовательного процесса в пополнении словарного состава английского языка (на материале неологизмов 40-70 гг.): Автореф. дис. ... кан. фил. наук. МГПИ, М., 1979, 20 с.
150. Семантика переходности. Сборник научных трудов. Л.: ЛГПИ, 1977, 149 с.
151. Семантика языковых единиц разных уровней. Научные труды. Куйбышевский Государственный Педагогический Институт имени В.В. Куйбышева, Куйбышев, 1977, 177 с.
152. Семантика языковых единиц разных уровней. Межвузовский сборник научных трудов. Ростов-на-Дону: Издательство РГПИ, 1987, 184 с.
153. Серебреников Б. А. Об относительной самостоятельности развития система языка. М.: Наука, 1968, 200 с.
154. Скорик П.Я. Грамматика чукотского языка, I часть. М., Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1961, 310 с.
155. Скорик П. Я. Грамматика чукотского языка, II часть. Л.: Наука, 1977, 375 с.
156. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. М.: Издательство Литературы на иностранных языках, 1956, 258 с.
157. Смирницкий А.И. Так называемая конверсия и чередование звуков в английском языке // Иностраный язык в школе, 1953, №5, с. 14-19

158. Соболева П. А. Об основном и производном слове при словообразовательных отношениях по конверсии // Вопросы языкознания, 1959, №2, с. 91-95
159. Соловьева Н. К. Лексикология современного английского языка. Минск: МГПИИЯ, 1973, 128 с.
160. Современный русский язык. Актуальные вопросы лексики и грамматики. Сборник трудов. М.: МГУ, 1975, 300 с.
161. Современный русский язык. Словообразование. Минск: Вышэйшая школа, 1990, 157 с.
162. Спорные вопросы грамматики китайского языка. М.: Издательство Восточной литературы, 1963, 201 с.
163. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология / Под ред. Э. Р. Тенишев. М.: Наука, 1988, 557 с.
164. Степанова М. Д. Словообразование современного немецкого языка. М.: Издательство Литературы на иностранных языках, 1953, 375 с.
165. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика. М.: Наука, 1981, 357 с.
166. Степанов Ю. С. Синтаксическая конверсия во французском языке // Вопросы филологии, выпуск-1, ИМО, М, 1962, с. 139-144
167. Трансформационный метод в структурной лексике / Под ред. С. К. Шаумян. М.: Наука, 1964, 180 с.
168. Трофимов М. И. Об отражении конверсии прилагательных в классе наречий / Исследование словообразования и лексики русского языка. Сборник научных трудов Фрунзе, 1990, с. 96-102
169. Тышлер И. С. Словарь лексических и лексико-грамматических омонимов современного английского языка. Саратов: Наука, 1975, 377 с.
170. Хмелевская Е. С. Морфолого-синтаксический способ. Современный русский язык. Словообразование. Минск: Вышэйшая школа, 1990, с. 101-106

171. Хохлова С. Ф. Особенности словообразовательной семантики глаголов и способы ее выражения в современном языке / Семантика языковых единиц разных уровней. Ростов-на-Дону, 1987, с. 123-129
172. Хрестоматия по теоретической грамматике английского языка / Под ред. П. Иофик. М.: Наука, 1990, 222 с.
173. Черкасова Е. П. Переход полнозначных слов в предлоги. М.: Наука, 1967, 279 с.
174. Шанский Н. М. Русский язык. Лексика. Словообразование. М.: Просвещение, 1975, 238 с.
175. Ширалиев М. Ш. Заметки о сложноподчиненном бессоюзном предложении (На материале азербайджанского языка) // СТ, 1971, 3, с. 13-14
176. Ширалиев М. Ш. О синтаксической функции частей речи / Структура и история тюркских языков. М.: Наука, 1971, с. 176-178
177. Юлдашев А. А. Лексикализация тюркских грамматических форм как объект словообразовательной морфологии и словаря // Вопросы языкознания, 1977, №1, с. 67-73
178. Ярцева В. Н. Проблема парадигмы в языке аналитического строя / Материалы второй научной сессии по вопросам германского языкознания.: М., Л., 1961, с. 174-184

İngilis dilində

179. Bain A. A higher English grammar. London: Longmans, 1880, 263 pp.
180. Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A course in modern English lexicology. Moscow: Vyssşaja škola, 1979, 267 pp.
181. Koonin A. English lexicology. Moscow: State text-book publishing house, 1940, 159pp.

182. Molhova J. Outlines of English lexicology. Moscow: Naouka i izkoustvo, 1967, 180pp.
183. Orembovskaya M., Gvarjaladze T., Orembovskaya T. English lexicology. Tbilisi: Tsodna, 1964, 133pp.
184. Rayevska H. English lexicology. Kiev: "Радянська Школа", 1971, 335 pp.
185. Roderick A. Jacobs., Peter S. Rosenbaum. English transformational grammar. London: Blaisdell Publishing Company, 1968, 290 pp.
186. Soudek L. Structure of substandard words in British and American English. Bratislava: SAV, 1967, 228 pp.
187. Sweet H. A new English grammar. Oxford: Clarendon Press, 1892, 534 pp.
188. Zeynally M., Gezalova H. Word formation in the English language. Bakı: Mütərcim, 2005, 115 pp.

İnternet resurslar

1. unsworks.unsw.edu.au
2. www.grammar.com
3. www.veritas.at
4. www.wikipedia.org
5. www.wikitionary.org

Mənbələr

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I cild., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 740 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III cild., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 671 s.

3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cilddə, IVcild., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 709 s.

Türk dilində

4. Türkçe sözlük. Ankara: Türk dil kurumu, 2005, 2244 s.

İngilis dilində

5. Oxford advanced learner ' s dictionary. Oxford: Oxford University Press, 2000, 1732 pp.
6. Agnes M., Laird Ch. Webster ' s New World Dictionary and Thesaurus. USA: Macmillan, 1996, 734 pp.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Müəllifdən	5

I FƏSİL.

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ KONVERSİYANIN TƏZAHÜR ÖZƏLLİKLƏRİ

1.1. Dildə konversiya hadisəsinə elmi-nəzəri baxış.....	7
1.2. German dilçiliyində konversiya.....	20
1.3. Türkoloji dilçilikdə konversiya.....	35
1.4. Rus dilçiliyində konversiya	43
1.5. Azərbaycan dilçiliyində konversiya.....	58
1.6. Müxtəlifsystemli dillərdə konversiyanın özəllikləri	73

II FƏSİL

DİL SƏVIYYƏLƏRİNDƏ KONVERSİYA

2.1. Fonetik səviyyədə konversiya.....	78
2.2. Morfoloji səviyyədə konversiya	84
2.3. Sintaktik səviyyədə konversiya.....	90
2.4. Leksik-semantik səviyyədə konversiya	99

III FƏSİL

KONVERSİYANIN STRUKTUR-SEMANTİK NÖVLƏRİ

3.1. Substantivləşmə (isimləşmə)	106
3.2. Adyektivləşmə (sifətləşmə)	115
3.3. Verballaşma (feilləşmə)	123

3.4. Adverbiallaşma (zərfləşmə)	127
3.5. Pronominallaşma (əvəzlikləşmə)	136
3. 6. Konyuksionlaşma (bağlayıcılaşma)	140
NƏTİCƏ.....	146
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	148

DİLDƏ KONVERSIYA HƏDİSƏSİ

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
Professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbagırzadə

Çapa imzalanmış 20.10.2018
Şərti çap vərəqi 8. Sifariş № 238.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500 .

Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Тел: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4

